

**Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова**

На правах рукопису

Петренко Ірина Миколаївна

УДК 37.014.52:281.9 (470) (477.5) „311”

**Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в
системі освітньої урядової політики царської Росії
(1884 -1917 рр.)**

Спеціальність 07.00.01.-Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

**Науковий керівник
Катренко Андрій Миколайович,
доктор історичних наук,
професор**

Київ – 2004

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Історіографія та джерела.....	9
РОЗДІЛ II. Передумови створення та розгортання мережі церковнопарафіяльних шкіл	
2.1. Загальний стан початкової освіти на початок 80-х років XIX ст.....	32
2.2. Передумови та основні напрямки реформування початкової освіти духовного відомства.....	50
2.3. Створення мережі церковнопарафіяльних шкіл.....	69
РОЗДІЛ III. Функціонування церковнопарафіяльних шкіл	
3.1. Матеріальне забезпечення.....	90
3.2. Характеристика учнівського контингенту.....	113
3.3. Предмети викладання та організація навчально-виховного процесу.....	126
РОЗДІЛ IV. Кадрове забезпечення церковнопарафіяльних шкіл	
4.1. Викладацький корпус.....	146
4.2. Підготовка вчителів.....	159
4.3. Роль духовенства у поширенні початкової освіти.....	172
ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	195

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Освіта є однією із головних умов духовного, культурного, інтелектуального, соціального й економічного розвитку суспільства і держави. Без реформування і розбудови системи національної освіти не можливе становлення інтелектуального, духовного потенціалу, національне відродження. В умовах розбудови української незалежної держави пошук шляхів подолання труднощів у створенні національної системи освіти потребує врахування кращого досвіду, традицій, набутих у минулому. На сучасному етапі трансформації освітньої системи важливо не втратити найкращі традиції у галузі освіти. Адже з них ми повинні брати найкраще, те, що не втрачає актуальності і цінності у наші дні.

За плечима українського православного суспільства на цей час усталені традиції, які полягають у широкій участі громадськості в розбудові освітніх закладів, повазі до приватної ініціативи, визнанні прав особистості на вибір змісту навчання. Українське православне духовенство нині виступає силою, яка підтримує освітні традиції. Відбувається переосмислення ролі церкви, її освітніх установ, участі православного духовенства у справі навчання й виховання підростаючого покоління на рубежі XIX-XX століть. Нині відкидається думка про культурну малозначимість православної освітньої традиції в історії українського народу, утверджується думка про необхідність вивчення досвіду участі православного духовенства в освітній справі, підтримання спадкоємності розвитку української освіти для збереження миру і злагоді в суспільстві. При українських храмах зростає популярність недільних шкіл, у яких поруч із Законом Божим, основами християнської етики, основами християнської філософії та іншими релігійними дисциплінами, викладаються і деякі світські предмети. На жаль, при визначенні предметів, які викладаються у таких школах, слабо враховується досвід минулого. У цьому аспекті заслуговують на увагу

традиції функціонування в Україні церковнопарафіяльних шкіл у минулому. В деяких сучасних школах відкриваються профільні класи духовно-просвітницького спрямування, діє низка центрів для дітей та юнацтва за участю громадських релігійних організацій, постійно проводяться акції милосердя за активної участі школярів, залучаються священнослужителі для роботи у школах з дітьми та їхніми батьками. Мережа навчально-виховних та позашкільних закладів Української Православної Церкви, яка є найчисленнішою і найвпливовішою християнською конфесією, з кожним роком розширює і поглиблює свою діяльність. Станом на 1 січня 2004 року в Україні функціонувало 3746 недільних шкіл Православної Церкви Московського Патріархату та 1086 шкіл Православної Церкви Київського Патріархату.

У цих умовах зростає інтерес до вивчення розвитку та функціонування церковнопарафіяльних шкіл, адже вони вписали помітну сторінку в історію освіти та виховання. Цей процес був перерваний десятиліттями радянської влади. Нині він потребує якісно нового осмислення. На сучасному етапі українське суспільство ґрунтується на визнанні конституційних прав і свобод людини, зокрема – свободи совісті, віросповідання, а також на усвідомленні важливості для вітчизняної культури і освіти багатої церковно-культурної спадщини. У § 35 Конституції України вказано, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. У формуванні толерантних відносин між релігійними організаціями та державою, віруючими і невіруючими громадянами актуальною є наявність форм оптимальної взаємодії світської і релігійної освіти й виховання. Звичайно, кожний має право зробити вибір на користь релігійної освіти своєї дитини або відмовитися від неї.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене в рамках науково-дослідної теми „Історія формування і розвитку Української держави” (державний реєстраційний номер 01БФ046-01), що включена до комплексної наукової

програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка „Наукові проблеми державотворення України”.

Мета дисертаційної роботи полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел, наукових досліджень і матеріалів періодичної преси об’єктивно проаналізувати, виявити особливості освітньої урядової політики царського уряду щодо функціонування церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України протягом 1884-1917 років, створити цілісну картину їхньої діяльності, всебічно вивчити, узагальнити основні тенденції їх розвитку.

Для реалізації мети дисертантка поставила перед собою такі конкретні **наукові завдання:**

- 1) висвітлити передумови та основні напрямки реформування початкової освіти духовного відомства;
- 2) дослідити процес створення мережі однокласних і двокласних церковнопарафіяльних шкіл та розглянути джерела їх матеріального забезпечення;
- 3) охарактеризувати динаміку учнівського контингенту, статевий склад, соціальне походження учнів;
- 4) з’ясувати специфічні особливості організації навчально-виховного процесу в церковнопарафіяльних школах, рівень їх методичного забезпечення;
- 5) проаналізувати викладацький корпус і процес підготовки вчителів для шкіл даного типу;
- 6) висвітлити внесок православного парафіяльного духовенства у справу організації та функціонування церковнопарафіяльних шкіл;
- 7) узагальнити досвід створення церковнопарафіяльних шкіл на Лівобережній Україні протягом 1884-1917 років, розкрити як негативні, так і позитивні аспекти їх функціонування, визначити роль цих початкових закладів у системі початкової освіти зазначеного періоду, доцільність та ефективність їх роботи.

Об'єктом дисертаційного дослідження є аналіз урядової політики царської Росії у сфері початкової освіти, починаючи з 80-х років XIX і до 1917 року.

Предметом дослідження є процес функціонування церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царського самодержавства в 1884-1917 роках.

Методи дослідження. В основу дослідження покладено принципи науковості, історизму, системності, наукової об'єктивності, пріоритету загальнолюдських цінностей. Автор керувалася також принципом багатофакторності, тобто вивчення усіх негативних і позитивних сторін освітньої діяльності духовенства. При написанні дисертації були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Зокрема, конкретно-пошуковий (аналіз, синтез, систематизація і класифікація архівних та друкованих джерел з проблеми, що досліджується), історико-географічний (вивчення специфіки регіонального розвитку церковнопарафіяльних шкіл), хронологічний (дослідження динаміки змін мережі шкіл у часовій послідовності), а також історико-аналітичний, порівняльно-історичний, метод статистичного кількісного аналізу. Використання вищезгаданих методів дозволило розкрити основні проблеми дисертаційної роботи у послідовній та логічно завершеній формі.

Хронологічні межі роботи обумовлені внутрішньою логікою подій і охоплюють період 1884-1917 років. Верхня хронологічна межа дисертаційного дослідження – 1884 рік – обумовлена виданням „Правил про церковнопарафіяльні школи”, згідно з якими школи даного типу набули нового статусу в Російській імперії, їх було передано до відомства Синоду. Нижня – 1917 рік – зумовлена зміною політичного устрою Російської імперії внаслідок революційних подій 1917 року, що, відповідно, сприяло певній демократизації всіх сфер життя, у тому числі й в освітній системі. Саме з цього часу розпочалися пошуки нових форм організації початкової школи, церковнопарафіяльні школи було перетворено на трудові. З метою

поглибленого вивчення історії шкіл духовного відомства, зокрема церковнопарафіяльних, до дисертації залучено матеріали, що не вкладаються в означені рамки.

Територіальні межі дослідження охоплюють 3 губернії Лівобережної України (Чернігівську, Полтавську і Харківську), які перебували в складі Російської імперії в межах визначеного в роботі періоду. Обрання таких територіальних меж зумовило можливість виявити загальні закономірності розвитку церковнопарафіяльних шкіл, які були характерні для Наддніпрянської України в цілому, і з'ясувати регіональні особливості їх діяльності.

Наукова новизна одержаних результатів полягає передусім у тому, що в дисертації вперше здійснено спробу комплексного аналізу діяльності церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії протягом 1884-1917 років. Завдяки залученню широкого кола джерел, наукової літератури та періодичних видань поглиблено дослідження особливостей шкільної урядової політики Російської імперії, Синоду, місцевої влади та приватної ініціативи по відношенню до церковнопарафіяльних шкіл, простежено їх кількісне і якісне зростання. Зроблено спробу оцінити їхню роль у справі навчання, виховання підростаючого покоління України та долучення учнів до християнських цінностей. В дисертації також визначено регіональні особливості діяльності православного парафіяльного духовенства у галузі шкільництва, зокрема на Лівобережжі, які були зумовлені соціально-економічними, політичними, історичними обставинами часу. Дістала подальший розвиток проблема боротьби православного духовенства і передових вчителів на початку ХХ ст. за викладання у початкових церковних школах українською мовою.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наведений в ній фактичний матеріал, висновки та узагальнення, можуть бути використані в процесі подальшого вивчення проблеми історії початкової церковної освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Україні, при

підготовці навчальних посібників, наукових праць, розробці лекцій з вітчизняної історії, спецкурсів з історії освіти, освітнього руху, православної церкви, української культури. Також результати роботи можна використати в процесі запровадження нових форм і методик початкової освіти в Україні, в системі підвищення кваліфікації вчителів та при написанні видань краєзнавчого характеру, у музейній і бібліотечній справі. Матеріали роботи також можна використати у роботі недільних шкіл.

Наукова апробація дослідження. Тема дисертації була обговорена й затверджена на засіданні кафедри давньої та нової історії України і вченої ради Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Результати дослідження були оприлюднені на 8-ми міжнародних і регіональних конференціях, а саме: XIII-й Міжнародній науковій конференції „Історія релігій в Україні” (Львів, 2003); V Полтавській науковій конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 2003); II Всеукраїнській науково-практичній конференції „Православ’я – наука – суспільство: проблеми взаємодії” (Черкаси, 2004); XVI-й Міжнародній науковій конференції „Історія релігій в Україні” (Львів, 2004); науково-практичній конференції „Національна ідентичність у контексті політичного процесу: історія і сучасність. Деякі аспекти національного розвитку і національного виховання” (Черкаси, 2004); V Міжнародній науковій конференції студентів та молодих вчених „Історія очима молодих дослідників” (Донецьк, 2004); Міжнародній науковій конференції „Релігія і громадянське суспільство” (Чернівці, 2004)”; Міжнародній науковій конференції „Слов’янські культури XIX-XXI століть: стан і перспективи розвитку” (Київ, 2004).

Структура дисертації: вступ, чотири розділи, поділені на дев’ять параграфів, висновки, загальний обсяг 245 сторінки, у тому числі 47 сторінок списку використаних джерел і літератури (426 позицій).

РОЗДІЛ I

Історіографія та джерела

Виникнення, поширення та стан церковнопарафіяльних шкіл в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. належать до маловивчених проблем. До цього часу цю тему вичерпно не досліджено, у тому числі й на регіональному рівні. Вчені ще не змалювали цілісної картини діяльності церковнопарафіяльних шкіл, недостатньо розкрили особливості їх функціонування у системі початкової освіти Російської імперії, складовою частиною якої була Україна. Серед них мають місце розбіжності щодо оцінки навчально-виховного процесу у школах даного типу, участі духовенства у боротьбі за збереження пріоритету в освітній справі, а також в оцінці ролі, що її відіграли церковнопарафіяльні школи в галузі народної початкової освіти в Україні. Між тим певний досвід, накопичений цією школою, її значення у справі ліквідації неписьменності народних мас України, морально-релігійне виховання учнів тощо, ще потребують свого дослідження. Тому на даний час глибше і ширше висвітлення даної теми стало нагальним завданням.

Історія церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України (Полтавська, Харківська та Чернігівська губернії) до цього часу не була поставлена як окрема наукова проблема і не знайшла належного висвітлення в наукових працях. Але дане дослідження було б неможливим без наявності певної кількості праць, які так чи інакше торкаються цього питання.

Автор виділив три періоди, у межах яких розглянуто основну **історіографію проблеми**: I період: 1884-1917 рр.; II період: 1917-1991 рр.; III період: 1991-2004 рр. В основу періодизації літератури з досліджуваної теми покладено такі критерії: основні етапи соціального, економічного, політичного, суспільного розвитку України у складі Російської імперії, СРСР

та як незалежної держави; рівень і стан розвитку української історичної науки.

Загальні праці з історії початкової школи почали з'являтися наприкінці XIX- на початку XX ст. [324; 294; 378; 302; 360; 318]. Їх видання особливо поживалось у зв'язку із суспільним піднесенням і активізацією педагогічного руху в Російській імперії та Україні. Такі роботи містять важливий фактичний матеріал, у них аналізується політика уряду щодо народної освіти, приділено увагу проблемам організації навчального процесу у початковій школі, розглядається структура та управління системою освіти, у тому числі мова йде і про початкові школи духовного відомства. Звичайно, ці роботи подають загальну картину розвитку початкової освіти у межах всієї Російської імперії, проте певні загальноімперські тенденції позначилися і на системі освіти українських губерній.

Цінною є праця М.В.Чехова, у якій вперше зроблено спробу об'єктивного аналізу основних етапів розвитку початкової освіти, проаналізовано основні недоліки та перешкоди в шкільній справі [380]. Автор намагався неупереджено охарактеризувати діяльність церковнопарафіяльних шкіл, порівняти їх з початковими школами міністерства народної освіти, а також визначити ступінь участі духовенства у роботі даного типу школи.

З кінця XIX століття з'являються загальні праці, які висвітлювали розвиток церковних початкових шкіл, і написані вони були переважно представниками духовенства [366; 335; 365; 349; 310; 311; 321; 287]. Незважаючи на певну заангажованість, викликану обставинами часу, такі роботи аналізують ставлення духовенства до народної освіти, дається оцінка заходам, яке вживало церковне керівництво для поширення мережі початкової народної освіти. Ці автори вважали, що саме такий тип школи відповідає потребам селян, ідеалізували виховний потенціал церковнопарафіяльних шкіл. Завдання народної школи, на їхню думку,

полягало у вихованні народних мас у душі релігійної моральності, на засадах православної церкви. Автори С.Рачинський, М.Вессель та інші ідеалізують принципи навчання у школі під керівництвом священнослужителів і за церковними книгами [354; 390].

На рубежі XIX-XX ст. з'являються і регіональні статистичні дослідження початкової освіти, у яких зверталася увага і на початкові церковні школи, аналізується їх кількість, динаміка зростання, учнівський склад, учительський персонал тощо. Одними з перших опубліковано праці по окремих губерніях Лівобережної України. Це дослідження Ю.В.Яцевича (Полтавська губернія), М.Л.Шаховського, П.Фоміна (Харківська), В.Хижнякова (Чернігівська) [385; 382; 375; 423]. У них окреслено основні етапи розвитку народної освіти в конкретних губерніях, співвідношення основних типів шкіл, земські заходи щодо поліпшення становища церковнопарафіяльних шкіл.

Дореволюційний період історіографії досліджуваної теми заклав передумови для створення міцної бази з метою більш глибокої розробки теми, пов'язаної з розвитком церковнопарафіяльних шкіл у Лівобережній Україні. Значення праць цього періоду для сучасного дослідника теми полягає у наявності в них фактичного, статистичного матеріалу, який не втратив свого значення і понині. У цілому наприкінці XIX – на початку XX ст. були зроблені лише певні кроки щодо нагромадження і узагальнення фактичного матеріалу з історії церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України зазначеного періоду. Вони в основному мали описовий характер, часом наближаючись до джерел.

Загальна оцінка освітньої діяльності православного духовенства належить таким видатним українським історикам, як М.С.Грушевський, Д.І.Дорошенко, Н.Д.Полонська-Василенко, Д.І.Багалій [277; 278; 296; 297; 304; 350]. Ці автори лише побіжно звертали увагу на досліджувану тему, акцентуючи увагу на русифікації царатом народних мас України через початкові школи духовного відомства.

Другий – радянський період історіографії досліджуваної теми характеризувався домінуванням комуністичної ідеології, яка й визначала напрямки наукових досліджень.

У 20-30-ті роки ХХ ст. з'явилися публікації, які мали переважно описовий характер. Як узагальнюючі дослідження цього періоду слід зазначити праці Є.Мединського, С.Каменєва [333; 316]. У них підсумовується діяльність основних типів початкових шкіл дореволюційної Росії. Автори критикували патріархальний уклад церковнопарафіяльних шкіл, діяльність духовенства у справі початкової народної освіти.

Після другої світової війни було поновлено історичні дослідження з проблем народної освіти в дожовтневий період. Лише наприкінці 40-х – на початку 50-х років з'явилися перші узагальнюючі наукові монографії, які підсумували дослідницьку роботу повоєнного періоду. Вивчення історії початкової школи дореволюційних часів продовжили М.Ф.Даденков, А.Г.Рашин, М.О.Константинов, В.Я.Струминський [300; 355; 320]. Праці цих авторів хоча й не висвітлювали безпосередньо проблематику церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України, проте дозволили з'ясувати основні напрямки політики царського уряду в галузі початкової освіти, визначити напрямки розвитку прогресивної педагогіки.

Як окреме дослідження даного періоду варто виділити монографію М.М.Персиця [347]. Вона написана у стилі войовничо- викривального атеїзму з демонструванням однобічного підходу і ідеологічної спрямованості щодо оцінки ролі церкви в системі освіти. Церковнопарафіяльні школи розглядаються у даній монографії, передусім, як розсадник ідей православ'я, самодержавства і великодержавного шовінізму.

Антирелігійна і атеїстична кампанія 60-х років сприяла появі досліджень, у яких негативно оцінювалась роль православного духовенства, а тому й критикувалась його участь у діяльності церковнопарафіяльних шкіл. Вони розглядались як доповнення до церкви, разом з якою мали

виховувати підрастаюче покоління в любові до релігії і церкви [281; 292; 293].

З кінця 60-х – початку 80-х років тематика історико-педагогічних досліджень в СРСР, їхня джерельна основа відчутно розширилась. Увагу дослідників привертало, перш за все, становище вчителів, методика навчального процесу у церковних школах. Незважаючи на застійний період, саме тоді вийшли найбільш ґрунтовні праці радянських істориків. Серед них монографія П.О.Зайончковського, яка висвітлює освітню політику російського самодержавства в контексті його внутрішньої політики, аналізуються основні чинники, що її визначили [309].

Безпосередньо проблеми історії становлення народної освіти дореволюційного періоду, підготовки вчительських кадрів, знайшла своє висвітлення в роботах М.М.Кузьміна, Ф.Г.Паначіна, О.В.Ососкова [325; 346; 342].

Тенденція до створення узагальнюючих досліджень з історії початкової освіти пореформеного періоду намітилася вже з кінця 50-х років. Але своє втілення знайшла лише на початку 70-х років ХХ ст. Новим явищем даного періоду стала поява дисертаційних праць, в яких досліджувались різні проблеми початкової шкільної освіти [308; 283]. І хоча вони не позбавлені основних недоліків тогу часу (певна ідеологізація, суб'єктивні нашарування), їх поява відіграла позитивну роль. Свідченням цього стала кандидатська дисертація М.Г. Заволоки. Автор її докладно висвітлив політику царського уряду в галузі народної освіти, дав характеристику основних типів загальноосвітніх навчальних закладів, розкрив методику навчально-виховної роботи в них. Певну увагу у дисертації було приділено і критиці церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України.

Питання початкової освіти в Україні розкриваються у періодичній пресі, зокрема статтях М.М. Грищенка, В.Й. Борисенка, В.С. Шандри [393; 388; 424]. Безумовно їх поява сприяла і виходу перших монографічних

досліджень з проблем початкової народної освіти в Україні у пореформений період.

З'являються і узагальнюючі праці, в яких досліджуються проблеми, пов'язані з розвитком освіти на теренах дожовтневої Росії, складовою частиною якої була Україна [343].

Одним з головних напрямків вивчення освіти в Україні стало дослідження школи і педагогіки окремих регіонів. На монографічному рівні історію народної освіти Лівобережної України почав досліджувати В.Й.Борисенко [284]. Одне з головних місць у працях ученого займає характеристика діяльності церковнопарафіяльних шкіл в межах Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній у другій половині XIX століття. Автор навів цікаві, почерпнуті з архівних джерел, відомості про динаміку зростання кількості шкіл, роль земств, сільських громад у поширенні їх тощо. Незважаючи на те, що робота обмежена хронологічними рамками – 60-90-ми роками XIX ст., монографія та статті В.Й.Борисенка стали першою вдалою спробою розпочати систематичне вивчення історії початкової освіти Лівобережної України, у тому числі і початкових шкіл духовного відомства пореформеного періоду.

Активну роботу з вивчення різних аспектів дореволюційної народної школи проводив у 70-80-роках Е.Д.Дніпров. На сторінках ряду збірників, підготовлених за його редакцією, досліджуються маловідомі аспекти діяльності шкіл у Російській імперії напередодні революції 1917 року [338; 384]. Характерними рисами даних робіт є досить значна джерельна база та критичний підхід до досліджуваних проблем. Автор наголошував, що урядова політика була націлена, передусім, на те, щоб за допомогою церкви посилити позиції самодержавства, укріпити його ідеологію.

Таким чином, друга половина 50-х – 80-ті роки XX ст. стали часом бурхливого, у порівнянні з попередніми десятиріччями, розвитку історичних досліджень в СРСР, у тому числі і в Україні. Це був час розширення тематики дослідницької роботи, її джерельної бази, створення

узагальнюючих праць з історії початкової освіти в Україні в цілому та окремих її регіонах зокрема. Однак, слід наголосити на тому, що жодної узагальнюючої праці з історії початкових шкіл духовного відомства написано не було.

Перехід до гласності відкрив шлях до закритих раніше архівів, бібліотек, фондів, почалося активне вивчення заборонених раніше тем. Стали застосовуватися нові концепції, що сприяло появі нових праць, виданих з використанням нових підходів. У цей період почала особливо звертатися увага на допомогу земств у справі організації церковнопарафіяльних шкіл, участь учителів у революційних подіях початку ХХ ст. [352; 408].

Кінцевим підсумком роботи у цьому напрямку стало видання узагальнюючої праці „Нариси з історії школи і педагогічної думки народів СРСР. Кінець ХІХ- початок ХХ століття” за редакцією Е.Д.Дніпрова [344].

У цілому радянська історична наука зробила помітний внесок у дослідження даної тематики в Україні в цілому та її окремих регіонах зокрема. Особливу цінність мають монографічні й узагальнюючі праці, створені авторськими колективами й окремими дослідниками. Вагомим досягненням вітчизняних дослідників цього періоду стало звертання до аналізу стану початкової церковної освіти України, у тому числі й Лівобережної. Але за роки радянської влади, окрім монографії В.Й.Борисенка, не з'явилося жодної узагальнюючої праці з історії початкової освіти Лівобережної України. Дослідники зверталися до вивчення історії церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України кінця ХІХ- початку ХХ ст. лише побіжно в працях, присвячених іншим освітнім і краєзнавчим питанням. Публікаціям деяких дослідників властива упередженість, породжена впливами ідеології та політичної кон'юнктури. Однак дані дослідження, які ґрунтуються на архівних джерелах, містять важливий фактичний матеріал, використання якого виявилось необхідним для висвітлення історії церковного шкільництва в досліджуваний період.

З проголошенням незалежності української держави та розпадом СРСР змінилися не лише умови розвитку, а й пріоритети дослідницької роботи в галузі історії народної освіти. Це пов'язане перш за все з актуалізацією проблем національної школи, подальшим розвитком краєзнавчих досліджень, зростанням інтересу до недержавної системи освіти. Одним із найважливіших виявів духовного відродження стало зближення освітнього процесу з християнськими духовними цінностями. У деяких навчальних закладах стало практикуватися викладання основ християнського віровчення. При українських храмах стала зростати популярність недільних шкіл. У цих умовах зріс інтерес дослідників до історії церковнопарафіяльних шкіл.

Стан розробки даної проблеми протягом 1991-2003 років автором розглянуто у такій послідовності: монографії, навчальні посібники, публікації у збірниках, дисертації, матеріали науково-краєзнавчих конференцій, періодичні видання.

З початком 90-х років ХХ ст. почали створюватися умови для переходу від епізодичних досліджень з історії початкової освіти в Україні, у тому числі і церковної освіти Лівобережної України, до систематичного вивчення проблеми.

Цінним стало видання „Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X - початок ХХ століття)”, в якому узагальнено досвід школи протягом століть [358]. У праці проаналізовано стан церковнопарафіяльних шкіл України, зокрема і Лівобережної, вміщено досить цінний фактичний матеріал щодо кількості шкіл та динаміки їх зростання.

У колективній монографії „Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині”, що вийшла у 1992 році узагальнюється фактичний матеріал, взятий, в основному, з опублікованих джерел і літератури [359]. Церковнопарафіяльним школам у системі початкової освіти краю у даних дослідженнях приділено мало уваги, автори обмежилися простою констатацією фактів.

Регіональні дослідження початкової церковної освіти Чернігівської губернії почали з'являтися у середині 90-х років ХХ ст. Так, Г.В.Самойленко та інші проаналізували стан церковнопарафіяльних шкіл Ніжина та визначили їх місце у системі початкової освіти міста [363]. Деякі краєзнавці написали монографії, спираючись на архівні матеріали, з історії своїх сіл, інших населених пунктів та церков. У них приділено увагу церковнопарафіяльним школам та зроблено аналіз внеску духовенства у справу ліквідації неграмотності народних мас та виховання підростаючого покоління. Зокрема, А.Курданов (історія села Пакуль та його околиць); М.І. Куриленко (церкви Прилуччини) [326; 327]. Значення даних робіт у тому, що це були перші краєзнавчі дослідження історії церковнопарафіяльних шкіл окремих населених пунктів Лівобережної України (Чернігівської губернії), хоча й не спеціальні, а розглянуті в контексті іншої теми досліджень.

Особливу увагу привертає праця „Історія релігій в Україні: У 10-ти томах” за редакцією А.В.Колодного [315]. Третій том присвячено історії православ'я в Україні, у ньому на основі фактичного матеріалу по-новому досліджується становище православної церкви та її освітніх установ. Об'єктом релігієзнавчого аналізу є також історія вітчизняної церкви Лівобережної України і Слобожанщини та інших регіонів. У роботі з позицій україноцентризму вперше зроблено спробу системно осмислити історію вітчизняної православної церкви в Україні, а також роль духовенства у справі початкової народної освіти.

Торкалися предмету нашого дослідження і історики української діаспори. На особливу увагу дослідників історії православної церкви в Україні заслуговує ґрунтовна монографія І.Власовського „Нарис історії української православної церкви”, де дослідженню церковного життя України ХІХ – початку ХХ ст. присвячено значну частину третього тому [286]. Праця написана з позицій україноцентризму, у ній автор тлумачить поняття „церковнопарафіяльна українська культура”, засуджує русифікаторські заходи у шкільній справі, наводить багато прикладів зберігання народом

національно- релігійних традицій у побутовому житті. Саме в дослідженні І. Власовського на фактичному матеріалі розкрито роль і місце українського духовенства в системі національних стосунків. В монографії міститься також важливий фактичний матеріал щодо участі духовенства в організації шкіл для народу.

Окремо серед праць представників української діаспори слід виділити монографію С.Сірополка „ Історія освіти в Україні”, яка належить до кращих досягнень історіографічної спадщини [364]. Це дослідження освіти і культури України, починаючи з найдавніших часів і до 1920 року. Автор аналізує освітню політику Росії, участь духовенства у справі відкриття і діяльності церковнопарафіяльних шкіл, а також порівнює внесок земських установ Правобережної і Лівобережної України у розвиток початкової освіти.

Останнім часом з’явилося багато різних педагогічних та історичних досліджень українських і російських вчених, які хоча й не акцентують уваги саме на Лівобережній Україні, однак дають загальні уявлення про становище українського шкільництва наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття [371; 337; 328; 312; 329]. З 90-х років ХХ ст. вищі навчальні заклади України почали видавати збірники наукових праць, які були присвячені початковій релігійній освіті, становищу народних вчителів, навчальному процесу в школах духовного відомства, а також вихованню учнів за допомогою духовної музики і співів [353; 356; 405; 406; 394; 395; 396; 397; 398; 399].

Свідченням зростання інтересу до досліджуваної проблематики стало збільшення кількості дисертаційних робіт, захищених у незалежній Україні. Їх можна розділити на дві групи. До першої – належать праці, присвячені історії православної церкви та парафіяльного духовенства, у яких поряд з іншими об’єктами досліджень розглядається і його освітня діяльність, що виявилась, перш за все, у створенні, підтримці церковнопарафіяльних шкіл. До таких напрямків досліджень належать дисертації С.О.Гладкого, О.А.Чиркової, Г.М.Надтоки, О.В. Кравченко. До другої відносяться дисертації, автори яких за мету дослідження поставили проаналізувати

розвиток початкової освіти в Україні, у тому числі й духовної освіти, а також дослідити освітню діяльність православного духовенства у кінці ХІХ- на початку ХХ ст. Представниками цього напрямку є роботи Т.М.Кравченко, О.О.Драч, Г.В.Степаненко.

Окремо слід виділити дисертаційні роботи С.П.Стельмаха і М.Г.Маріо. Предметом дослідження першої є політика самодержавства в галузі народної освіти на Україні [368]. Хоча хронологічні рамки роботи обмежуються 60-90-ми роками ХІХ ст., у ній міститься аналіз тієї політики, яку проводила царська Росія у сфері народної освіти через міністерство народної освіти та Синод. М.Д.Маріо у своїй дисертації „Виховання молоді засобами православної духовної музики у закладах освіти України (кінець ХІХ-початок ХХ століття) вперше здійснила науковий аналіз виховного впливу церковного співу та музики на учнів церковнопарафіяльних шкіл [331].

Розглянемо вищеназвані дисертаційні роботи окремо з точки зору їх внеску у дослідження визначеної автором теми.

Дисертація С.О.Гладкого присвячена висвітленню ролі православного парафіяльного духовенства у суспільному житті України на початку ХХ ст. [291]. Автор, спираючись на джерела, розглянув основні види церковно-культурницької діяльності парафіяльного духовенства Лівобережної України, у тому числі й освітньої та намагався з'ясувати фактори, які зумовлювали її якісний рівень. Цінність дисертації у тому, що вона є першим спеціальним комплексним дослідженням суспільної діяльності РПЦ в Україні на початку ХХ ст., а освітня праця духовенства стояла на одному з перших місць у його діяльності.

У своєму дослідженні О.А.Чиркова лише побіжно зупиняється на аналізі внеску духовенства у розвиток системи освіти Лівобергої України від початкової до вищої [381]. Автор як джерело використовувала епархіальні друковані органи – „Киевские епархиальные ведомости”, „Полтавские епархиальные ведомости”, „Черниговские епархиальные известия”.

Докторська дисертація Г.М.Надтоки „ Православна церква в Україні 1900- 1917 років: соціально – релігійний аспект ” присвячена дослідженню основних тенденцій, особливостей, динаміки розвитку церковної організації на українських землях та її ролі у культурному і національному житті суспільства [336]. Автор аналізує соціальний статус учителя церковнопарафіяльної школи, участь у ній духовенства, а також розкриває причини неприйняття її передовою громадськістю. Окрім того, у роботі вміщено цінні підрахунки про чисельність церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України, витрати на їх утримання, кількісний склад учнів і вчителів.

У кандидатській дисертації О.В. Кравченко „Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.)” розкрито благодійну діяльність церкви у всіх її напрямках і проявах, а також по-новому оцінено внесок православного духовенства у підтримку церковнопарафіяльних шкіл [322]. Робота являє собою першу у вітчизняній історіографії спробу комплексного вивчення благодійної діяльності православної церкви у Харківській єпархії, а також її ролі у створенні та підтримці початкових шкіл для народу.

З другої половини 90-х років ХХ ст. увагу вчених привернули і регіональні дослідження історії початкової освіти. Прикладом цього є дисертація Т.М.Кравченко „ Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині ХІХ- на початку ХХ ст.” [323]. У системі початкової освіти краю автор розглядає однокласні та двокласні церковнопарафіяльні школи, передумови їх створення, а також простежує зміни в системі їх реформування. Новизна роботи у тому, що це була перша спроба всебічного вивчення початкової освіти Харківської губернії в зазначений період, одним з типів якої і були школи духовного відомства. Практичні висновки з роботи є важливим підґрунтям для подальшої розробки досліджуваної теми.

Предметом дисертаційного дослідження О.О.Драч є розвиток системи початкової освіти в Україні протягом 1861-1917 років [305]. Основна увага

дослідниці зосереджена на вивченні початкових шкіл міністерства народної освіти та Синоду Російської імперії. Хоча територіальні рамки дослідження охоплюють всі дев'ять українських губерній, які входили до складу імперії, воно є важливим джерелом для висвітлення історії початкової церковної освіти.

Останньою захищеною дисертацією з даної проблематики є „Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX - початок XX ст.) ” Г.В.Степаненко [369]. Автор намагалася створити цілісну картину освітньої діяльності духовенства, охарактеризувати політику уряду і Синоду щодо участі православного духовенства в справі початкової народної освіти, а також визначити роль, яку відіграли церковні школи у справі підвищення рівня грамотності народу. В дисертації також говориться і про регіональні особливості діяльності духовенства у царині народної освіти. Праця являє собою спробу першого комплексного аналізу освітньої діяльності духовенства XIX – початку XX ст. в Україні.

У публікаціях, підготовлених з використанням нових підходів і нових архівних матеріалів, висвітлюється процес навчання і виховання у церковнопарафіяльних школах, роль приватної ініціативи, земств, громадських діячів у їх функціонуванні. Цьому сприяло і проведення науково – краєзнавчих конференцій [386; 391; 419; 421; 404; 418].

У часописах „Початкова школа”, „Мандрівець”, „Філософські обрії”, „Шлях освіти”, „Трибуна”, „Український історичний журнал” розпочалася публікація статей істориків, вчених - краєзнавців з окремих аспектів досліджуваної теми [400; 389; 409; 420; 403; 422]. Почала звертатися увага вчених на освітню діяльність православного духовенства, релігійне виховання учнів у народних школах дожовтневого періоду тощо.

Дані дослідження безумовно збагатили і поглибили наукові знання з визначеної проблематики.

Таким чином, оцінюючи стан вивчення проблеми розвитку церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України в системі урядової

освітньої політики царської Росії протягом 1884-1917 років в цілому, відзначимо, що, незважаючи на значну кількість праць, багато питань так і не знайшло свого належного висвітлення до цього часу. Залишаються практично недослідженими такі важливі проблеми, як кадровий склад церковнопарафіяльної школи, соціальне та матеріальне забезпечення вчителів, рівень їхньої професійної підготовки, роль духовенства у діяльності шкіл. Крім того, в сучасній українській історіографії основна увага дослідників зосереджується переважно на участі земств та інтелігенції у розвитку народної освіти. Спеціального дослідження, в якому б розглядалися церковнопарафіяльні школи Лівобережної України протягом 1884-1917 років поки що немає.

Джерельна база дослідження складається із значної кількості матеріалів, які за своєю спрямованістю, значущістю, видами та авторством можна поєднати у такі групи: 1) неопубліковані документальні матеріали, які зберігаються в державних архівах; 2) офіційні опубліковані постанови уряду Російської імперії і розпорядження Синоду; 3) історико-статистичні звітні матеріали, звіти єпархіальних училищних рад, місцевих спостерігачів церковнопарафіяльних шкіл, постанови земських з'їздів; 4) центральна та місцева періодика.

Основними джерелами дослідження стали документи і матеріали, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІА України у м. Києві), Державних архівах Полтавської, Харківської та Чернігівської областей. Значна їх частина вводиться до наукового обігу вперше. У ЦДІА України зосереджено документи Київської духовної консисторії (ф.127), управління Київського навчального округу (ф.707), до складу якого входило дві губернії Лівобережної України – Полтавська і Чернігівська, родинні фонди Галаганів (ф.1475), Скоропадських (ф.1219), іменний фонд Сумцова (ф.2052), справи інших фондів (ф.182, ф.320, ф.1439, ф.2027, ф. 71).

Важливим джерелом при дослідженні освітньої діяльності православного парафіяльного духовенства є фонд 127 (Київська духовна консисторія). У ньому сконцентровано справи, датовані від 1700 до 1919 року. Консисторія являла собою адміністративний колегіальний орган православної церкви в межах єпархії при єпархіальному архієреєві. Їй належала адміністративна, виконавча і судова духовна влада. У фонді зосереджено документи про заснування та функціонування церковнопарафіяльних шкіл, політику по відношенню до них Синоду, місцевих органів влади і пересічного духовенства, а також акти про відкриття церковнопарафіяльних попечительств, церковнопарафіяльних шкіл, реорганізацію їх у навчальні заклади міністерства народної освіти, становище вчителів, духовенства.

Великий науковий інтерес при дослідженні історії церковнопарафіяльних шкіл являє собою фонд 707 (Управління Київського навчального округу) за 1832 - 1919 роки. У 1839 році до Київської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній округу було приєднано й Полтавську губернію, яка була виділена із Харківського навчального округу. Даний фонд містить циркуляри (та їх копії) міністерства народної освіти, Синоду, попечителів Київського й Харківського навчальних округів про створення народних шкіл і передачу церковнопарафіяльних шкіл у відання навчального округу, відомості про мережу навчальних закладів духовного відомства, будівництво шкільних приміщень, кошториси витрат тощо.

Родинні фонди Галаганів, Скоропадських, а також Сумцова містять важливі відомості про благодійницьку діяльність цих видатних діячів по створенню і підтримці церковнопарафіяльних шкіл, бажання бути їх попечителями тощо.

Важливий матеріал про стан церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії міститься у Державному архіві Полтавської області (ДАПО). Особливий інтерес при дослідженні даної теми становлять фонди Полтавської духовної консисторії (ф.706), Полтавської єпархіальної

училищної ради (ф.512), Дирекції народних училищ Полтавської губернії (ф.545) та інших, зокрема, повітових управ – Пирятинської (ф.828), Гадяцької (ф.694), Миргородського повітового училища (ф.958) та інших (ф. 801, ф. Р-8805). Фонд Полтавської духовної консисторії (ф.706) містить матеріали 1798-1920 років. Цінність при написанні дисертації становлять копії указів Синоду, Сенату, оригінали постанов Полтавської духовної консисторії (1804-1902 рр.) тощо. У фонді Полтавської єпархіальної училищної ради (ф.512) збереглися звіти єпархіальної училищної ради та її повітових відділів про стан церковнопарафіяльних шкіл, вимоги на закупівлю підручників для них і шкіл грамоти, листування між повітовими відділами єпархіальної училищної ради про затвердження вчителів для церковнопарафіяльних шкіл, звіти про витрати на утримання шкіл, асигнування коштів на Олександромиколаївську церковно-учительську школу. Фонд Дирекції народних училищ Полтавської губернії (ф.545) містить важливі відомості про асигнування земствами певних сум на утримання церковнопарафіяльних шкіл, про видачу грошової допомоги учителям народних училищ, у тому числі й церковнопарафіяльних шкіл. Ці матеріали дали можливість виявити ступінь участі органів місцевого самоврядування в організації роботи церковнопарафіяльних шкіл, рівень їх навчально-методичного забезпечення.

Цінні документи для дослідження теми становлення церковнопарафіяльних шкіл у Харківській губернії – єдиній із українських губерній, яка входила до Харківського навчального округу, зберігаються у Державному архіві Харківської області (ДАХО). Безпосередній інтерес становлять фонди Харківської духовної консисторії (ф.40), Канцелярії директора народних училищ (ф.266), Харківського товариства поширення серед народу грамотності (ф.200), повітових земських управ, зокрема Богодухівської повітової земської управи (ф.306), а також Канцелярії Харківського губернатора (ф.3), училищних рад Харківської губернії, зокрема Валківської повітової училищної ради (ф.636). Харківська духовна консисторія (ф.40) була заснована у 1800 році і діяла до 1918 року. Вона

була вищим органом управління православної церкви в єпархії, наділений церковно-адміністративними та судовими функціями, відала церквами, монастирями, духовними навчальними закладами, керувала церковнопарафіяльними школами, пропагувала православ'я та вела боротьбу із сектантством. Фонд вміщує документи про стан церковнопарафіяльних шкіл, утворення шкіл при монастирях, журнали засідань консисторії, відомості про джерела утримання початкових навчальних закладів духовного відомства, накази і розпорядження Синоду, циркуляри єпархіальних органів влади. У фонді Канцелярії директора народних училищ (ф.266) зберігаються накази і розпорядження міністерства народної освіти, Синоду, попечителя Харківського навчального округу, дані про церковнопарафіяльні школи тощо. Основним обов'язком директора народних училищ був контроль за виконанням розпоряджень царського уряду про школу, нагляд за політичними поглядами вчителів тощо. Фонд Харківського товариства поширення серед народу грамотності (ф.200) містить декрети, постанови, інструкції радянського уряду про перетворення церковнопарафіяльних шкіл на єдині трудові. У фондах Богодухівської повітової земської управи (ф.306), Валківської повітової училищної ради (ф.636) є річні статистичні відомості про початкові школи повітів, їх кількість, потребу в нових школах, про кошти на освіту, журнали засідань і протоколи Валківської повітової та Харківської міської училищних рад. Знайдені звіти земських управ про стан церковнопарафіяльних шкіл, доповіді училищних рад, звіти спостерігачів шкіл, священиків і листування представників духовного відомства дають змогу з'ясувати реальну картину організації церковнопарафіяльних шкіл та їх стан у Харківській губернії.

Значна кількість документів з даної проблеми зберігається у Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО), зокрема у фондах Чернігівської духовної консисторії (ф.679), Чернігівського губернського статистичного бюро (ф.942), Чернігівського губернського по земських і міських справах присутствія (ф.145), а також особовий фонд І.Л. Шрага –

адвоката і громадського діяча (ф.1081). Фонд Чернігівської духовної консисторії (ф.679) заслуговує на особливу увагу дослідника. Він містить укази Синоду, духовних консисторій, постанови і протоколи правлінь, накази Чернігівського єпископа, відомості про учнів церковнопарафіяльних шкіл із зазначенням їх соціального стану, віку, успіхів у навчанні тощо. Фонд 145 (Чернігівське губернське по земських і міських справах присутствіє) хронологічно охоплює період з 1892-го по 1918 рік. У функцію його входило здійснення нагляду за діяльністю органів міського і земського самоврядування. У цьому фонд містяться цікаві матеріали про будівництво і утримання початкових шкіл, у тому числі і церковнопарафіяльних.

Загалом, архівні документи є основними джерелами стосовно дослідження розвитку церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України в системі урядової освітньої політики царської Росії протягом 1884-1917 років, діяльності православного парафіяльного духовенства у сфері початкової народної освіти, а також керівництва цим процесом з боку як центральних, так і єпархіальних місцевих органів влади. Укази, розпорядження, повідомлення вищої церковної та єпархіальної влади, протоколи з'їздів і зборів духовенства, звіти парафіяльних священників, спостерігачів, благочинних, інших посадових осіб, виявлені у фондах духовних консисторій та інших установах, дозволяють відтворити картину становлення і діяльності церковнопарафіяльних шкіл на Лівобережній Україні та ролі у цьому процесі православного парафіяльного духовенства. Документально відтворити значення церковнопарафіяльних шкіл у системі урядової освітньої політики царської Росії, розкрити суспільні умови процесу співіснування церковної та світської початкової освіти, ставлення простого населення до участі духовенства у галузі освіти дозволили фонди державних і громадських установ. Загалом у дисертації було використано понад 30 архівних фондів.

Найважливішим джерелом офіційного характеру при написанні дисертаційного дослідження став Звід Законів Російської імперії [243-246].

Аналіз систематизованого у цьому виданні законодавства дав змогу дисертанту в міру ґрунтовно, у хронологічній послідовності проаналізувати правові акти, які визначали роботу церковнопарафіяльних шкіл, а також проаналізувати еволюцію офіційної політики царського уряду в системі законодавства щодо участі у них православного духовенства.

Важливим джерелом для висвітлення освітньої діяльності православної церкви є опубліковані збірники постанов, розпоряджень, актів, наказів, доповідей, звітів центральних, губернських, єпархіальних і місцевих установ [270; 258; 250]. У дисертаційному дослідженні використано звіти обер-прокурора Синоду по відомству православного віросповідання, циркуляри та інші директивні документи Синоду, навчальні програми церковнопарафіяльних шкіл, інструкції парафіяльним священикам, історико-статистичні зведення, довідкові книги єпархій, у яких міститься цифровий матеріал, порівняльні таблиці тощо [214; 248; 249; 226; 275; 227]. Опрацювання їх дозволило дослідити освітню діяльність православного духовенства у сфері початкової народної освіти.

Цінний статистичний матеріал, систематизований по губерніях і навчальних округах, містять звіти міністерства народної освіти. Хоча вони стосуються в основному навчальних закладів, підпорядкованих цьому відомству, та іноді містять конкретні статистичні порівняння із школами духовного відомства. Більш високим науковим рівнем відрізняються збірники, які видавало міністерство народної освіти, починаючи з 1898 року. На початку ХХ ст. з'являються перші узагальнюючі дослідження шкіл духовного відомства всіх губерній України [262; 263; 274]. У них окремо по губерніях Російської імперії, у тому числі й Лівобережної України, подано інформацію про кількість шкіл, учнівський контингент у них, склад вчителів, у тому числі й служителів культу, тощо. Джерелом для складання даних статистичних звітів стали так звані звітні шкільні листки, введені Синодом для щорічної статистичної звітності про церковні школи за встановленим порядком. Ці листки заповнювалися педагогічним персоналом кожної школи,

потім перевірялися представниками повітових єпархіальних училищних рад. Більша частина цифрових даних була результатом централізованого зводу, здійсненого безпосередньо статистичним відділом при Училищній раді Святійшого Синоду. Ці дані було опубліковано у вигляді загальних підсумків по імперії, по кожному типу шкіл окремо; число шкіл, кількість у них учнів, а також місцеві кошти на їх утримання подано окремо по кожній єпархії. У роботах даної групи детально охарактеризовано однокласні, двокласні церковнопарафіяльні школи, школи грамоти, другокласні й церковно-учительські, освітній ценз світських учителів, їх педагогічний стаж роботи, вік, стать і сімейний стан. Такі статистичні матеріали є важливим джерелом при вивченні історії початкових церковнопарафіяльних шкіл.

Звітність духовного відомства про стан початкових парафіяльних шкіл умовно можна поділити на два етапи. Перший – до початку 80-х років XIX ст., протягом якого у звітах приділялося мало уваги школам, а подавалися лише основні відомості про них. Другий період – з 1884 року, коли було реорганізовано синодальну шкільну статистику. Саме з того часу окремо видаються звіти єпархіальних училищних рад про стан церковнопарафіяльних шкіл у тих чи інших губерніях Лівобережної України [216; 240-242]. Однак, слід наголосити на тому, що у них немає чіткого розмежування між церковнопарафіяльними школами і школами грамоти. Підрахунки кількості цих шкіл проводилися за період всього навчального року, тому вона іноді дещо перебільшена. Точність даних значно знижувалася практикою внесення у звітні матеріали відомостей про всі школи, які вважалися діючими, навіть якщо заняття у них не проводилися. Чисельність учнів у таких школах часто наводилась у звітах за відомостями попереднього року. Хоча єпархіальні відомості на мають великого статистичного значення, все ж вони дають цінний матеріал для характеристики внутрішнього життя шкіл.

Статистичні відомості з історії церковної освіти містяться у роботах, які характеризують загальне становище початкової освіти у Російській

імперії, подано порівняння і характеристику шкіл відомства Синоду та міністерства народної освіти. Дані по кожній губернії імперії розписано окремо, включаючи й Лівобережну Україну. Серед статистичних досліджень своєю ґрунтовністю виділяється робота, проведена Вільним економічним товариством під керівництвом Г. Фальборка і В. Чарнолуського, а також зібрання статистичних матеріалів з початкової народної освіти Російської імперії та матеріали одноденного шкільного перепису станом на 18 січня 1911 року [273; 237-238]. У роботі „Начальное народное образование” за редакцією Г. Фальборка і В. Чарнолуського зібрано великий за обсягом цифровий матеріал про народну школу в імперії та узагальнено у вигляді статистичних таблиць. У праці, зокрема, наведено дані про кількість різних за типами початкових навчальних закладів, у тому числі і церковнопарафіяльних шкіл, у повітах, населених пунктах, губерніях країни, які дають можливість для порівняльної характеристики шкіл духовного відомства на Лівобережній Україні та інших губерніях Російської держави. Дані праці містять важливий статистичний матеріал про кількість початкових народних шкіл, у тому числі й духовного відомства (церковнопарафіяльних, шкіл грамоти, недільних), чисельності у них викладацького корпусу – вчителів і законовчителів (викладачів Закону Божого), порівнюються школи різних типів, рівень їх матеріального забезпечення.

Важливу роль у збиранні статистичних матеріалів другої половини ХІХ - початку ХХ ст. відіграли земства. Земські статистичні бюро почали виникати в Україні у 70-х роках ХІХ ст. (в Чернігівській губернії – 1876 р., Харківській – 1880 р., Полтавській – 1882 р.). З 1901 року Полтавське губернське земство розпочало видавати „Статистический ежегодник Полтавського губернського земства”, який до того називався „Ежегодник Полтавського губернського земства” [218-221; 265-268]. У Чернігівській єпархії постанови земств, що стосувалися церковнопарафіяльних шкіл, друкувалися у журналах повітових земських зборів [222-225]. У них розглядалися найрізноманітніші сторони діяльності земства і населення

губернії. Книги мали два відділи: земський і статистично-економічний. У першому відділі найбільший інтерес становить глава про народну освіту, яка охоплює міністерські, земські, церковнопарафіяльні школи і школи грамоти з численними доповненнями у додатках. Відомості про початкові школи були взяті зі звітів директора народних училищ, єпархіальної училищної ради, повітових земських управ. Окрім підрахунків про кількість шкіл, учнів і вчителів у них, джерел утримання, у збірниках містяться відомості про земські витрати на церковнопарафіяльні школи і грамоти та дається порівняння становища шкіл відомства міністерства народної освіти й Синоду. Вивчення таких матеріалів відкриває можливість скласти уявлення про місце, яке відводилося церковнопарафіяльним школам у системі інших шкіл, механізми їх підтримки і контролю за їх діяльністю.

У цілому, довідкові, статистичні, директивні та звітні видання, згадані вище, містять у собі великий за обсягом матеріал, який ще не знайшов належного опрацювання. Разом з тим, він потребує критичного підходу, ретельної перевірки у цифровій частині.

Одним із важливих джерел для написання дисертації стали матеріали періодичних видань, що публікували багато статей, де узагальнено досвід шкільної роботи, аналізувалась культурно-освітня діяльність православного парафіяльного духовенства і земств. Дуже цінними є надруковані в них нариси з педагогічного досвіду роботи кращих вчителів.

Особливості теоретико-методологічної основи дослідження обумовили використання в ньому церковної періодики кінці XIX – початку XX ст. Православні періодичні видання – складова частина культури українського народу, фіксатор релігійної, духовної, моральної сторін життя суспільства. Останнім часом вони викликають зацікавлення науковців, фахівців з історії України і церкви. Дореволюційна церковна періодика, що видавалася в Російській імперії, в тому числі в губерніях України, відображала церковну політику, що її проводив царський уряд. Релігійні видання кінця XIX – початку XX ст. були друкованими органами Російської православної церкви,

на їх сторінках висвітлювалася політика Святійшого Синоду. Мова видань була російською.

Офіційні видання православної церкви поділялися на центральні та єпархіальні, причому останні з'явилися раніше за видання Синоду. На сторінках єпархіальних періодичних видань постійно і широко висвітлювалися проблеми як народної, так і церковної освіти, містився важливий фактичний матеріал із даної проблеми.

До фонду релігійної періодики відносяться, перш за все, єпархіальні відомості, із яких 9 видавалося на території України. Це були водночас офіційні видання і регіональні. На території Лівобережної України видавалися таких у досліджуваний нами період три – „Полтавские епархиальные ведомости” (з 1863 року), „Черниговские епархиальные известия” (з 1861 року), „Вера и разум” (до 1884 року називалося видання „Харьковские епархиальные ведомости”).

Часописи „Полтавские епархиальные ведомости” та „Черниговские епархиальные известия” виходили двічі на місяць. Склалися вони із двох частин: офіційної й неофіційної. У першій публікувалися імператорські маніфести, укази по духовному відомству, розпорядження Синоду як загальнодержавні, так і ті, що стосувалися власне Полтавської чи Чернігівської єпархій, які територіально співпадали з губерніями. Окрім цього, в офіційній частині друкувалися розпорядження єпархіального управління, витяги із звітів про різні сторони життя єпархії тощо. Набагато ширшою і різноманітною була друга, неофіційна частина. Оскільки це був церковний часопис, то на перших сторінках цієї частини, як правило, публікувалися проповіді і повчання духовенства, статті про храми, відомих церковних діячів. У неофіційних частинах також вміщувалися дослідження з історії, культури, освіти окремих населених пунктів єпархії тощо. Загальною рисою єпархіальних відомостей був яскраво виражений місцевий колорит.

Богословсько-філософський журнал „Вера и разум” видавався у Харкові протягом 1884-1917 років. Журнал заснував архієпископ Амвросій і

за своїм змістом він не поступався академічним виданням. Складався із трьох відділів: богословсько-філософського, відомості і замітки по Харківській єпархії, де вміщувалися розпорядження місцевої влади, дані про внутрішнє життя єпархії. Додатком до часопису був „Листок для Харьковской епархии”, що містив постанови Синоду, звіти єпархіальної училищної ради про стан церковнопарафіяльних шкіл, журнали постанов з’їздів духовенства тощо.

З 1887 року у Києві видавався журнал „Церковно-приходская школа”, повністю присвячений проблемам участі церкви у сфері навчання та виховання. Також у дисертації використано й офіційне спеціальне видання, що його видавав Синод (вважалось центральним церковним друкованим органом) – „Церковные ведомости». Цікавим і змістовним джерелом для вивчення теми дисертації є періодичні видання, які видалися у Москві, Санкт-Петербурзі, Україні. Серед них найбільш цікавими є «Русская школа», «Русская мысль», «Киевская старина», «Известия Харьковской Городской Думы», «Харьковские губернские ведомости», „Вера и жизнь”, „Журнал Министерства народного просвещения”, „Вестник Европы”, „Черниговская земская газета” та інші. У них, крім теоретичних статей, присвячених проблемам навчально-виховного процесу у церковнопарафіяльних школах, міститься інформація із місць про відкриття шкіл даного типу, умови їх роботи, нариси із життя та побуту сільських вчителів тощо. Загалом, у дисертації використано матеріали близько 20 періодичних видань.

Отже, опрацювання всіх вищезгаданих джерел дозволило достатньо дослідити становлення та подальший розвиток церковнопарафіяльних шкіл на Лівобережній Україні у 1884 – 1917 роках, а також діяльність православного парафіяльного духовенства у сфері початкової народної освіти. Враховуючи походження і призначення матеріалів, необхідно їх критично переосмислювати, адже іноді деяка інформація, вміщена в них, не відповідала реаліям (про кількість шкіл, наявність учнівського контингенту, успішність дітей тощо), про що дізнаємося з інших джерел. Тому

дисертантка вдавалася до аналітичного співставлення цифрових показників з метою наближення до справжнього стану речей.

Таким чином, використання всіх зазначених вище джерел не тільки створило основну базу дослідження, а й допомогло автору у вирішенні основних завдань дисертаційної роботи, при вивченні різних аспектів обраної проблеми. Аналіз історіографії та джерел проблеми дає підстави зробити наступні висновки:

1. Дослідження теми свідчить про необхідність критичного підходу до джерельної бази дослідження, зокрема до звітності духовного відомства. У ній вражають дані про досить швидке зростання мережі церковнопарафіяльних шкіл. Тому необхідне співставлення різних типів джерел з метою виявлення істини.
2. Архівні джерела доповнюють видання та публікації, містять чимало нових, ще не відомих дослідникам фактів з історії церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.
3. В цілому джерельна основа дисертаційного дослідження дозволяє з належною повнотою висвітлити головні проблеми даної теми, адже вона являє собою комплекс архівних і опублікованих документів, більшість із яких вперше вводиться у науковий обіг.
4. Історіографію проблеми доцільно поділити на 3 етапи – дореволюційний, радянський і сучасний для виявлення особливостей вивчення історії церковнопарафіяльних шкіл у різних історичних епохах.

РОЗДІЛ II

Організація та діяльність церковнопарафіяльних шкіл

2.1. Загальний стан початкової освіти на початок 80-х років XIX століття.

Народна освіта в Україні після реформи 1861 року, як і в усій Російській імперії, була однією з важливих соціальних, освітньо-культурних проблем. Стан її визначався тогочасними суспільно-політичними й економічними умовами, для яких характерними були розклад залишків кріпосницьких відносин, втягування у товарообмін поміщицьких господарств, зростання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, збільшення вивозу сільськогосподарських продуктів, розвиток фабрично-заводської промисловості й застосування найманої праці у ній. Важливу роль у політиці царизму в шкільній галузі відігравали фактори економічного розвитку країни, її рух по шляху капіталізму, що обумовлювало об'єктивну потребу у розширенні сітки навчальних закладів усіх ланок освітньої системи.

Розвиток початкової освіти на Лівобережній Україні у 60-90-х роках XIX ст. відобразив як загальні закономірності, так і регіональні особливості освітнього процесу в Російській імперії. Політика в галузі народної освіти була складовим елементом внутрішньої політики царської Росії. Її значення визначалось тим особливим місцем, яке займала школа в системі соціальних інститутів держави як засіб підготовки і виховання інтелектуального потенціалу суспільства.

Основними напрямками реформування початкової школи стали: виникнення розгалуженої, демократичної системи початкової освіти і боротьба з неписьменністю серед дорослих. Шкільна реформа на Лівобережній Україні пройшла ті ж етапи, що і в цілому в Російській імперії: 1) кінець 50-х – 70-ті роки XIX ст., коли здійснювалася ліберальна політика

уряду в галузі народної освіти, створювалися умови для залучення громадськості та приватної ініціативи до освітньої справи; 2) 70-ті – початок 90-х років XIX ст., коли уряд віддав пріоритет створенню церковнопарафіяльних шкіл, перевів їх на державне фінансування, сприяв їх розвитку; 3) середина 90-х років XIX ст. – початок XX ст., пов'язаний з вирішальним зрушенням у сфері початкової освіти, зростанням асигнувань на школу, спільними діями держави та громадськості в системі подальшої розбудови народної освіти.

Для того, щоб зрозуміти стан початкової народної освіти на Лівобережній Україні на початок 80-х років XIX ст., слід розглянути період з 60-х років XIX ст., який відкрив новий етап в історії освіти Російської імперії.

Реформа 1861 року, яка звільнила селян від кріпосної залежності, відкрила нові можливості для розвитку промисловості, концентрації виробництва, завершення промислового перевороту. Розвиток капіталістичних відносин об'єктивно викликав потребу в грамотних, кваліфікованих кадрах для різних галузей виробництва. Цю потребу царський уряд мусив враховувати у своїй політиці щодо народної освіти. Скасування кріпосного права викликало необхідність створення школи для всіх прошарків населення, і в першу чергу для селян, які склали переважну більшість населення Російської імперії.

Після реформи 1861 року царський уряд головну увагу приділяв парафіяльним школам, причому основні витрати на їхнє утримання переклав на місцеві органи влади і на самих селян. Якщо влітку 1861 року у Полтавській губернії налічувалося 69 парафіяльних шкіл, то наприкінці того року їх стало 285 [282, с. 223]. У Чернігівській губернії таких шкіл налічувалося у 1863 році 845. На території Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній в 1863 – 1865 роках нараховувалося 1 659 парафіяльних шкіл з 34 201 учнями. Значна частина їх розміщувалася в селянських хатах, будинках священиків, церковних сторожках, волосних

правліннях тощо. Вчителі таких шкіл – священики і дяки, окрім виконання своїх прямих обов'язків, повинні були працювати у школі, що відбивалося на якості навчально-виховного процесу. Тому іноді парафіяльні школи існували лише на папері, хоча у звітах вони значилися як діючі.

Початкові школи на 60-ті роки XIX ст. перебували під контролем різних відомств: міністерства державних маєтностей, міністерства внутрішніх справ, Святійшого Синоду (більша половина всіх училищ), міністерства народної освіти (близько 20 % училищ) [328, с. 247]. Згідно із даними міністерства народної освіти у 1862 році їх нараховувалося у Полтавській губернії 352, в Харківській – 263, Чернігівській – 842. Таким чином, серед усіх губерній Лівобережної України Чернігівська знаходилася на першому місці щодо мережі початкових шкіл [115, с.177-178]. Станом на початок 1863 року у всіх відомствах Російської імперії, окрім духовного, державних і приватних училищ було 14 315 (у них навчалася 541 100 учнів), у духовному відомстві (церковнопарафіяльні школи) перебувало 21 420 шкіл (413 500 учнів) [355, с. 58]. Отже, школи духовного відомства займали помітне місце серед початкових навчальних закладів інших відомств. У 1864 році у Полтавській губернії налічувалося 89 шкіл, підпорядкованих губернській палаті державних маєтностей. Тут навчалася 4 895 учнів – 4 547 хлопців і 348 дівчат. По губернії школи розподілялися нерівномірно. В Зіньківському, Кобеляцькому та Лохвицькому повітах було, наприклад, по 7 шкіл, в Пирятинському – тільки 3. Крім того, в губернії налічувалося 546 церковнопарафіяльних шкіл, де навчалася 8 986 учнів (хлопців – 8 157, дівчат – 829). Діяли ще 15 однокласних міських шкіл, де було 453 учні. Всього навчалася 14 617 дітей [314, с. 27]. У тому ж році в Харківській губернії нараховувалося 285 сільських і міських училищ, у яких навчалася 9 790 учнів [301, с. 390]. Освіта перебувала у занедбаному стані. У середньому по Харківській єпархії на 100 селян припадало 2-3 грамотних. Хоча селяни прагнули навчати своїх дітей у школах. Про це свідчать постанови селянських сходів. Зокрема, протягом 1864-1865 років селяни

Ізюмського, Лебединського, Сумського повітів Харківської губернії висловили бажання відкрити школи для навчання своїх дітей [77, арк. 1-8].

Питання про народну освіту отримало подальше урядове вирішення у „Положенні про початкові народні училища”, затвердженому 14 червня 1864 року. Цим документом уряд покладав турботи про початкову освіту на різні відомства (міністерство народної освіти, земства, які з'явилися з 1864 року, духовенство) та на приватних осіб. Для забезпечення злагоджених дій між різними відомствами щодо справи організації народної освіти „Положенням 1864 року” були затверджені губернські та повітові училищні ради, які мали взяти на себе керівництво початковими народними училищами. До складу таких рад входили духовні та світські представники [234, с. 168]. Згідно з цим документом усі типи початкових шкіл стали називатися народними училищами, їх метою було утвердження в народі релігійних і моральних понять та надання початкових корисних знань. Усі училища працювали за єдиними програмами, у них вивчали: Закон Божий, читання, письмо, перші чотири арифметичні дії, церковний спів [243, с. 614]. Викладання велося на російській мові.

Реформа 1864 року вперше в історії Російської імперії створила масову народну школу, дала можливість проявитися приватній і громадській ініціативі, сприяла поширенню грамотності серед сільського населення. Заслугою шкіл тих років було те, що, на думку дослідника М.В. Чехова, вони, при всій своїй нестійкості „розвивали у населення потребу в початковій освіті, привчили його до школи як до свого навчального закладу” [380, с. 28].

Таким чином, у пореформений період, прагнучи до повного контролю над початковими народними училищами, царський уряд посилив централізацію освітніх закладів. У 60-х роках XIX ст. у відання міністерства народної освіти перейшли всі початкові школи різних відомств, які підпорядковувалися повітовим і губернським училищним радам.

У 60-ті роки XIX ст. в Російській імперії розпочалася реорганізація системи місцевого управління на засадах земського самоврядування. Згідно з

„Положенням про губернські та повітові земські установи” від 1 січня 1864 року, у 34-х земських губерніях імперії, зокрема на Лівобережній Україні, почали діяти виборні губернські і повітові земські зібрання та їх виконавчі органи – управи. Земствам доручалося організовувати місцеве господарство, вони зобов’язувалися брати участь у фінансуванні урядових установ, по можливості сприяти економічному розвитку повітів і губерній, охороні здоров’я населення та поширенню початкової освіти серед народу [289, с. 7]. Зокрема, у Полтавській губернії восени 1865 року уже на перших сесіях гласні зобов’язали членів управ зібрати відомості про стан і потреби сільських шкіл, а також у затверджених зборами інструкціях їм доручалося підготувати пропозиції щодо відкриття нових початкових училищ та підготовки вчительських кадрів [236, с. 148]. Земці стали відвідувати різні навчальні заклади: міністерські училища, церковнопарафіяльні школи і так звані школи грамоти, що організовували самі селяни. Вони вирішували питання щодо матеріального забезпечення шкіл, наявності у них підручників і навчальних посібників, цікавилися успіхами дітей у навчанні.

Результати земського обстеження початкових шкіл встановили невідповідність офіційної статистики міністерства народної освіти і єпархіального відомства реальному стану справ. Певна кількість початкових церковних шкіл значилася лише на папері, заняття в них проводилися нерегулярно, знання учнів були незадовільними. Загалом початкових шкіл не вистачало як у селах, так і в містах. Так, у м. Старобільськ Харківської губернії на 1 січня 1865 року існувало лише 2 школи міністерства народної освіти, у яких було 7 вчителів та 60 учнів. На листопад того ж року тут шкіл нараховувалося вже 4, у них працювало 35 учителів і навчалося 117 учнів [78, арк. 1]. На 1866 рік на Харківщині налічувалося вже 307 сільських шкіл (учнів – 11 011), а у 1867 році – 372 (учнів 13 510) [259, с. 87]. На Полтавщині у 1866 / 67 навчальному році було всього 558 громадських, церковних і міністерських шкіл. Найвищими показниками характеризувався Прилуцький повіт (65 початкових училищ з 1642 учнями), найнижчими –

Зіньківський (лише 21 училище з 423 учнями). У середньому одна школа припадала на 3500 населення [118, с. 375 - 376]. Тож шкільну справу земствам довелося вирішувати в дуже складних умовах. Народні школи перебували в глибокому занепаді: не вистачало приміщень, підручників, учительського персоналу. Основна причина незадовільного стану справ полягала у слабкій фінансовій підтримці народної освіти з боку держави. Міністерство народної освіти не виділяло достатньо коштів для того, щоб засновувати мережу сільських початкових училищ. Тому земські члени училищних рад вважали за необхідне вирішити три першочергові завдання: підготувати вчительські кадри, закупити книги для народного читання, запровадити нові методи навчання. З цією метою у 1867 році вперше субсидії на платню вчителям, оренду будинків для школи, закупівлю меблів, письмового приладдя та книг для читання вирішили призначити земські збори Полтавського, Лохвицького, Переяславського і Лубенського повітів Полтавської губернії [139, с. 224-229]. З 1868 року асигнування на початкову освіту почали виділяти Конотопське, Сосницьке та Суразьке повітові земства Чернігівської губернії, Старобільське – Харківської [284, с. 28].

Повітові земства Лівобережної України почали відкривати власні школи, дбати про їхній добробут і матеріальне забезпечення. Початкові народні училища, які утримувалися за земські кошти, називалися земськими школами, їхньою основою стали школи грамоти, що створювалися на місцях з ініціативи селян. Проте у перші роки свого існування земства лише допомагали сільським громадам, закупаючи підручники і письмове приладдя для шкіл, а також додаючи певну доплату до заробітної платні вчителям. В основу земської освітньої діяльності було покладено принцип заохочування населення з метою пробудження його ініціативи щодо поширення шкільництва. В середині 60-х років XIX ст. в Харківській губернії одна початкова школа припадала більш ніж на 5000 чоловік населення. Із загальної кількості 343 шкіл, що діяли на той час на території краю, 67 практично не мали засобів для існування, а 222 знаходились під загрозою

закриття. 1870 року у Харківській губернії нараховувалося 457 шкіл [276, с. 141]. На 1871 рік у губернії вже діяло 393 початкових народних шкіл [272, с. 181]. Отже, кількість шкіл поступово зменшувалася. Основною причиною цього було важке матеріальне становище шкіл, адже селяни не мали змоги утримувати їх за власний кошт.

З метою посилення контролю за роботою шкіл і діяльністю вчителів, згідно з „Положенням про початкові народні училища” 1874 року, у кожній губернії вводиться посада директора народних училищ. Цей документ діяв без змін упродовж усього дореволюційного періоду. У порівнянні з попереднім у „Положенні про початкові народні училища” 1874 року було внесено ряд змін. Зокрема, головою повітової училищної ради з того часу став повітовий предводитель дворянства (за „Положенням про початкові народні училища” 1864 року голову обирали члени повітової училищної ради) [319, с. 252]. Зміст цього нововведення полягав у тому, що початкові школи, які призначалися, передусім, для селян, віддавалися під опіку дворянства. Посилювався нагляд духовенства за народними вчителями і станом викладання у народних школах. Інспекторам (посада запроваджена в 1869 році) і дирекціям народних училищ був відданий пріоритет у нагляді над школами і народними учителями. Реформи 70-х років XIX ст. було встановлено однаковий обсяг навчання для сільських і міських початкових шкіл [357, с. 648].

На Україні розвитку народної освіти перешкоджала русифікаторська політика царизму, переслідування демократичного напрямку в національній культурі, боротьба проти української інтелігенції. З 1863 року обіжником міністра внутрішніх справ П. Валуєва категорично заборонялося видання українських книг, як навчальних, так і призначених для початкового читання народу [271, с. 312 - 313]. „Положення про початкові народні училища” 1864 і 1874 років остаточно забороняли викладання в школі мовами народів Російської імперії, окрім російської. У 1876 році Емським указом Олександра II не дозволялося ввозити в Росію без спеціального дозволу будь-які, в тому

числі й навчальні, книги та брошури, надруковані за кордоном українською мовою [271, с. 425 - 426]. Коли у 1864 році В.В. Лесевич відкрив у своєму маєтку в с. Денисівка Лубенського повіту на Полтавщині школу з українською мовою викладання, місцева влада її закрила. За прикладом В.В.Лесевича 1866 року запровадив українську мову у навчанні Г. Закревський у своїй школі в с. Березова Рудка Пирятинського повіту, але вона того ж року була закрита місцевим справником [392, с. 124 - 133]. Так влада вела боротьбу проти навчання дітей у школі на рідній мові. Звичайно, така політика негативно позначалася на процесі ліквідації неграмотності серед широких мас населення, тому що для українських дітей російська мова викладання була чужою і незрозумілою.

Історик Д.І. Дорошенко писав: „Всі школи на Україні, від вищих до нижчих, були чисто московськими. Мовою викладання була російська, користуватися рідною мовою не тільки не дозволялося, а навіть заборонялося. Мало того, школа була чужою для нашого народу не тільки мовою, але й самим навчанням. У школі дитина потрапляла в далеку від неї духовну атмосферу, в чужий для неї світ; нічого свого рідного вона не бачила й не чула. Звідси порівняно слабкий розвій дитини в школі, невисокий ступінь знання й часті рецидиви безграмотності” [304, с. 65]. У 1875 році міністерство народної освіти констатувало, що в усій Російській імперії початкових шкіл у 20 разів менше, ніж слід було б бути. Зокрема, протягом 1856 – 1880 років у Чернігівській губернії відкрилося всього 13 училищ, а в Полтавській і Харківській – лише по 8 [284, с. 27]. Звичайно, вони не могли охопити навчанням навіть і половини дітей шкільного віку.

Станом на 1873 рік загальна кількість початкових народних училищ у Полтавській губернії становила 525, із них 6 утримувалися на кошти міністерства народної освіти, 7 – на кошти міських громад, 202 – земствами, 139 – сільськими громадами, 16 – приватними особами, 20 – учителями, які брали плату за навчання з учнів, 116 – духовенством, 9 – попечителями шкіл [239, с. 40 - 41]. Складне становище із навчанням дітей на 1873 рік склалося у

Чернігівській губернії. Зокрема, у Глухівському повіті, у якому нараховувалося 11 378 дітей шкільного віку, не було жодної земської школи, у Сосницькому - лише 4, внаслідок чого із 13 207 дітей шкільного віку навчалось 218, тобто із 100 дітей не навчалось навіть і 2. У Чернігівському повіті було 6 шкіл, у яких із 12 030 дітей шкільного віку навчалось 346. На Суразький повіт для усіх 13 636 дітей шкільного віку був лише 1 учитель. Зокрема, у 1869 році у Чернігівській губернії нараховувалося 334 церковнопарафіяльних школи [362, с. 69]. У 1870 році лише на один Глухівський повіт їх припадало 16 [94, арк. 11]. А 1872 року на всю губернію церковнопарафіяльних шкіл було 324, у яких навчалось 4 795 дітей (4 371 хлопчик і 388 дівчаток) [122, с. 153-154]. Причому, слід наголосити, що такі школи не отримували допомоги від земств або інших відомств, духовенство займалося навчанням дітей безкоштовно. Утримувалися церковнопарафіяльні школи переважно на кошти самих селян, містилися у церковних сторожках, будинках священиків тощо. Загалом у Чернігівській губернії церковнопарафіяльних шкіл на початок 70-х років XIX ст. було більше, ніж земських. Так, якщо церковнопарафіяльних шкіл припадало по одній на дві парафії, то земських по одній на сім [122, с. 157].

У селах Лівобережної України пореформеного періоду найбільш поширеними типами початкових шкіл були міністерські, земські й церковнопарафіяльні школи. Керівництво ними відповідно здійснювали міністерство народної освіти, земство і церковне відомство. До числа міністерських шкіл відносилися однокласні та двокласні сільські зразкові училища з трирічним і п'ятирічним терміном навчання. Згідно із законом від 29 травня 1869 року і особливою інструкцією від 4 червня 1875 року міністерські школи утворювалися з метою надати селянам можливість здобути елементарну освіту в більш повному обсязі у порівнянні з іншими сільськими школами. Педагогічний контроль за діяльністю міністерських шкіл, забезпечення їх підручниками, призначення і звільнення вчителів здійснювалися міністерством освіти через дирекції народних училищ. 1883

року у селах Полтавської та Чернігівської губерній налічувалося 50 міністерських шкіл, поступово їх кількість збільшувалася (у 1896 році їх було вже 63) [263, с. 34 - 35].

Слід наголосити на значній ролі у розвитку шкільної справи на Лівобережній Україні земств, запроваджених у 1865 році у Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях. У 70-х роках діяльність земств активізувалася. Прагнучи підвищити рівень писемності, вони збільшували асигнування на утримання і будівництво шкіл, турбувалися про забезпечення шкіл навчальними посібниками. Хоча, на наш погляд, земські витрати на народну освіту зростали повільно. Зокрема, якщо у 1871-1875 роках у трьох губерніях Лівобережної України земства виділяли на народну освіту приблизно 11 % бюджету, то за 1886-1890 роки – понад 16 % [375, с. 309]. Цих коштів, хоч вони у 8 разів перевищували державні асигнування, не вистачало для задоволення фінансових потреб народної освіти. З 1868 року земства почали здійснювати постійні асигнування на народну освіту. На території Полтавської губернії вперше асигнувало кошти на потреби народної освіти Лубенське земство у 1868 році. У 1877 році земських шкіл у Полтавській губернії налічувалося 249 (окрім Лубенського і Пирятинського повітів) [364, с. 354]. Чернігівське губернське земство у 1868 році на народну освіту витратило 20 326 крб. 40 коп., тобто 6,383 % усіх річних витрат [122, с.158]. Жителів у Чернігівській губернії у 1868 році нараховувалося 1 487 372, у тому числі дітей шкільного віку – 178 484. Із загальної суми, витраченої земством губернії на народну освіту, протягом 1873 року на кожну дитину припадало дещо більше 11 копійок. Зауважимо, що у державах Західної Європи на навчання кожної дитини шкільного віку витрачалося від 5 до 10 крб. на рік. Однак, незважаючи на це, земства Лівобережної України протягом 1868-1873 років збільшили асигнування на народну освіту. Зокрема, якщо Сосницьке земство Чернігівської губернії 1868 року на народну освіту витратило 360 крб., то у 1873 році вже 4 928 крб., Кролевецьке замість попередніх 600 крб. витратило 2 320 крб., Глухівське

замість 1000 крб. витратило 4 300, Чернігівське земство, яке 1868 року не витратило жодної копійки на школу, у 1873 році призначило на народну освіту 855 крб. [122, с. 160].

Чільне місце серед початкових шкіл Лівобережної України належало однокласним земським школам із 3-річним терміном навчання. Нагляд і керівництво ними здійснювали земські члени училищних рад та обрані земством попечителі. Контроль за їхньою роботою уряд здійснював через шкільних інспекторів, а з другої половини 80-х років – єпархіальних спостерігачів.

До власне шкіл міністерства народної освіти належали однокласні й двокласні „зразкові” міністерські народні училища, які діяли на основі закону від 29 травня 1869 року і особливої інструкції, виданої для них міністерством освіти у 1875 році. Однокласні міністерські школи мали три-, а двокласні - п'ятирічний термін навчання. Двокласні з ширшою програмою почали діяти з 70-х років XIX ст. Право відкривати їх надавалося виключно міністерству народної освіти, яке суворо слідкувало за їхньою роботою. Особливою популярністю серед селянських мас школи цього типу не користувалися через суворі казенні порядки, муштру учнів, бюрократичну систему управління. Школи такого типу мали завдання давати селянським дітям можливість здобувати елементарну освіту в більш повному вигляді, ніж в інших сільських училищах. Перші міністерські школи з'явилися на Лівобережній Україні наприкінці 60-х років XIX ст. під тиском селянських вимог. На жаль, міністерські народні училища не могли істотно вплинути на загальний розвиток системи початкової освіти в Україні через їхню малу кількість і надмірний контроль з боку урядових органів влади.

Фактично уряд переклав матеріальне утримання шкіл на місцеві органи влади. Витрати земств і сільських громад становили близько 90 % від усіх асигнувань на народну освіту. На початок 80-х років XIX ст. співвідношення фінансових надходжень на потреби шкіл змінилося на користь земства. За матеріалами офіційної статистики в земських губерніях Російської імперії

повітові управи забезпечували початкові народні училища на 53,2 %, сільські громади – на 28 %, державні асигнування становили 9 %, кошти приватних осіб – 8,7 %, плата батьків за навчання своїх дітей – 1,1 %. У Полтавській губернії витрати земства склали 58,6 %, а сільських громад – 18,1 % [261, с. 233 - 237]. Таким чином, якщо повітові земства збільшували асигнування на початкові народні школи, то навантаження на сільські громади зменшувалося. Селяни здебільшого забезпечували школи приміщеннями, піклувалися про опалення взимку, наймали сторожів і прибиральниць, земства ж оплачували працю вчителів, постачали навчальні посібники і приладдя, шкільні меблі, брали участь у будівництві шкіл тощо. В 1879 році сільські початкові школи Харківщини отримували на свої потреби 48 % коштів від земства, 8 % - від державного казначейства. Отже, земства і сільські громади Харківщини виплачували 82 % кошторису цих шкіл. На 1873 рік загальна сума витрат на народну освіту у деяких повітах Харківської губернії становила: у Сумському повіті – 39 906 крб. 70 коп., Харківському – 10 055 крб. 25 коп., Ізюмському – 5 300 крб., Охтирському – 3 000 крб. на рік [Підраховано на основі: 63, арк. 3-10]. В 1877 році Харківське губернське земство встановило щорічну допомогу повітовим земствам в сумі 1 000 крб. на рік для влаштування в кожному повіті по одному двокласному училищу. Основні витрати на їхнє утримання несли місцеві земства. Більша частина земських коштів витрачалися на оплату праці вчителів, а на сільських громадах лежав обов'язок забезпечувати господарські потреби шкіл.

Початок 80-х років XIX століття у Російській імперії був періодом сильної політичної реакції. В уряді відбулася переоцінка реформ 60 – 70-х років XIX століття, з'явилися тенденції до посилення релігійності початкової освіти. Однак, у цей час школа не зазнала кардинальних змін, за винятком домінуючого розвитку шкіл духовного відомства. У Маніфесті Олександра III від 29 квітня 1881 року визначено завдання, які стояли перед урядом у галузі освіти. Ці завдання можна звести до уваровської тріади „самодержавство, православ'я, народність” [309, с. 309]. Саме цей період у

розвитку початкової освіти характеризувався багатотиповістю навчальних закладів. Внутрішня структура народної освіти складалася з трьох ланок.

До шкіл першої ланки належали однокласні училища, які надавали елементарну освіту і навчали учнів таким предметам, як Закон Божий, читання, письмо, основи арифметики. До цієї групи належала більшість сільських і міських народних училищ, церковнопарафіяльні школи, школи грамоти, парафіяльні училища за статутом 1828 року.

До шкіл другої ланки належали двокласні зразкові училища міністерства народної освіти й частина парафіяльних училищ за статутом 1828 року, а також двокласні церковнопарафіяльні школи. Якщо в першому класі цих навчальних закладів курс навчання був схожий з однокласними училищами і тривав три роки, то в другому класі, де навчання продовжувалося ще протягом двох років, поглиблювалися і розширювалися знання учнів.

Третю ланку школи складали багатокласні училища, до яких належали повітові й міські за „Положенням” 1872 року. Ці навчальні заклади давали поглиблені знання з основних навчальних предметів.

Серед початкових навчальних закладів Російської імперії, у тому числі й України, другої половини XIX – початку XX століття переважали школи першого ступеня. Вони складали 93,7 % відомства міністерства народної освіти і 98 % - духовного відомства [343, с. 95].

На початок 80-х років XIX століття зміст навчання та утримання початкових навчальних училищ був визначений лише в загальних рисах. Обсяг знань для всіх сільських шкіл регламентувався, по суті, лише „Правилами та програмами іспитів для бажаючих скористатися пільгою щодо відбування військової повинності”, затвердженими ще 1874 року. Тільки для одного типу початкових шкіл – міністерських зразкових училищ, положення визначало зміст кожного предмета і кількість годин, які відводилися на його вивчення.

Міністерські і земські однокласні школи у навчальному відношенні майже нічим не відрізнялися між собою. Основними предметами викладання у них були Закон Божий, російська мова, арифметика. У двокласних міністерських школах, які становили вищу і закінчену ступінь елементарної освіти, вивчалися ще й історія, географія, природознавство, основи планіметрії, креслення, церковний спів. Крім загальноосвітніх предметів, у деяких сільських школах учні навчалися також ремеслам.

Міністерські й земські школи надавали дітям початкові знання, навчали їх грамоті, але і вони не могли задовольнити потреби народу в знаннях. Спроби передових учителів розширити обсяг шкільних програм, застосувати кращі, передові методи навчання наштовхувалися на офіційні перешкоди. Внаслідок цього рівень загальноосвітньої підготовки учнів залишався низьким.

На селі значного поширення набули домашні школи грамоти, які, на відміну від шкіл інших типів, не вважалися правильно організованими. Урядові чиновники не вели обліку їх, тому статистичні дані про них майже відсутні протягом другої половини XIX століття. Діяли вони у віддалених селах і хуторах. Вчителювали здебільшого звичайні селяни, які володіли грамотою. Школи грамоти набули значного поширення на початку 80-х років XIX століття, коли надзвичайно гостро став відчутним брак шкільних закладів. У 1882 році міністр освіти видав розпорядження місцевим органам влади наглядати, щоб навчанням у таких школах не займалися особи неблагонадійні. З 1891 року школи грамоти були передані у відомство Святійшого Синоду. Основна увага у таких школах зверталася на читання, письмо і лічбу, оволодіння учнями основними знаннями із землеробства. Вивчення церковних дисциплін обмежувалося окремими молитвами. Такі школи користувалися великою популярністю серед народу. За своїм значенням вони стояли нижче від церковнопарафіяльних шкіл. Навчання у школах грамоти, як правило, тривало два роки [250, с. 368].

На початок 80-х років XIX століття у Російській імперії спостерігається занепад початкових народних шкіл духовного відомства. Якщо у 1864 році нараховувалося 22 305 початкових церковних шкіл, то в 1884 році їх було близько 4 000 [285, с. 3]. У віданні інспектора народних училищ Полтавської губернії Петра Олександровича станом на 23 жовтня 1882 року у Миргородському, Зіньківському, Полтавському повітах перебувало 8 церковнопарафіяльних шкіл, у яких працювало 15 учителів і навчалося 137 хлопчиків та 15 дівчаток. Всього учнів було 152. На 26 вересня 1883 року церковнопарафіяльних шкіл було 6, учителів у них 12, учнів: 121 – хлопчиків, 9 – дівчаток, учнів всього 130 чоловік [18, арк. 3, 13]. Якщо у 1871 році в Харківській губернії діяло 1381 церковнопарафіяльних шкіл, де навчалося 253 413 учнів, 1881 року їх було вже 4440, учнів у них 106 385 [375, с. 77]. У 1884 році в тій же губернії було 442 сільських шкіл (416 початкових народних шкіл, 19 двокласних, 7 недільних і церковнопарафіяльних) [255, с. 125]. У єпархії переважав хутірський спосіб розселення, що утруднювало користування школою селянськими дітьми. У 1881 році член училищної ради М-ій подав звіт про школи Суразького повіту Чернігівської губернії, в якому зауважив: „На величезному просторі повіту, що має 110 000 чоловік населення, стоять, як билинки у полі, 7 убогих хатин, із гучною назвою – народні школи. Дають вони освіту 402 хлопчикам. Закінчило школу в цьому році і отримали свідоцтва 9 дітей. Таким чином, на все населення повіту відсоток учнів дорівнює 0,35, а тих, хто закінчив школу – 0,01” [423, с. 39 - 40].

Таким чином, реформи 60 – 70-х років XIX ст., незважаючи на свою непослідовність і половинчатість, створили умови для подальшої модернізації Російської імперії. Насамперед вони сприяли піднесенню ролі органів земського (місцевого) самоврядування у всіх сферах суспільного життя, зокрема, важливим напрямком їхньої діяльності стало піклування про народну освіту. З метою послаблення централізму і бюрократизму в управлінні початковими училищами на місцях створювалися губернські та

повітові училищні ради, до складу яких входило по два представники від земства. Аналіз земських кошторисів витрат на народну освіту дає підстави стверджувати, що вони витрачали коштів більше ніж уряд Російської імперії на ліквідацію неписьменності серед народних мас. Отже, на початок 80-х років XIX ст. політика міністерства народної освіти стосовно початкових шкіл була непослідовною. З одного боку, приймається „Положення про початкові народні училища” 1864 року, де було декларовано право народу на освіту і право громадськості на участь у створенні та керівництві народною школою. З іншого, уряд практично відмовився від фінансової участі у справі розвитку початкової народної освіти, але законодавчо дозволив це громадськості через земства. Та навіть у таких умовах в Лівобережній Україні спостерігається зростання кількості земських шкіл, що не вписувалося в стратегію уряду, тому що у земствах поступово почали зосереджуватися ліберальні елементи, які прагнули до деякої демократизації школи. Так, у 1880 році Чернігівське губернське земство виступило за використання у школі української мови. В. Хижняков закликав до клопотання перед царським урядом про права місцевих мов у викладанні в школі [100, арк. 3; 101, арк. 19]. Тому уряд Російської імперії наприкінці 60-х років XIX ст. стримує швидкий розвиток земської школи, посиливши централізований контроль за народними училищами. З початку 80-х років уряд надає щедрі фінансову підтримку церковнопарафіяльним школам, вважаючи, що вони здатні протистояти земській школі.

Урядова політика щодо початкової школи на Лівобережній Україні у другій половині XIX століття, як і в Україні загалом, визначалася, з одного боку, тим впливом, який чинили на неї громадські рухи, а з іншого – прагненням самодержавства використати весь арсенал засобів для збереження свого впливу на початкову школу. Це привело до того, що, за дослідженням історика С.П. Стельмаха, початкова школа включалась в орбіту внутрішньої політики царизму, виконуючи не лише освітні, а й політичні завдання [368, с. 79].

Рівень грамотності народних мас Лівобережної України можна простежити на матеріалах земської статистики. У середньому ж на початок 80-х років XIX ст. серед селян Лівобережної України було лише 4,5 % грамотних. Початкові навчальні заклади не могли повністю задовольнити потреби суспільства в освічених працівниках.

Розвиток початкової народної освіти на Лівобережній Україні у 60-х роках XIX ст. відбувався у складних умовах. Історичними умовами розвитку народної освіти у цей період були: розвиток капіталістичних відносин, технічний прогрес, формування класів капіталістичного суспільства, посилення національно-колоніального гніту в Україні, реакційна, русифікаторська політика царизму щодо розвитку національної культури. Основний тягар у створенні нової системи початкової освіти винесли на собі органи місцевого самоврядування. Серед навчальних закладів системи початкової освіти на Лівобережній Україні до початку 80-х років XIX століття основними, найбільш масовими та популярними в суспільстві виявилися двокласні та багатокласні училища. Тут працювали кращі педагоги, застосовувалися прогресивні методи навчально-виховної роботи. Разом із цим, було б великою помилкою протиставляти їх церковнопарафіяльним школам, як це намагався зробити свого часу царський уряд. Початкові школи духовного відомства, навіть з урахуванням консерватизму їхньої програми, зробили позитивний у цілому внесок в освітню справу, навчивши грамоті й нормам моралі тисячі дітей із нижчих станів.

Отже, систему початкової народної освіти Лівобережної України після реформи 1861 року характеризували такі риси: 1) становий характер освіти; школа формально була проголошена безстановою, але фактично діти селян, робітників і дрібних ремісників мали задовольнятися в основному лише початковою школою; 2) неузгодженість навчальних програм і планів початкових і середніх шкіл, відсутність зв'язку між ними; 3) відсталість і обмеженість початкової освіти для народних мас; в царській Росії, на відміну

від решти європейських країн, не був запроваджений закон про загальне початкове навчання; 4) заплутаність і ряснота типів шкіл; у Російській імперії було понад 20 типів різних шкіл: державні й приватні, платні і безплатні, церковні й світські, чоловічі і жіночі, однокласні, двокласні, міністерські, земські, церковнопарафіяльні, міські, місіонерські початкові, вищі початкові училища тощо; 5) репресивно-бюрократичний характер управління народною освітою; попечителі навчальних округів підбиралися з числа царських сановників, відданих самодержавству, директори та інспектори народних училищ були слухняними виконавцями вказівок центру. Основною функцією всіх ланок управління школою був пильний нагляд за діяльністю учителів, контроль за неухильним виконанням циркулярів і вказівок центру, що регламентували шкільне життя; 6) низький соціальний статус народного вчителя; 7) національні обмеження в галузі освіти, русифікаторська політика царату.

Однак, незважаючи на це, у 60-90-х роках XIX століття йшов складний процес розбудови системи початкової освіти на Лівобережній Україні. У той час на її території проводились шкільні реформи, діяльність органів місцевого самоврядування сприяла зрушенням у шкільній справі, поширювалася мережа початкових шкіл, з'явилися нові типи початкових шкіл, що, безперечно, мало позитивний вплив. Історія початкових народних шкіл у межах Лівобережної України відображає як специфічні історичні особливості регіону, так і спільні риси, характерні для всієї України. Досвід діяльності у галузі початкової народної освіти переконливо доводить, що найбільш ефективною є робота, яка ґрунтується на досконалій законодавчій базі, керується демократичними принципами і має соціальну спрямованість.

2.2. Передумови та основні напрямки реформування початкової освіти духовного відомства.

У культурницькій діяльності православного духовенства найважливіше і, безумовно, центральне місце займала початкова народна освіта. Її впроваджували через церковнопарафіяльні школи, школи грамоти і недільні школи. Початкові народні школи духовного відомства являють собою найдавніший тип школи, адже парафіяльні школи, як початкові навчальні заклади при церковних парафіях, почали виникати ще після запровадження християнства в Київській Русі. Вчителями у них були священники і диякони. Навчальні заклади цього типу являли собою загальноосвітні, елементарні навчальні заклади, курс викладання в яких обмежувався читанням, письмом і церковними співами. Вчителі у них не просто навчали, а й виховували дітей на основі загальнолюдських християнських цінностей. Грамотність і книжна освіта були не метою, а засобом до досягнення вищих завдань релігійно-морального виховання [335, с. 55]. Навала монголо-татар на давньоруські землі привела до занепаду книжної освіти при храмах і монастирях.

Протягом XV- XVIII століть парафіяльні школи були найпоширенішим видом шкільництва. У XVIII ст. на Лівобережжі такі школи існували майже при кожній парафії і в них навчалися не тільки діти, а й дорослі. Зокрема, у 1732 році на території Харківщини було 46 парафіяльних шкіл, у яких учителями були дячки і священники. Жителів у цьому регіоні налічувалося 135 000, тобто одна школа припадала на 3 000 чоловік [376, с. 5].

Ревізькі полкові книги показують, що протягом 1740 – 1748 років у семи полках Лівобережної України існувало 866 шкіл, із них у Полтавському – 98, Лубенському – 172, Чернігівському – 154, Прилуцькому – 69, Миргородському – 37 [345, с. 5]. Майже при кожній парафії існувала школа, де навчалися хлопчики, переважно сироти, яким і доручали різні обов'язки

при богослужіннях. Із таких шкіл виходили не лише церковнослужителі, а й взагалі грамотні люди, які іноді в подальшому досягали високого суспільного становища. Парафіяльні школи були свого часу розсадниками освіти, і їхня культурно-історична заслуга не викликає сумнівів. Але з кінця XVIII ст. ці школи починають поступово зникати. На 1803 рік у п'яти повітових містах Полтавщини (Пирятині, Кременчуці, Ромнах, Переяславі, Хоролі) діяло 13 шкіл при церквах, у них навчалось 35 дітей дворян, 14 - козаків, 5 - церковнослужителів, 8 - селян, 84 - міщан, 7 - купців, 2 - чиновників, 2 - солдат, 1 - воєнних поселян, 2 - державних селян [345, с. 38].

На території Чернігівщини у XVIII ст. парафіяльних шкіл нараховувалося в Чернігівському полку 144, в Ніжинському – 215 [332, с. 454]. Ці школи були майже єдиними навчальними закладами для більшості жителів краю. Незважаючи на те, що школи знаходились у руках малограмотного духовенства, в народі вони користувалися довірою.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. кількість парафіяльних шкіл у Наддніпрянській Україні зменшилася через централізаторські й русифікаторські заходи російського уряду, остаточне закріпачення (1783 року) селянства. Митрополит Іларіон писав з цього приводу: „Кількість шкіл у XVIII ст. була дуже велика, майже кожне село мало школу, але у XIX віці, коли Росія остаточно зцентралізувала шкільну справу в своїх руках, кількість їх зменшилась” [313, с. 39].

З початку XIX ст. царський уряд почав вирішувати проблему безграмотності, намагаючись заводити урядові школи з одноманітною організацією, однаковими програмами і вимогами. З цією метою в 1802 році було утворено Міністерство народної освіти, а на території України – два шкільних округи: Київський і Харківський. Про навчання дітей у школах почали опікуватися органи влади. Зокрема, губернатор Слобідсько-Української губернії А.К. Артемов видав наказ у 1802 році про надсилку йому даних про школи губернії [58, арк. 2].

Початкові школи з 1804 року дістали офіційну назву парафіяльних і призначалися для елементарної освіти населення. У них викладали Закон Божий, письмо, читання і початки арифметики [56, арк. 152]. 13 березня 1805 року з'явився указ Святійшого Синоду про ведення навчання у парафіяльних училищах священнослужителями [59, арк. 1]. Так, єпископ Слобідсько-Український і Харківський Христофор Сулима пропонував заснувати школи у тих поселеннях, де було дві-три церкви: заштатних містах і багатолюдних поселеннях, де проживала достатня кількість жителів [58, арк. 1]. Утримання шкіл було повністю покладено на місцеве населення, яке іноді висловлювало цим невдоволення. Зокрема, жителі слободи Липців Харківської губернії виявили небажання у 1817 році утримувати парафіяльну школу [60, арк. 1].

Постановою Міністерства духовних справ і народної освіти від 31 травня 1819 року у всіх початкових народних школах обов'язково вводилося читання Нового завіту [56, арк. 149]. З 1828 року почали діяти двокласні парафіяльні школи [334, с. 347]. Навчання у парафіяльних школах тривало з кінця польових робіт до їх початку у наступному році. Для них відводилися спеціальні приміщення недалеко від житла вчителів – спеціально призначених священників або інших підготовлених для цього церковнослужителів. Таким чином, запровадження парафіяльних училищ ґрунтувалося на статуті 1828 року, в якому було визначено, щоб в училищах навчання ґрунтувалося на релігійно-моральних началах [10, арк. 1].

Приклад західноєвропейських країн, в яких церква довго відігравала велику роль у поширенні початкової освіти, сприяв тому, що царський уряд і окремі діячі російської православної церкви дійшли думки про можливість відкриття шкіл духовенством на офіційному рівні [380, с. 93].

При імператорі Миколі I школи при монастирях і церквах отримали офіційне визнання у 1836 році, коли православному духовенству було надано право відкривати школи для навчання селянських дітей Закону Божому, читанню, письму і рахуванню. Синод в указі від 29 жовтня 1836 року „Правила для початкового навчання дітей поселян, в тому числі і дітей

розкольників” заохочував духовенство відкривати церковнопарафіяльні школи, кількість яких до 1853 року досягла у Російській імперії кількох десятків тисяч [308, с. 46]. 1838 року міністр державних маєтностей у циркулярі до харківського губернатора вказував на необхідність запровадження навчання селянських хлопчиків сільськими священиками у тих казенних поселеннях, де є більше одного причту. Дітей із віддалених хуторів наказано було утримувати у одного із селян, священику щорічно платити по 50 крб. за навчання і 10 крб. на книги. Харківський губернатор у циркулярі від 11 травня 1838 року наказав надсилати йому дані про парафіяльні училища: їх кількість, місце розташування і джерела утримання [61, арк. 131]. Пріоритетна роль духовенства в організації і розвитку початкової освіти була підтверджена 1841 року статутом духовних консисторій. Імператор своїм указом від 13 березня 1841 року зобов’язав кожную консисторію збирати звіти про стан народних училищ для селянських дітей у кожній губернії [53, арк. 1]. На виконання цього рішення Пирятинське духовне правління Пирятинського повіту Полтавської губернії у своєму наказі від 12 листопада 1841 року зобов’язало благочинних збирати відомості про стан церковнопарафіяльних шкіл, де навчалися діти селян, і надсилати до нього [54, арк. 3].

Ряд урядових заходів і розпоряджень мали на меті залучити духовенство до справи народної освіти. Так, священики, диякони, які закінчили духовні семінарії, отримували право без будь-якого іспиту відкривати школи, посідати місця вчителів у парафіяльних державних училищах відомства міністерства народної освіти, державних маєтностей тощо [294, с. 520].

Відомо, що в XIX ст. православна церква була підпорядкована державній владі і практично була залежною від неї. Підкреслюючи підвищення саме світської ролі церкви, Н.Д. Полонська-Василенко писала: ”Політика російського Синоду та світської адміністрації протягом цілого XVIII ст. в справі денаціоналізації Української Церкви дала в XIX ст. свої

наслідки. Українська Церква була відірвана від народу й стала частиною Всеросійської Православної Церкви, якою правив Святіший Синод” [350, с. 360]. Тому цілком зрозуміло, що саме православному відомству уряд доручив справу народної освіти. Церкві було, передусім, доручено виховання молодого покоління в дусі імперської влади і належності до єдиної „російської народності”, на основі тріади С.С. Уварова „самодержавство, православ’я, народність”.

У той же час і духовне керівництво було зацікавлене в організації народної освіти. Адже через освітню діяльність православне духовенство широко впливало на формування релігійної свідомості своєї пастви. Необхідно додати, що покладання самодержавним урядом на православну церкву ролі головного опікувача справою народної освіти на початку ХІХ ст. обумовлене ще й тим, що в той період духовенство залишалося найосвіченішою верствою населення. Головною заслугою духовенства у галузі народної освіти в першій половині ХІХ ст., на нашу думку, є те, що воно змогло привернути увагу парафіян до необхідності здобувати хоча б елементарну початкову освіту, до якої вони часто ставилися упереджено. Потрібно було докласти багатьох зусиль, щоб вселити народові розуміння корисності грамотності, а в деяких місцях і подолати ті перешкоди, які завдавалися духовенству деякими представниками місцевої влади. О.О. Русов відзначав, що у першій половині ХІХ ст., до введення земств, турботи про народну освіту в основному лежали на духовенстві, із середовища якого виходили вчителі [362, с. 68]. У першій половині ХІХ ст. за офіційними даними таких шкіл, якими завідували священники, нараховувалося в Російській імперії 21 420 [387, с. 3]. Всі вони були влаштовані старанням духовенства і, не маючи визначених коштів для існування, розміщувалися в будинках і квартирах церковнослужителів, церковних трапезних, сторожках тощо. Розташовувалися школи нерівномірно, зокрема, 1849 року в Чернігівській губернії їх нараховувалося: у Суразькому повіті – 5, Конотопському – 3, Новгород-Сіверському – 25 [92, арк. 3, 27-28, 37].

Практично до реформ 60-х років XIX ст. вся освіта, у тому числі й духовна, перебувала у занедбаному стані. Але така ситуація склалася здебільшого не з вини парафіяльного духовенства, а через нестачу коштів і недостатню увагу до цієї справи з боку влади. Однак, незважаючи на це, до початку 60-х років саме священно- та церковнослужителі були майже єдиними поширювачами грамоти. Про занедбаний стан початкової освіти в Україні, у тому числі й Лівобережної, свідчать такі урядові дані Таблиці 2.1. [373, с. 64]:

Таблиця 2.1.

Кількість початкових шкіл усіх типів і учнів на 1856 рік:

Губернії	Кількість шкіл усіх типів	Кількість учнів	Учнів на 100 чоловік населення
Харківська	128	7227	0,45
Полтавська	160	7866	0,44
Чернігівська	173	8867	0,34

Згідно з даними наведеної таблиці лише піввідсотка населення Лівобережної України мало змогу отримати освіту. Як відзначив відомий дослідник професор М. Попович, „...в селах, де панувало кріпосне право, система навчання зазнала повного краху. Секуляризація церковних земель позбавила церкву можливості вчити сільських дітей” [351, с. 309]. Наприклад, якщо у 1768 році на території повітів (пізніших) Чернігівського, Городнянського й Сосницького було 134 школи і одна школа припадала на 746 осіб населення, то в 1860 році на всю Чернігівську губернію припадало тільки 70 шкіл, у яких навчалося 2290 учнів, а кожна школа припадала на 17 143 особи [373, с. 63].

Ряд урядових заходів і розпоряджень мали на меті заохотити духовенство до справи початкової народної освіти. Так, священники і диякони, які закінчили навчання в духовній семінарії, отримували право без будь-якого додаткового іспиту відкривати школи, обіймати посади вчителів у парафіяльних училищах [294, с. 520]. У церковнопарафіяльних школах цього часу, які зберігали релігійно-моральний напрямок, окрім церковнослов'янської грамоти, читання і вивчення книг церковних і богослужбових – Псалтиря, Часослова, Житій святих і церковних співів, додалося ще й вивчення катехізиса, читання і письмо громадянського друку та початкові поняття із арифметики.

1859 року архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет зазначав, що селяни не знають самих простих молитов. Він, у розпорядженні від 17 серпня 1859 року, наголосив, щоб священники навчали парафіян молитвам, відкривали сільські училища, адже головний обов'язок священника – просвіта. На той рік у Чернігівській єпархії існувало 60 церковнопарафіяльних шкіл. Архієпископ віддав розпорядження, щоб йому подавали дані про те, чи є у парафіях гідна жінка, переважно духовного стану, яка б погодилася за невелику плату, або безкоштовно, стати попечителькою-наставницею у парафіяльній школі [97, арк. 2].

Необхідно відзначити, що представники нижчого духовенства почали приділяти увагу навчанню дітей парафіян ще до офіційного їх до того зобов'язання. Відомий педагог М.І. Демков писав: „ Якщо початкова школа де й розвивалась до початку 60-х років, то лише там, де місцеве духовенство брало у них діяльну участь” [302, с. 51]. Імператор у 1861 році сказав, що не зовсім задовільний хід навчання у сільських школах слід віднести, у якійсь мірі, до безтурботності священників, які не отримують платні за навчання у школах [12, арк.. 62].

У другій половині XIX ст. в Російській імперії став утверджуватися капіталізм. Її економічний розвиток зумовлював потребу реформування освітньої системи. Після скасування кріпосного права у 1861 році

прискорений розвиток капіталістичних відносин вимагав кваліфікованих працівників, зростання загальної грамотності населення. Це зумовило зміни у політиці царського уряду щодо народної освіти.

Аналізуючи стан освіти на початку пореформеного періоду, слід звернути увагу і на той факт, що наприкінці 50-х на початку 60-х років XIX ст. в Україні піднеслася хвиля демократичного і національного-визвольного руху, тому що розвиток капіталістичних відносин в Російській імперії дав поштовх для перетворень не лише в економічній сфері, а й у галузі культури, освіти, суспільної свідомості українського народу [369, с. 29].

Тому й розвиток народної освіти доцільно умовно аналізувати у двох періодах: до початку реформ 60-х років XIX ст. і після них.

26 лютого 1861 року з'явилася постанова Синоду, згідно з якою дані про стан народної освіти мали надходити до нього не пізніше першого числа кожного місяця, а в духовні консисторії – 15 числа [7, арк. 1]. Наказом від 18 січня 1862 року Синод зобов'язав міністерство народної освіти надавати допомогу тим школам, які були створені духовенством [311, с. 4].

Питання про народну освіту отримало урядове вирішення у формі „Положення про початкові народні училища”, затвердженого 14 червня 1864 року. Згідно з ним, народні училища могли відкриватися різними відомствами, громадами і приватними особами. Церковнопарафіяльні школи духовного відомства визнавалися одним із різновидів початкових шкіл. Головною метою народних училищ вважалося утвердження серед народу релігійних і моральних цінностей, розповсюдження початкових корисних знань. Контроль за розвитком шкільних справ було покладено на парафіяльних священиків. Для узгодження діяльності різних відомств щодо надання початкової народної освіти, а також для припинення антагонізму, що існував між світськими і духовним відомствами, були затверджені губернські та повітові училищні ради, які повинні були прийняти на себе головування над початковими народними училищами. До складу рад входили духовні й

світські представники. Таким чином, було ліквідовано самостійність духовенства у справі початкової народної освіти

Усі типи початкових шкіл стали народними училищами, які працювали за єдиними програмами: учні вивчали Закон Божий, читання, письмо і чотири початкових арифметичних дії [243, с. 614]. У двокласних початкових училищах з п'ятирічним терміном навчання передбачалось вивчення історії, географії, малювання. Грамоті школярі мали вчитися за Псалтирем церковнослов'янського друку, а згодом – за Євангелієм цивільного друку [315, с. 281]. „Положення” 1864 року водночас стало ще одним кроком на шляху русифікації: віднині допускалося навчання лише російською мовою.

Вивчення проблеми свідчить, що перші школи, відкриті духовенством, були школами, в основному, тільки за назвою. Скоріше це було домашнє навчання. Адже священик і диякон навчали, як правило, не більше 7 – 15 учнів, переважно безкоштовно. Початкові школи утримувалися на кошти самих селян або, іноді, певну допомогу надавали земства [62, арк. 1]. Незважаючи на це, селяни бажали навчати своїх дітей грамоті. Так, протягом 1864-1864 років селяни Ізюмського, Лебединського і Сумського повітів висловили бажання відкрити школи, попечителем яких обрали місцевого священика [77, арк. 1-8].

Після земської реформи школою почали опікуватися земства, які підтримували у матеріальному відношенні початкові навчальні заклади. Земські школи поступово стали витіснити церковнопарафіяльні. Взаємодії шкіл міністерства народної освіти, які користувалися допомогою від земств, і духовного відомства не склалося.

У 1869 році указом імператора духовним особам, які закінчили духовні семінарії, було надано особливі права у справі організації шкіл для народу. В адміністративному відношенні церковнопарафіяльні школи були поставлені у повну залежність від духовенства, яке уряд зобов'язав піклуватися про їх відкриття і утримання, придбання книг. Взагалі, за все життя школи відповідало духовенство, яке повинно було доповідати про стан її

єпархіальному начальству. Відносно непоганим був стан церковнопарафіяльних шкіл, якими опікувалися парафіяльні попечительства. Вони виникали при місцевих церквах і на них уряд поклав турботи про влаштування початкової освіти дітей. Найбільш плідною була діяльність парафіяльних попечительств у Полтавській єпархії. Попечительства підтримували не лише церковнопарафіяльні школи, а й надавали допомогу земським школам [330, с. 56]. Плідною була й діяльність попечительств у Чернігівській єпархії, де 1873 року налічувалося 240 церковнопарафіяльних шкіл, у яких навчалось 3617 учнів [93, арк. 25].

У „Положенні про початкові народні училища” від 25 травня 1874 року вказувалося на те, що на єпархіальних архієреїв і місцевих священиків покладається обов'язок зберегти за духовенством право та обов'язок слідкувати за релігійною освітою дітей і забезпечити викладання предметів у парафіяльних школах в дусі православної релігії у [280, с. 168].

12 липня 1879 року з'явилося положення Кабінету міністрів, у якому вказувалося, що освіта народних мас без духовенства неможлива. У 1879 році в циркулярі інспекторам народних училищ наголошувалося про щоденне читання церковно-слов'янських молитов перед початком занять у всіх сільських училищах [17, арк. 1]. При обговоренні цього питання на засіданні Кабінету міністрів 17 березня 1881 року міністр фінансів Абаза заявив, що його міністерство, навіть при несприятливому стані державного казначейства, вважало за обов'язок виділити кошти на морально-релігійну освіту народу під керівництвом духовенства [311, с. 9]. З 1882 року міністром освіти було призначено І.Д. Делянова, який у галузі початкової освіти проголосив курс на продовження політики в дусі уваровської тріади „самодержавство, православ'я, народність”. Міністр запропонував усім учням, які закінчують школу, вручати невелику бібліотеку, щоб набуті знання швидко не забувалися. „Приблизний набір” такої бібліотеки мав складатися із п'яти книг: молитовника із поясненнями до нього, Псалтиря, священної історії Старого і Нового завітів, Євангелія і книги, яка б

пояснювала богослужіння [309, с. 314]. Цей циркуляр достатньо ясно характеризував погляд міністра народної освіти на завдання початкової школи, вбачаючи у ній клерикальну спрямованість.

Обер-прокурори Святійшого Синоду Д.А. Толстой (1866 – 1880 рр.) і К.П. Побєдоносцев (1880 – 1905 рр.), як відзначав історик І. Власовський, репрезентували ідею „російської державної церковності”, православна церква перебувала на службі у самодержавства, сприяла „обмосковленню народів” [286, с. 257]. Таку ідеологію, згідно із намірами царського уряду, мало прищепити духовенство в Україні через початкові школи церковного відомства, надаючи пріоритет розвитку навчальних закладів такого типу. К.П. Побєдоносцев ідеалом початкової школи вважав таку, в якій учні набувають мінімум елементарних знань, вчаться любити і боятися бога, любити державу і поважати батьків [344, с.11]. Однак, слід зауважити, що зі свого боку духовенство було зацікавлене у справі організації шкільництва, адже через освітню діяльність православне духовенство широко впливало на формування релігійної свідомості своєї пастви. Окрім того, воно залишалося найосвіченішою верствою населення.

Царський режим у подальшому постійно упевнювався в думці, що ніхто, крім духовенства, не в змозі виховати народ краще у дусі покірливості самодержавству. 1881 року уряд визнав за необхідне знов порушити питання про церковнопарафіяльні школи, потурбуватися про збільшення їх кількості. Він почав обмежувати діяльність земств у справі початкової народної освіти з огляду на відносно ліберальний характер навчання у них. Сучасники і дослідники, які аналізували стан церковнопарафіяльних шкіл, оцінювали його дії як спробу клерикалізації початкової освіти. Однак, зміст повороту у 80-х роках ХІХ ст. в урядовій освітній політиці полягав у іншому. Нова лінія цієї політики була спрямована не на те, щоб посилити владу духовенства, а на те, щоб руками церкви зміцнити позиції самодержавної влади, зміцнити його ідеологію. Церква у даному випадку виступала лише у ролі допоміжного державного фактора впливу на школу [370, с. 265].

Згідно з статтею 14 Статуту духовних консисторій від 9 квітня 1883 року, єпархіальне начальство зобов'язане було заохочувати парафіяльне духовенство до створення і підтримки шкіл при церквах для навчання дітей селян читанню, письму, молитвам і катехізису. Про такі церковнопарафіяльні школи при церквах і монастирях преосвященні повинні були подавати відомості до Святійшого Синоду.

Введення у 1884 році „Правил про церковнопарафіяльні школи” створило для їхнього розвитку більш сприятливі умови, які від того часу стали вважатися основним типом початкових освітніх закладів для широких верств населення. Церковному відомству було надано пріоритет у системі початкової народної освіти. З цього часу почався новий етап у розвитку церковнопарафіяльних шкіл. Остаточо визначилась церковно-релігійна спрямованість навчання. Імператор Олександр II на супровідній записці цього документу написав: „Сподіваюсь, що парафіяльне духовенство виявиться гідним свого високого покликання у цій важливій справі” [244, с. 372].

У „Правилах” акцентувалося, що метою їх є утвердження в народі православного вчення, християнської моральності і надання початкових корисних знань [258, с. 12]. Церковнопарафіяльні школи могли відкриватися парафіяльним священиком чи з його дозволу іншими членами причту, без або з допомогою від сільських і міських громад, парафіяльних попечительств, братств, земств, приватних осіб, єпархіального та вищого начальства і казни. Термін навчання був встановлений у однокласних церковнопарафіяльних школах дворічний, а у двокласних – чотирирічний. Перелік навчальних предметів цих шкіл був таким: Закон Божий, церковнослов'янська мова і церковний спів, читання, письмо російською мовою та рахування. У школах двокласних, окрім цього, вивчали ще й історію православної церкви та Російської імперії. Циркуляром від 24 червня 1884 року міністра народної освіти І.Д. Делянова до попечителів навчальних округів було наказано закликати духовенство до посилення участі в

шкільній справі. Органи по управлінню народними училищами – попечителі, директори, інспектори, повітові і губернські училищні ради – повинні були з великою увагою ставитися до діючих церковнопарафіяльних шкіл і надавати підтримку у відкритті нових.

У 1885 році при Синоді було створено спеціальну Училищну раду для завідування церковнопарафіяльними школами Російської імперії. Першим головою її призначили Палладія, єпископа Тамбовського (пізніше архієпископ Волинський). Перша і найважливіша справа, яку повинна була виконати Училищної ради при Синоді – це складання програм і підручників для церковнопарафіяльних шкіл. Такі програми було складено у 1886 році. Пояснювальні записки до програм являли собою короткі методичні вказівки із предметів курсу навчання.

Постановою Синоду від 23 – 30 липня 1886 року затверджено „Правила для зразкових початкових шкіл при духовних семінаріях”. У них вказувалося, що для практичного ознайомлення вихованців при кожній семінарії створювалася зразкова однокласна або двокласна церковнопарафіяльна школа [226, с. 173]. 16 жовтня 1886 року затверджено Правила про видачу свідоцтв про закінчення початкових народних шкіл вихованцям церковнопарафіяльних шкіл, які бажають при відбуванні військової служби скористатися пільгою [275, с. 420].

25 травня 1888 року затверджено Правила про повітові відділи єпархіальних училищних рад, тому що завідування церковнопарафіяльними школами лише єпархіальними училищними радами виявилось незручним, бо школи іноді знаходилися на значній відстані від центру губернії. Такі відділи були колегіальним органом для спільної праці місцевих діячів у галузі народної освіти у повітах губерній [285, с. 6].

1891 року були вироблені особливі „Правила для шкіл грамоти”, з цього часу вони підпорядковувалися виключно духовному віданню. Школи грамоти утворювалися з ініціативи і на кошти самого місцевого населення. Турбота про них покладалася на місцевих священників, до обов’язків яких

входили підбір благонадійного вчителя й турбота про навчальне приладдя [190, с. 3]. В основному такі школи розташовувалися у віддалених хуторах, де для місцевого населення інших навчальних закладів майже не було.

Циркуляром департаменту народної освіти від 4 вересня 1891 року духовному відомству підпорядковувалися усі недільні школи. Вони були призначені для навчання неграмотних дорослих, а також для тих дітей, які не мали можливості щоденно відвідувати уроки в школі. Недільні школи повинні були обов'язково мати церковно-православний характер, властивий церковнопарафіяльним школам.

7 – 14 вересня 1894 року з'явилася нова постанова Синоду: у тих єпархіях, де церковнопарафіяльні школи і школи грамоти отримували щорічну допомогу від місцевого земства, до складу єпархіальних училищних рад мали право входити два члени від земства. Вони обиралися губернськими земськими зборами і приватними особами терміном на три роки і затверджувалися єпархіальним архієреєм [311, с. 51]. Однак, циркуляром департаменту народної освіти від 14 грудня 1888 року було внесено доповнення до цього положення. Зокрема, представники тих закладів, які надавали допомогу церковнопарафіяльним школам, могли їх відвідувати, але не робити ніяких розпоряджень. Про свої спостереження вони мали повідомляти керівникові школи, а у випадку необхідності – єпархіальному архієрею. Представники земств доповідали про результат своїх спостережень земським зборам, від яких церковнопарафіяльні школи мали грошову допомогу [20, арк. 12].

З 1896 року церковнопарафіяльні школи переведено на державне фінансування, що призвело до швидкого зростання їхньої кількості. Характерним для розвитку цих шкіл стала увага уряду, яка виявлялася у готовності збільшувати асигнування й субсидії на фінансування їх діяльності. До утримання шкіл духовного відомства намагалися залучити і місцеві сільські громади. За часів правління імператора Олександра III кількість церковнопарафіяльних шкіл у Російській імперії збільшилося майже у 8 разів

з 4064 до 31 835, а число учнів у них з 105 317 до 981 076, тобто майже у 10 разів [288, с. 47].

1896 року видано „Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного віросповідання”, згідно з яким вводилася більш чітка система управління мережею церковних шкіл. Акцентувалася увага на тому, що вище керівництво школами належить Синоду, а найближчим органом, який завідував ними була Училищна рада. Для керівництва і контролю за церковнопарафіяльними школами існували єпархіальні училищні ради. Вони піклувалися про благоустрій існуючих шкіл і відкриття нових [273, с. 75]. Для безпосереднього управління школами архієреї призначали найбільш благонадійних священників, спостерігачів. Вчительські посади обіймали переважно особи, які отримали освіту у навчальних закладах духовного відомства. На чолі кожної церковнопарафіяльної школи стояв місцевий священник. Він був одночасно керівником навчально-виховного процесу і законовчителем. Згідно із звітами спостерігачів, сумлінних завідуючих шкіл було не так багато, часто серед них можна було зустріти осіб, які формально ставилися до шкільної справи [216, с. 24]. Головною причиною цього визнавалось відсутність платні за виконання вчительських обов’язків.

Для перевірки стану навчання і виховання у церковнопарафіяльних школах, господарської частини існувала посада спостерігача церковних шкіл. Передбачалося також скликання надзвичайних зборів при Училищній раді Святійшого Синоду для обговорення загальних питань розвитку церковно-шкільної справи. Перші такі збори відбулися з 7 по 13 серпня 1898 року. На них 11 жовтня 1898 року було вироблено і затверджено „Правила для попечителів церковнопарафіяльних шкіл”.

7 квітня 1902 року видано „Положення про церковні школи”. Згідно з ним, школи поділялися на: 1) початкові – школи грамоти, церковнопарафіяльні школи, недільні; 2) учительські – другокласні, церковно-учительські. Школи грамоти мали відкриватися в міських і

сільських парафіях із дозволу парафіяльного священика, а також при монастирях. Навчання у них тривало два роки. Церковнопарафіяльні школи відкривалися при церквах і монастирях із дозволу єпархіальної училищної ради. Цим „Положенням” термін навчання у однокласних школах продовжено до трьох років, а у двокласних – до п’яти. На навчання приймалися діти віком від 8 років. Навчання у недільних школах повинно було відбуватися у недільні та святкові дні як для дітей, так і дорослих. З метою підготовки вчителів для початкових церковних шкіл створювалися спеціальні середні навчальні заклади. Зокрема, другокласні школи готували вчителів для шкіл грамоти, церковно-учительські – для церковнопарафіяльних шкіл, а також усіх типів початкових шкіл. Курс навчання у цих типах шкіл тривав три роки [250, с. 369 - 371].

„Положення про церковні школи” 1902 року, у порівнянні з попередніми офіційними документами, вводило ряд змін і доповнень. Зокрема, курс навчання у школах грамоти обмежувався вивченням Закону Божого, читання, письма, початковими знаннями із арифметики, церковним співом. А курс навчання у церковно-учительських доповнювався вивченням математики, церковної і громадянської історії, дидактики тощо. Також було визначено віковий ценз учнів церковних шкіл, розмір заробітної плати вчителям, їм було призначено пенсію, яка становила приблизний розмір їхньої заробітної плати. Отже, „Положення” 1902 року завершило будівництво початкової церковної школи.

Початок ХХ століття для українського суспільства був часом глибоких соціально-економічних потрясінь, гострої політичної боротьби і жорстокої ідеологічної боротьби. Політичні партії виявляли різне ставлення до участі духовенства у шкільній справі. Якщо праві політичні партії намагалися зберегти державний статус Російської православної церкви і виступали за її обов’язкову участь у школі, то більшість лівих партій, у тому числі тоді ще малочисельна в Україні більшовицька партія, вимагали відділення церкви від держави і школи від церкви [356, с. 27]. У пресі, особливо лівій, з’являлися

статті, автори яких писали про церковну школу як установу, що „калічить” молоде покоління, бо має некваліфікованих вчителів, недостатнє матеріальне забезпечення і, найголовніше – навчає непотрібній у житті „церковщині” та „слов’янізму” [409, с. 29]. Подібні публікації сприяли формуванню у суспільстві психологічного підґрунтя, на якому у наступному радянська влада здійснювала атеїзацію населення через систему освіти.

Праві партії (94 члени) 15 грудня 1907 року внесли законодавчу пропозицію у Державну думу про асигнування на 1908 рік по кошторису Синоду 4 003 740 крб. для заробітної плати учителям початкових церковних шкіл та відкриття нових шкіл. Ця пропозиція викликала дебати у Думі. У 1912 році здійснено нове асигнування на церковнопарафіяльні школи в сумі 961 000 крб., а у 1913 році – державну допомогу на них доведено до 2 282 000 крб. [360, с. 59]. Таким чином, Державна дума збільшила у 5 разів кредити на шкільну справу по кошторисах двох відомств – духовного і світського на суму 47 000 000 крб., що склало приблизно 10 000 000 крб. на рік.

Завдяки активізації діяльності православного духовенства у галузі початкової народної освіти рівень грамотності народних мас наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дещо підвищився. У 1907 році шкіл усіх типів духовного відомства на території Російської імперії нараховувалось 40 195 із 1 938 674 учнями [262, с. 14 - 15]. А частка власне церковнопарафіяльних шкіл становила 46,5 % усіх початкових шкіл. 1911 року в Україні було 8465 церковнопарафіяльних шкіл або 42,5 % від загальної кількості початкових шкіл [337, с. 37].

Багато громадських діячів висловлювало думку, що школа має бути світською, „вільною від будь-яких релігійних впливів”, „вільною від влади церкви” [378, с. 35 - 36]. Вони вимагали, перш за все, виключення із шкільної програми Закону Божого, як обов’язкового предмета викладання. Передова громадськість вимагала передати негайно всі школи під контроль органів місцевого самоврядування.

Аналізуючи основні напрямки реформування початкової народної освіти духовного відомства, не можна обминути увагою і реакційну роль російського царизму щодо національної спрямованості української школи. Особливо гостро стояло мовне питання, адже користуватися рідною мовою у навчальних закладах заборонялося. На початок ХХ ст. було відомо чотири варіанти перекладу Євангелія на українську мову: М. Шашкевича, здійснений у Галичині в 40-х роках ХІХ ст., П. Морачевського, П. Куліша, І. Пулюя. За кордоном Євангеліє переклав М. Ф. Лободовський [401, с. 90]. Кабінет міністрів постановою 25 лютого 1905 року дозволив видання Священного писання на українській мові з тим лише обмеженням, щоб таке видання відбувалося лише із благословення Синоду [417, с. 70]. Однак, Синод чинив постійно перешкоди для вивчення дітьми у школах Євангелія на українській мові. У 1904 році Полтавське губернське земство в особі гласного В. Леонтовича, виступило за допуск у початкові школи викладання на українській мові [229, с. 1].

Лютнева революція 1917 року похитнула роль церкви у галузі народної освіти. Того ж року Тимчасовий уряд поставив питання про передачу всіх шкіл, які утримувалися на державні кошти, у відомство Міністерства народної освіти. Синод категорично заявив про неможливість передачі церковнопарафіяльних шкіл у руки світського відомства. Незважаючи на це, наказом від 19 липня 1917 року церковні школи було передано у відання Міністерства народної освіти [21, арк. 262]. Якщо при Тимчасовому уряді мова йшла лише про передачу державі тих шкіл духовного відомства, які утримувалися на її кошти, то радянська влада поставила питання про повну передачу усіх навчальних закладів у відомство Комісаріату народної освіти. Законом від 11 грудня 1917 року духовні навчально-виховні заклади було передано до цього відомства [230, с. 12]. Постанова від 11-13 жовтня 1917 року Культурно-просвітницької комісії Харківського губернського земства зобов'язувала всі церковнопарафіяльні школи передати у відання земства не пізніше 1 січня 1918 року, але так, щоб не постраждали інтереси населення

[75, арк. 24]. Передачі підлягали всі церковнопарафіяльні школи, учительські й духовні семінарії, духовні училища, жіночі єпархіальні училища, місіонерські школи, інші навчальні заклади духовного відомства. Церковнопарафіяльні школи Полтавської губернії теж було перетворено на земські, їх було передано у відомство повітових земських управ [41, арк.1,22; 39, арк. 3].

Українська Центральна Рада 5 грудня 1917 року видала закон про передачу церковнопарафіяльних шкіл до Міністерства народної освіти. Це ліквідувало монополію церкви на початкову освіту. З 1 січня 1918 року з'явилася постанова Державної комісії з питань освіти про скасування викладання релігійних предметів у школі (мова йшла, перш за все, про Закон Божий) [76, арк. 15]. А 23 січня того року радянська влада видала декрет „Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” [316, с. 94]. 23 квітня 1918 року Міністерство народної освіти України подало на затвердження проект про ліквідацію органів управління церковнопарафіяльних шкіл (єпархіальних, окружних і повітових шкільних рад) і передання їхнього майна міністерству. Проте за Центральної Ради цей закон не вдалося провести в життя [374, с. 50]. У 1920 році церковнопарафіяльні школи було остаточно перетворено на трудові.

Таким чином, цілком зрозуміло, що внутрішня освітня політика царської Росії і Святійшого Синоду була спрямована на русифікацію, денаціоналізацію українського народу, прищеплення любові й покірності самодержавству. Але в той же час не слід нівелювати значення початкової церковної освіти у підвищенні загального рівня освіченості населення. Не слід також недооцінювати той факт, що Святіший Синод все-таки піклувався про початкову народну освіту через свої школи: вирішував матеріальні, педагогічні, організаційні проблеми, намагаючись своїми заходами пристосуватись до реальних потреб населення.

Отже, починаючи з 1884 року, після офіційного видання „Правил про церковнопарафіяльні школи”, які символізували собою новий етап у

діяльності шкіл духовного відомства, церковнопарафіяльні школи отримали державну підтримку і стали основним типом початкових шкіл. За короткий час була здійснена послідовна програма заснування церковнопарафіяльних шкіл, відкрито церковнопарафіяльні ради, які своїм завданням поставили місцеву підтримку шкіл. Вирішувалося також питання про забезпечення шкіл професійними педагогічними кадрами, які постійно підвищували свою кваліфікацію. Держава частково взяла на себе фінансування церковнопарафіяльних шкіл, турботу про їх матеріальне становище і добробут, що, безперечно, мало позитивне значення.

2.3. Створення мережі церковнопарафіяльних шкіл.

Урядова політика Російської імперії в галузі початкової освіти на Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в кожному регіоні (на Правобережжі, Лівобережжі, на Півдні) мала свої особливості, які залежали від рівня їх соціально-економічного розвитку і політичних обставин. На Лівобережжі (у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях) капіталістичні відносини розвивалися приблизно однаковими темпами, тому й вплив соціально-економічних факторів на освіту тут був рівнозначним. До того ж на них поширювалися всі закони в галузі народної освіти, характерні для земських губерній Росії. Південні й правобережні українські землі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. перебували в дещо інших умовах. Західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорщини, тому й шкільна система там була іншою. Саме від таких обставин залежала мережа поширення церковнопарафіяльних шкіл у різних регіонах імперії. Зокрема, на Правобережжі та півдні України, царський уряд покладав на церковнопарафіяльні школи не лише освітні, але й виховні завдання, а деякою мірою й політичні. Особливі політичні обставини, які склались на Правобережній Україні, де царизм вів боротьбу з польським національно-визвольним рухом, сприяли діяльності тут православного духовенства в галузі початкової народної освіти. Церковнопарафіяльні школи у цьому регіоні були своєрідним бар'єром між православним населенням і польськими поміщиками з католицьким духовенством, які відкривали свої школи і залучали до них українське населення. До того ж через відсутність земств і земських шкіл на Правобережжі до 1910-1911 років початкові навчальні заклади духовного відомства тут були найбільш багаточисленними. Вони стояли на першому місці серед усіх інших типів початкових шкіл. На півдні України проживало багато розкольників і старообрядців, тому на церковнопарафіяльні школи тут покладалося,

перш за все, місіонерське завдання і вони використовувалися царським урядом як засіб боротьби з інаковірцями. Тому мережа поширення початкових шкіл духовного відомства була значною у даному регіоні.

На території Лівобережної України навчальні заклади церковного відомства співіснували із школами міністерства народної освіти, земськими, приватними тощо. У різні роки вони мали свою специфіку, законодавчу базу, яка регламентувала їх діяльність. Окрім того, на Лівобережжі православне парафіяльне духовенство мало давні традиції у освітній сфері та вело боротьбу за збереження пріоритету в цій справі.

Особливо мережа церковнопарафіяльних шкіл зроста після видання „Правил про церковнопарафіяльні школи” 13 червня 1884 року, які створили для розвитку останніх більш сприятливі умови. Саме з цього часу почався новий етап їхнього розвитку. Церковному відомству було надано пріоритет у системі початкової народної освіти. Церковнопарафіяльні школи були вилучені з відання училищних рад і передані єпархіальним училищним радам, а через них – архіерею і Святійшому Синоду. Єпархії поділялися на училищні округи, в кожному з яких нагляд за школами покладался на священників, призначених архіереєм. Питання про відкриття і управління школами, підготовку навчальних планів, програм і посібників стали прерогативою духовного відомства.

До моменту затвердження „Правил” число цих шкіл у Російській імперії, за даним Синоду, було 4 640 із кількістю учнів 112 114 чоловік. У наступному, 1885 році, ця цифра збільшилася відповідно до 8 351 і 202 350, а на початок 1894 року Синод нараховував у своєму віданні вже 31 835 шкіл, де навчалось 981 076 учнів [343, с. 82 - 83].

До 1884 року у Полтавській єпархії було 66 шкіл у віданні духовенства із 1000 учнями. Освіта в основному зосереджувалась у земських і міністерських школах. Після видання „Правил про церковнопарафіяльні школи” 13 червня 1884 року, у другій половині цього року, в єпархії було

відкрито 29 шкіл, у яких навчалось разом із попередніми 66 школами 1 723 учнів [209, с. 592-593].

На початок 1884 року у Чернігівській єпархії було лише 6 церковнопарафіяльних шкіл, але вони діяли безперервно уже десятки років. Ці школи відкривалися причетниками або їх вдовами за власним почином, без допомоги держави чи місцевої влади. Наприклад, у селі Шибаринівці псаломщик Висоцький навчав дітей на своїй квартирі протягом 20 років; дружина псаломщика Матусевича безперервно утримувала школу вже 30 років [248, с. 64]. Після видання „Правил про церковнопарафіяльні школи”, у другій половині 1884 року, в Чернігівській єпархії нараховувалося вже 97 шкіл з 2 258 учнями. Лише протягом жовтня – грудня 1884 року в єпархії було відкрито 48 шкіл, 1885-го року вже діяло 118 з 2 353 учнями, 1886-го – 123, учнів у них – 2 545 [161, с. 341; 262, с. 5].

У Харківській єпархії на 1884 рік існувало 44 церковнопарафіяльні школи, в яких навчалось 1 820 учнів; 1885-го року шкіл було вже 62, учнів у них - 2 166, 1886-го року – 81 із 3 089 учнями [262, с. 5]. Загальна кількість навчальних закладів усіх типів у 1885 році в губернії становила 660 із 49 204 учнями [255, с. 126]. До початку 1886/87 навчального року церковнопарафіяльних шкіл у єпархії нараховувалося 79, а на початок 1888/89 року – 137 [160, с. 22; 157, с. 66]. Ці приклади наочно показують динаміку зростання церковнопарафіяльних шкіл у губерніях Лівобережної України після видання „Правил”. Однак, слід наголосити на тому, що на час видання „Правил” серед усіх губерній Лівобережної України найбільше церковнопарафіяльних шкіл було у Полтавській, на другому місці знаходилася – Харківська, на третьому – Чернігівська.

Щороку кількість церковнопарафіяльних шкіл збільшувалася. Зокрема, протягом 1885/86 навчального року у Полтавській губернії до 141 початкової школи духовного відомства додалось ще нововідкритих 48 церковнопарафіяльних шкіл. На початку 1887/88 навчального року у

епархії діяло вже 190 церковнопарафіяльних шкіл. У середньому на одну церковнопарафіяльну школу припадало 30 учнів, а в земських – 72 [385, с. 58]. Протягом 1890/91 року до існуючих шкіл додалося ще 37 [209, с. 594-598]. Розподіл церковнопарафіяльних шкіл по повітах Полтавської епархії характеризувався нерівномірністю. Їх кількість переважала у тих повітах, де було мало земських шкіл.

Велике значення початкових шкіл духовного відомства у тому, що вони охопили навчанням і дівчаток, а це було досить важливо на той час. Адже неграмотність серед жінок становила значно вищий відсоток, ніж чоловіків. Зокрема, офіційно перша жіноча церковнопарафіяльна школа виникла у Полтавській епархії у 1885/86 навчальному році. Щороку їх кількість зростала. Якщо у цьому році така школа тут була лише 1, то у 1889/90 - 10, 1891/92 – 47, 1892/93 – 69, 1894/95 вже 122 (2 двокласних, 71 однокласних, 49 шкіл грамоти) [209, с. 604]. У Полтавській губернії особливим піклуванням про церковнопарафіяльні школи для дівчаток відзначався єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон.

Зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл відбувалося й Харківській губернії. У 1888/89 навчальному році в Харківській епархії нараховувалося 119 церковнопарафіяльних шкіл. Причому із 757 парафій епархії не мали шкіл духовного відомства 602. Причини цього були наступні: відсутність шкільних приміщень, бідність населення, а також наявність у парафіях шкіл інших відомств [158, с. 141]. Із загальної кількості церковнопарафіяльних шкіл дві були двокласні – у м. Харкові при Олександро-Миколаївській церкві та у м. Суми при Покровській церкві. У Харківській губернії 1890 року нараховувалося 577 народних училищ із 40 000 учнів, а шкіл духовного відомства – 106, де навчалось 3 000 учнів [375, с. 75]. За даними Харківської епархіальної училищної ради в губернії протягом 1891/92 років налічувалося вже 148 церковнопарафіяльних шкіл із 5 082 учнями [382, с. 83]. Таким чином, церковнопарафіяльні школи займали помітне місце серед інших шкіл.

Швидке зростання кількості церковних шкіл у Чернігівській єпархії можна простежити за такими даними: якщо у 1889 році шкіл було 195, то у 1890 році вже – 378, а 1895-го року – 567 (з 16 520 учнями). Із них близько $\frac{2}{3}$ були школами грамоти, інші – однокласні церковнопарафіяльні. Протягом 1892 – 1895 років у губернії було відкрито 5 двокласних шкіл. Розташування церковнопарафіяльних шкіл у Чернігівській губернії характеризувалося нерівномірністю, як і в інших губерніях Лівобережної України. Так, на 1894/95 навчальний рік у Борзненському повіті у поселеннях, які мали від 140 дворів і більше, нараховувалося 5 церковнопарафіяльних шкіл, а ті поселення, де було від 100 до 140 дворів, не мали жодної. У Глухівському повіті у населених пунктах із 140 дворами і більше було 3 церковнопарафіяльні школи, а поселення, що мали від 100 до 140 дворів не мали жодної школи, відповідно від 70 до 100 дворів мали 1 [225, с. 564-566]. Наявність церковнопарафіяльних шкіл залежала великою мірою від парафіяльних священиків, настільки вони переконували селян у необхідності віддавати на навчання своїх дітей та матеріального забезпечення шкіл.

У 1894/95 навчальному році у Полтавській єпархії церковнопарафіяльних шкіл діяло 339 і 466 шкіл грамоти [220, с. 13]. Число церковнопарафіяльних шкіл збільшувалося з року в рік. Так, на початку 1895 року церковнопарафіяльних шкіл було 339, протягом року їх кількість збільшилася на 37. Таким чином, до початку 1896/97 навчального року в єпархії працювало 376 церковнопарафіяльних шкіл, народних училищ інших відомств – 734 [159, с. 37]. Причому, 306 церковних парафій не мали церковних шкіл. Їх відсутність пояснювалася: 1) малочисельністю і бідністю парафіян, які не мали достатньо коштів для того, щоб побудувати школу; 2) частою зміною у парафії священика; 3) існуванням у поселеннях шкіл міністерських чи земських; 4) відсутність іноді серед членів причту здібних до учительства осіб.

Отже, наприкінці ХІХ ст. відбувався процес інтенсивного розвитку шкіл духовного відомства. У 1896 році в Харківській губернії їх було 414 із 12 000 учнями, в той час, як народних училищ інших відомств – 666 із 48 000 учнів. За короткий період з 1881 до 1896 року кількість народних училищ міністерства народної освіти в губернії збільшилася в 1,4 рази, а учнів у них – в 2 рази, тоді як кількість шкіл духовного відомства збільшилася в 51 рази, а учнів у них – в 25 разів [375, с. 75-76]. Такі темпи зростання шкіл Святійшого Синоду були пов'язані зі значними збільшеннями державних витрат на ці заклади: за підрахунками відомого дослідника М.В. Чехова за той же період вони зросли в Росії з 55 000 до 3 000 000 крб., що вдвічі перевищувало витрати на народні училища інших відомств. Держава, яка розраховувала на швидке створення народних шкіл у кожній парафії за рахунок місцевих матеріальних ресурсів, змушена була виділяти значні кошти на їхнє утримання, які досягли 10 000 000 крб. в 1902 році (на народні училища міністерства народної освіти – лише 5 000 000 крб.) [380, с. 101 – 102]. Таким чином, за джерелами фінансових надходжень церковнопарафіяльні школи були більш державними, ніж початкові народні училища. Причиною того, що кількість церковнопарафіяльних шкіл збільшувалася з року в рік було, передусім, збільшення на них видатків із казни. Зокрема, 1899 року в розпорядження Полтавської єпархіальної училищної ради надійшло 84 560 крб. 56 коп., що становило більше у порівнянні з попереднім роком на 4 810 крб. 26 коп. [172, с. 912].

У пореформений період земства, широко розпочавши освітню діяльність, іноді непримиренно ставились до церковних початкових народних шкіл, звинувачуючи їх у нездатності вести справу народної освіти на раціональних засадах. На наш погляд, частково такі звинувачення були справедливими. Православне парафіяльне духовенство, зі свого боку, частково прагнуло до співпраці із земствами. Останні брали участь у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл, хоча

іноді й під тиском єпархіального начальства. У тих губерніях, де земства виділяли кошти на допомогу церковнопарафіяльним школам, мережа їх поширення була значно вищою, ніж в інших губерніях. Незважаючи на це, загалом церковнопарафіяльні школи посідали чільне місце у системі початкової народної освіти Лівобережної України поряд із земськими. Зокрема, якщо до початку 1896/97 навчального року в Чернігівській єпархії було 155 церковнопарафіяльних шкіл, то наприкінці року вже 192 та 656 шкіл інших відомств [179, с. 203-204]. У середині 90-х років XIX ст. в селах Лівобережної України діяло 2 673 початкових шкіл різних відомств. Одна школа припадала на мешканців більш як 5 населених пунктів. У Полтавській губернії відстань від хуторів і сіл до найближчої школи становила від 1 до 8 верст, у Харківській 10-20 верст. Розташовувалися школи нерівномірно. За деякими даними 200 великих поселень Чернігівської губернії зовсім не мали шкіл, а в одному лише Старобільському повіті Харківської губернії мешканці 228 населених пунктів взагалі були позбавлені можливості відвідувати школу. Тому питання набуття початкової народної освіти жителями Лівобережної України стояло гостро.

Наприкінці XIX ст. на Харківщині діяла широка мережа однокласних шкіл духовного відомства – 594 церковнопарафіяльних шкіл і 201 школа грамоти. Розподілялися між повітами вони також нерівномірно. Так, церковнопарафіяльних шкіл у Старобільському повіті було 101, в Ізюмському – 67, Куп'янському – 61, Харківському – 57, Сумському – 55, Зміївському – 52, Богодухівському – 46, Лебединському – 40, Вовчанському – 37, Валківському та Охтирському – по 33 [405, с. 8]. У 1897 році церковних шкіл у Чернігівській єпархії числилося 787, у 1898 році – 815 (з 30 000 учнями). Співвідношення між однокласними церковнопарафіяльними школами і школами грамоти було 1:3 [186, с. 11].

Сільське населення становило переважаючу масу населення Російської імперії. За даними на 1897 рік воно складало 86,6 %. Тому рівень

грамотності сільських жителів визначав грамотність населення держави в цілому [355, с. 33]. За даними перепису 1897 року рівень грамотності селян Лівобережної України становив: у Чернігівській губернії 16,5 % (з 2 298 854 жителів тільки 418 897 було грамотних), Полтавської – 14,4 %, Харківської – 12,7 %, а в середньому по трьох губерніях – 14,5 %. Решта сільського населення (85,5 %) не могла здобути освіти [388, с. 106]. Церковнопарафіяльні школи були поширені в основному на селі, у віддалених хуторах, для жителів яких навчальні заклади інших типів були недоступними. Там вони виконували свою історичну місію, ліквідуючи безграмотність і навчаючи нормам моралі тисячі селянських дітей.

За даними статистики на 1898 рік, мережа шкіл, що були у віданні Синоду, на Лівобережній Україні становила: у Полтавській губернії – 1084 (шкіл міністерства народної освіти – 933), Харківській – 795 (шкіл міністерства народної освіти – 733), в Чернігівській – 819 (шкіл міністерства народної освіти – 723) [264, с. 34, 66, 264]. Отже, Полтавська губернія випереджала інші губернії за мережею церковних шкіл.

Церковнопарафіяльні школи здобули найбільшого поширення на селі, де відкривалися при місцевих парафіях, діяли під наглядом священника або інших членів причту. Однак у губернських містах вони були поширені також. Зокрема, в 1891/92 навчальному році у м. Харкові нараховувалося 7 церковнопарафіяльних шкіл із 426 учнями. Школи ці існували при місцевих церквах: Воскресенській, Олександро-Невській, дві при Святодухівській, Всіхсвятській, одна при архієрейському будинку та одна при єпархіальному жіночому училищі [382, с. 85]. На початку 1901 навчального року у Полтаві, центрі губернії, працювало 10 церковнопарафіяльних шкіл (4 для хлопчиків, 4 для дівчаток і 2 змішаних): чоловічі – при Хрестовоздвиженському монастирі, Троїцькій і Преображенській церквах, при Будинку Працелюбності; жіночі – при Успенському кафедральному соборі, Троїцькій, Миколаївській, Покровській церквах; змішані – при церкві Різдва Богородиці і

психіатричній лікарні [34, арк. 34]. Пізніше при Покровській церкві на Павленках у Полтаві було відкрито чоловічу церковнопарафіяльну школу, у якій початкову освіту здобув видатний політичний діяч Симон Петлюра. Однією з кращих у м. Харкові вважалася чоловіча Олександро-Невська на Заїківці. Школу було відкрито 7 жовтня 1884 року. Навчання у ній тривало 5 років. Протягом 1899/1900 навчального року в ній навчалося 430 учнів. Церковнопарафіяльна школа була 3-го розряду: випускники її мали право продовжувати навчання в інших навчальних закладах. Зокрема, найчастіше вони вступали до технічно-залізничного або землеробського училищ, медичної школи тощо. У 1900 році при Олександро-Невській школі було відкрито жіночу двокласну церковнопарафіяльну школу із ремісничим відділом, теж з 5-ти річним терміном навчання [31, арк. 1-1зв.]. Завідуючим чоловічої і жіночої школи було призначено священика Миколу Сокальського, а попечителем її став видатний вчений і громадський діяч, професор М.Ф. Сумцов. Станом на 1904 рік у жіночій та чоловічій школах всього навчалося 850 учнів, працювало 20 учителів [28, арк. 1].

На 1905 рік у м. Харкові нараховувалося 12 церковнопарафіяльних шкіл, які були відкриті ще у 90-х роках XIX ст.[73, арк. 7]. На 1914 рік у місті працювала вже 21 церковнопарафіяльна школа (3 двокласних і 18 однокласних) поряд із 93 світськими [260, с. 33].

Кульмінацією розвитку церковнопарафіяльних шкіл були 1890-1900-ті роки, саме на цей час припадає найвищий етап їх розвитку. У 1897 році в Чернігівській губернії налічувалося 208 церковнопарафіяльних шкіл. До кінця 1900 року їх кількість збільшилася до 248 [180, с. 709]. У Харківській єпархії протягом цих років духовне відомство відкривало щорічно по 52 школи, що становило у 3 рази більше ніж відкривалося у ті роки світських шкіл. Найбільше шкіл за це десятиліття було відкрито у Старобільському, Ізюмському, Куп'янському і Зміївському повітах, найменше у – Валківському і Вовчанському [231, с. 19]. Станом на 1900

рік у Харківській губернії нараховувалося 623 однокласних церковнопарафіяльних шкіл і 6 двокласних (3 у м. Харкові і по одній у Харківському, Зміївському та Ізюмському повітах) [256, с. 23]. На початок 1900 року у Полтавській губернії діяло 1096 початкових шкіл духовного відомства (із них 481 церковнопарафіяльних), шкіл інших відомств – 894 [173, с. 698, 708]. На 1901 церковнопарафіяльних шкіл у Харківській губернії налічувалося 602, 1903-го року – 634 [256, с. 23]. На 1900 рік у Чернігівській єпархії поряд із 274 церковнопарафіяльними школами налічувалося 729 початкових народних шкіл інших відомств [180, с. 709, 726]. Школи духовного відомства посідали значне місце серед шкіл інших типів. На початок 1901 року у Полтавській єпархії було 1106 початкових церковних шкіл [143, с. 791]. На кінець року нараховувалося вже 1147 церковних шкіл, а наприкінці 1902 року вже 1165, у тому числі 2 церковно-учительські, 4 другокласних, 6 двокласних, 656 однокласних церковнопарафіяльних шкіл, 497 шкіл грамоти й 11 недільних. У них навчалося 49 843 дітей (31 202 хлопчики і 18 641 дівчинка) [199, с. 733 - 734]. У порівнянні з попереднім роком число церковних шкіл збільшилося на 40, причому збільшення в основному припадало на однокласні церковнопарафіяльні школи – 58, а число шкіл грамоти зменшилося на 18 [174, с. 765, 767]. Це пояснюється тим, що деякі школи грамоти перетворювалися на однокласні церковнопарафіяльні школи, тому що вони виконували програму однокласної церковнопарафіяльної школи, мали більш-менш зручне приміщення і достатню кількість учнів.

На початок 1901 року в Чернігівській єпархії існувало 243 однокласних церковнопарафіяльних школи і 5 двокласних [181, с. 740]. У зв'язку із збільшенням витрат на утримання церковнопарафіяльних шкіл 1903-го року їх уже нараховувалося 890, але половина із них була школами грамоти. З 1904 року кількість церковних шкіл починає поступово скорочуватися. Так, у цьому році у Чернігівській губернії нараховувалося 295 однокласних (258 змішаних і 37 жіночих) і 8 двокласних

церковнопарафіяльних шкіл (5 чоловічих і 3 жіночих) [Підраховано за: 102, с. 82, 51, 127].

На початку ХХ ст. серед усіх типів початкових шкіл Харківської губернії найбільше було земських, на другому місці були церковнопарафіяльні. Після першої російської революції 1905 – 1907 років мережа земських шкіл губернії помітно зростає і напередодні 1917 року становила 60,4 % від загальної кількості шкіл, а церковнопарафіяльних – дещо зменшилась (до 33,8 %) [359, с. 123]. Отже, школи духовного відомства знаходилися на другому місці після земських і взяли на себе відчутну частину роботи по ліквідації безграмотності серед простого народу.

Після революції 1905 року у Лівобережній Україні земські та міські управи почали розробляти проекти запровадження загального навчання дітей. За їхніми підрахунками на здійснення цих заходів відводилося не менше 20 років. Проте через брак асигнувань плани про загальне навчання дітей у губерніях так і не були здійснені. Зокрема, на початку ХХ ст. з кожних 100 дітей навчатися могло не більше половини [407, с. 69].

На 1 січня 1904 року в Полтавській єпархії нараховувалося 706 церковнопарафіяльних шкіл (із них 6 двокласних). Найбільше однокласних шкіл було в Кобеляцькому, Лохвицькому (59), Лубенському (55), Прилуцькому (60) повітах. Із 700 однокласних церковнопарафіяльних шкіл 60 були для хлопчиків, 221 – дівчаток і 419 змішаних [129, с. 576 - 578]. У 1905/6 навчальному році у єпархії існувало 746 церковнопарафіяльних шкіл (8 двокласних, 514 однокласних змішаних і чоловічих та 224 жіночих). У них навчалось 43 955 учнів [162, с. 477]. У середньому на одну школу припадало 59 учнів.

Загалом, найвищого етапу розвитку церковнопарафіяльні школи Російської імперії досягли напередодні революції 1905 – 1907 років. Так, якщо у 1896 році нараховувалося 34 865 шкіл духовного відомства, то у 1905 році їх було вже 42 696 [344, с. 109]. Із земських губерній імперії

Полтавська займала одне з перших місць по мережі поширення церковних шкіл. Однак з 1906 року кількість церковних шкіл починає поступово зменшуватися. Це було викликано тим, що серед селян траплялися масові заворушення, викликані агітацією з боку лівих партій, які виступали проти передачі навчання у руки духовенства, неврожай хліба в багатьох місцевостях, війна з Японією, яка потребувала великих фінансових витрат тощо. Так, у 1906 році в Російській імперії нараховувалося 41 233 початкових шкіл духовного відомства, що менше у порівнянні з попереднім роком на 1 000 463 шкіл [274, с. 5]. Але, слід зауважити, що це зменшення в основному стосувалося шкіл грамоти.

На 1906 рік кількість однокласних церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України становила: у Полтавській губернії 737, Харківській – 637, Чернігівській – 317. Двокласних шкіл нараховувалося відповідно: 9, 6 і 8 [285, с. 21]. Таким чином, серед губерній Лівобережної України Полтавська значно випереджала інші за мережею поширення церковнопарафіяльних шкіл, друге місце посідала – Харківська, останнє – Чернігівська губернія.

За переписом 1907 року рівень грамотності населення українських губерній Російської імперії становив 19,3 % (41,1 % в містах і 15,8 % у селах) [269, с. 7]. У суспільстві відчувалася гостра потреба в початкових школах. Того ж року в Україні налічувалося 9 200 церковнопарафіяльних шкіл [317, с. 49]. Співвідношення початкових шкіл духовного відомства та інших відомств, наприклад, у Полтавській губернії на 1 січня 1914 року було таким: поряд із 1 701 школою міністерства народної освіти працювало 1 578 земських училищ і 992 церковних шкіл [268, с. 224 - 225]. Зростання мережі церковних шкіл на Лівобережній Україні протягом 1887-1907 років проходило інтенсивними темпами. Свідченням цього є дані Таблиці 2.2. [262, с. 6 - 7].

Церковні школи Лівобережної України протягом 1887 – 1907 років:

Роки	Полтавська єпархія	Харківська єпархія	Чернігівська єпархія
1887-1888	237	137	144
1888-1889	284	159	176
1889-1890	373	138	195
1890-1891	430	234	378
1891-1892	534	265	425
1892-1893	656	311	472
1893-1894	736	473	513
1894-1895	805	703	567
1895-1896	920	735	665
1897	1 034	769	787
1898	1 065	790	815
1899	1 057	804	811
1900	1 067	825	840
1901	1 108	829	862
1902	1 169	843	889
1903	1 192	844	890
1904	1 184	852	890
1905	1 142	847	869
1906	1 124	840	860
1907	1 077	825	797

Як свідчить аналіз статистичних даних, вміщених у таблиці, серед усіх губерній Лівобережної України, Полтавська займала перше місце по кількості церковнопарафіяльних шкіл. Спільним у розвитку шкіл даного

типу серед губерній Лівобережної України було те, що їх число поступово збільшується на кінець 90-х років XIX ст., а після 1904 року кількість церковнопарафіяльних шкіл зменшилася.

У 1908 році Статистичний відділ Училищної Ради при Святійшому Синоді провів дослідження стану та діяльності початкових церковних шкіл із часу їх відкриття. І виявилось, що до 1908 року збереглося і працювало відкритих до 1884 року всього лише 2 903 школи у всій імперії [285, с. 3]. Це свідчить про нестійкість початкових шкіл духовного відомства, нетривалий час їх існування. Однак, на Лівобережжі були такі школи, які протягом багатьох років працювали безперервно. Зокрема, у 1909 році виповнилося 25 років із дня існування Мазінської церковнопарафіяльної школи у Переяславському повіті Полтавської губернії. За роки її діяльності у ній навчалося 700 учнів [108, с. 192]. У 1911 році виповнилося 25 років Успенській однокласній церковнопарафіяльній школі м. Конотопа Чернігівської губернії, значення школи полягало у тому, що вона була чи не єдиним навчальним закладом у цьому місті. Протягом 1877 – 1910 років у ній навчалося 3 563 учнів [127, с. 46-47].

Показником розвитку церковнопарафіяльних шкіл у губерніях Лівобережної України була наявність двокласних шкіл, які були краще організовані і забезпечені, а також давали учням глибші знання ніж однокласні. Двокласних церковнопарафіяльних шкіл у Полтавській єпархії на початок 1908 року нараховувалося 9, у Харківській – 6 та Чернігівській – 8 [262, с. 38, 40]. Однокласних шкіл відповідно у Полтавській єпархії – 737, Харківській – 637, Чернігівській – 317 [262, с. 42 - 44]. Отже, Полтавська єпархія займала перше місце за мережею поширення однокласних і двокласних церковнопарафіяльних шкіл. Це можна пояснити увагою місцевої влади до них, прихильністю єпархіальної училищної ради, простого кліру, благодійників, населення

до їх утримання. На 1908/09 навчальний рік у Полтавській єпархії нараховувалося вже 872 церковнопарафіяльних шкіл [163, с. 1148].

Мережа поширення церковнопарафіяльних шкіл значною мірою залежала від земств, адже земські збори приймали рішення про включення навчальних закладів повітів у шкільну сітку. Саме на цій основі часто відбувалися суперечки між ними та єпархіальними органами влади. Зокрема, єпископ Чернігівський і Ніжинський Антоній у листі до начальника губернії М.А. Маклакова скаржився, що земські збори відхилили пропозицію про включення 25 шкіл грамоти (які були реорганізовані в церковнопарафіяльні) Новгород-Сіверського повіту в шкільну сітку. Єпископ звинувачував земства в упередженому ставленні до церковних шкіл: „... питання про включення у сітку названих шкіл було наперед вирішено на зборах до того, щоб його відхилити...” [87, арк. 1]. У 1913 році Ніжинський повітовий відділ Чернігівської єпархіальної училищної ради розпочав клопотання перед земською управою про включення до шкільної мережі церковнопарафіяльних шкіл повіту [91, арк. 115]. 1911 року Вовчанська училищна рада Харківської губернії видала постанову про включення 17 шкіл у шкільну сітку [107, с. 2].

У 1911 році в Чернігівській єпархії кількість церковнопарафіяльних шкіл становила 601 однокласних і 9 двокласних, у 1914-го року відповідно – 592 і 9, 1916-го – 608 і 8 [Підраховано за: 99, арк. 232]. Однак, це збільшення кількості церковнопарафіяльних шкіл пояснюється не відкриттям нових шкіл, а перетворенням шкіл грамоти на церковнопарафіяльні. Ще у 1909 році з'явилася постанова земської шкільної комісії про включення до шкільної мережі Чернігівської губернії 286 шкіл грамоти, перетворених на церковнопарафіяльні [187, с. 120].

Загалом у Російській імперії за перші 23 роки існування церковнопарафіяльних шкіл їх кількість збільшилася у 8 разів, а учнів у них у 15 [287, с. 8]. На 1909 рік початкових церковних шкіл нараховувалося в імперії майже 45 000 з 2 000 000 учнів [288, с. 47].

Церковнопарафіяльні школи становили 46,5 % від усієї кількості початкових шкіл інших відомств у імперії.

Постановою Синоду від 15 липня 1910 року з метою пристосування церковнопарафіяльних шкіл до потреб населення, на них було покладено обов'язок боротьби на селі із алкоголізмом, дитячою смертністю і поширення серед жителів санітарно-гігієнічних знань. У їх функції також входило організовувати в церковних школах заняття із сільського господарства, доведення, рукоділля і ремесел [206, с. 190]. Кожне із цих завдань було настільки важливим, мало дійсно життєве значення, що при доцільному і енергійному проведенні їх у життя церковна школа повинна була відображати інтереси селянського життя.

У 1909 році при наявності у Чернігівській єпархії 8 двокласних і 347 однокласних церковнопарафіяльних шкіл у навчанні було відмовлено майже 4 000 дітей [186, с. 14]. 1910 року у Полтавській єпархії при існуванні 13 двокласних шкіл у прийомі до них було відмовлено 144 учням, при наявності 883 однокласних церковнопарафіяльних шкіл відмовлено у прийнятті до школи 5 741 дітям [105, с. 1360]. Однією із основних причин відмови у прийнятті дітей до тієї чи іншої школи були тісні та незручні приміщення, які не були пристосовані до навчання.

На початок 1910 року у Харківській єпархії нараховувалося 766 церковнопарафіяльних шкіл, світських – 1164, шкіл грамоти – 50. Причому, більшість церковнопарафіяльних шкіл були однокласними і сільськими (677), на другому місці знаходилися міські однокласні (86), далі – сільські двокласні (3) [232, с. 1, 4].

На основі одноденного перепису початкових шкіл Російської імперії, проведеного 18 січня 1911 року, у Полтавській губернії налічувалося 2242 школи, із них 1348 (60 %) світських і 894 (40 %) церковнопарафіяльних. Найбільша кількість шкіл припадала на Костянтиноградський повіт – 208, найменша на Гадяцький – 112. Тривалість у середньому навчального часу у світських школах становила 164 дні на рік, у церковних – 150

(найбільша кількість навчальних днів у церковнопарафіяльних школах була у Полтавському повіті – 155, найменша у Золотоніському – 139 і Миргородському – 141) [138, с. 2690], що пояснювалося зайнятістю дітей працею вдома. Переважна кількість церковнопарафіяльних шкіл обмежувалася трирічним курсом навчання, понад 1/3 світських шкіл (36,9 %) мали тривалість навчання 4, а іноді навіть 5 років.

Вчителі виступали за збільшення терміну навчання у однокласних церковнопарафіяльних школах до 4 років. Адже при наявності 4-річного курсу навчання у школах інших відомств церковнопарафіяльні ставали підготовчою ланкою для вступу дітей в земські і міністерські училища. Окрім того, навіть ті учні, які закінчили навчання у церковнопарафіяльних школах і отримали свідоцтва, траплялося знову вступали до шкіл інших відомств для продовження навчання. Так, випускники Василівської церковнопарафіяльної школи м. Ніжина, маючи достатню підготовку, намагалися переходити до міських училищ, вважаючи, що із них легше вступити у навчальні заклади вищого ступеня [90, арк. 61].

Полтавська губернія продовжувала посідати перше місце у мережі поширення церковнопарафіяльних шкіл. Так, у 1911/12 навчальному році двокласних церковнопарафіяльних шкіл нараховувалося у Полтавській єпархії 13 (1 чоловіча, 4 жіночих і 8 змішаних). Однокласних церковнопарафіяльних шкіл у даному звітному році було 883 (50 чоловічих, 237 жіночих і 596 змішаних) [165, с. 530, 537]. У 1913/14 навчальному році однокласних церковнопарафіяльних шкіл працювало 876, із них жіночих 270. Навчалось у них 44 384 дітей (23 041 хлопчик і 21 343 дівчинки). Двокласних шкіл було 16. У них навчалось 2 318 дітей (1345 хлопчиків і 973 дівчинки) [166, с. 766 - 767]. Поступово встановлювався чотирирічний термін навчання у однокласних школах залежно від придатності до навчання приміщення, бажання самого населення і достатньої підготовки вчителів. На 1913 рік у Чернігівській єпархії було вже 610 церковнопарафіяльних шкіл. Найбільше у

Городнянському (58), Мглинському (52), Остерському (53), Стародубському (50), Суразькому (69), найменше у Кролевецькому (21), Борзнянському (21), Чернігівському (33) [233, с. 2]. Однак, слід зауважити, що кількість церковнопарафіяльних шкіл збільшилася не завдяки відкриттю нових шкіл, а перетворенням на них шкіл грамоти.

На 1915/16 навчальний рік у Харківській губернії діяло 739 однокласних церковнопарафіяльних шкіл і 8 двокласних, із них у місті Харкові відповідно 19 і 3, світських шкіл у місті існувало 93 [233, с.5, 33]. У Полтавській єпархії у 1915/16 навчальному році діяло 4 двокласних церковнопарафіяльних шкіл із 6-річним курсом навчання, 11 шкіл – із 5 річним терміном навчання, 151 однокласна із 4-річним курсом та 720 однокласних із трирічним [168, с. 779].

Таким чином, церковнопарафіяльні школи на Лівобережній Україні протягом 1884 – 1917 років становили одну із важливих ланок системи початкової народної освіти. Початок 1884 року пов'язаний із тим, що церковнопарафіяльні школи стали основним типом початкових шкіл. Вони набули право на самостійне існування під керівництвом православного парафіяльного духовенства та єпархіальних органів влади. З того часу мережа їх поширення почала швидко збільшуватися. Найвищий час розквіту початкових шкіл духовного відомства на Лівобережжі припав на 1890-ті роки і початок 1900-х років. Це пояснювалося збільшенням витрат на них із боку держави, адже до цього головними джерелами фінансування церковнопарафіяльних шкіл були місцеві органи влади, благодійники і самі селяни. Після 1905 року мережа поширення початкових шкіл духовного відомства почала поступово скорочуватися. А зростання їх кількості у офіційних звітах єпархіальних спостерігачів шкіл можна пояснити перетворенням шкіл грамот на церковнопарафіяльні. Уряд поступово почав знову перекладати утримання церковних шкіл на плечі місцевих органів влади і земств.

Серед губерній Лівобережної України, Полтавська займала перше місце по мережі церковнопарафіяльних шкіл. Завдяки впливу місцевого первосвященика і парафіяльних попечительств початкові школи духовного відомства тут набули значного розвитку, займаючи помітне місце серед навчальних закладів інших типів. Харківська і Чернігівська губернії дещо відставали у розвитку початкових церковних шкіл.

Проаналізувавши передумови створення та розгортання мережі церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України протягом 1884-1917 років слід зробити такі висновки:

1. До реформ 60-х років XIX ст. початкові школи духовного відомства були майже єдиними навчальними закладами, де отримували елементарну освіту діти сільських незаможних верств населення, а церковнослужителі були майже єдиними розповсюджувачами грамоти.
2. У 60-90-х роках XIX століття йшов складний процес розбудови системи початкової освіти на Лівобережній Україні. У той час на її території проводились шкільні реформи, діяльність органів місцевого самоврядування сприяла зрушенням у шкільній справі, поширювалася мережа початкових шкіл, з'явилися нові типи початкових шкіл, що, безперечно, мало позитивний вплив. „Положенням про початкові народні училища” 1864 року уряд поклав турботи про організацію освіти на різні відомства – міністерство народної освіти, земства, духовенство, приватних осіб. Царське самодержавство утверджувалося в тому, що ніхто не в змозі так результативно виховати народ, як духовенство. У той же час саме духовенство було зацікавлене в організації шкіл для дітей, адже воно було давнім просвітителем народу. Поворот у внутрішній освітній політиці уряду Російської імперії пов'язаний із виданням 1884 року „Правил про церковнопарафіяльні школи” був спрямований не на те, щоб передати початкову школу у руки духовенства, а на те, щоб за допомогою

церковнослужителів укріпити свою ідеологію, тримати народні маси у покорі імперії.

3. За короткий час було послідовно реалізовано програму заснування церковнопарафіяльних шкіл, відкрито церковнопарафіяльні ради та попечительства, які своїм завданням ставили місцеву підтримку шкіл.
4. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України упродовж 1884-1917 років становили одну з важливих ланок системи початкової народної освіти. Мережа їх поширення характеризувалася нерівномірністю. Особливо їх кількість зросла у 1890-х – початку 1900-х роках, що було пов'язано із збільшенням державних асигнувань на їх утримання.
5. Серед губерній Лівобережної України, Полтавська займала перше місце по мережі церковнопарафіяльних шкіл. Харківська і Чернігівська губернії дещо відставали у розвитку початкових церковних шкіл.

РОЗДІЛ III

Діяльність церковнопарафіяльних шкіл

3.1. Матеріальне забезпечення.

Питання про матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України протягом 1884-1917 років було одним із найважливіших у їх діяльності. Адже задовільний фінансовий стан школи був запорукою забезпечення її пристосованим до навчання приміщенням, необхідною літературою та кваліфікованим педагогічним персоналом. А наявність цих складових гарантувало ефективність навчання та виховання у школі. Не випадково, спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії наголошував у 1897 році, що шкільне приміщення, вчитель і книга є трьома наріжними складовими церковно-шкільного життя [120, с. 183].

Питання про фінансування церковних шкіл уряд почав вирішувати відразу ж після закріплення законодавчим шляхом їхнього існування. У §2 „Правил про церковнопарафіяльні школи” 1884 року вказано, що школи даного типу відкривалися парафіяльним священиком або з його дозволу іншими членами причту на місцеві кошти парафії, без допомоги або з допомогою від сільських чи міських громад, парафіяльних попечительств і братств, земських та інших громадських і приватних закладів чи осіб, єпархіального та вищого духовного начальства, а також казни [13, арк. 10]. Однак, держава не поспішала жертвувати гроші на церковні школи, переклавши основні турботи про відкриття й утримання шкіл на плечі православного парафіяльного духовенства та місцевих органів влади. Зокрема, у 1885 році на 9 000 церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти Російської імперії було виділено лише 55 500 крб. Головними ж коштами на утримання цих шкіл були місцеві: від сільських громад надійшло 190 903 крб. 71 коп., батьків учнів – 80 526 крб. 19 коп., попечительств і братств – 55

500 крб., приватних осіб – 80 163 крб., церков і монастирів – 30 303 крб., земства – 31 992 крб. 82 коп. Загальна сума витрат на церковні школи у 1885 році становила 528 067 крб. (на одну школу припадало 58 крб.) [208, с. 675].

Перше велике асигнування на церковнопарафіяльні школи від казни надійшло в 1896 році у розмірі 3 000 000 крб. У тому ж році було видано „Положення про управління церковними школами”, згідно з яким вводився інститут повітових і єпархіальних спостерігачів, які отримували заробітну плату від казни. Лише у 1886 році Державна рада Російської імперії призначила щорічну допомогу церковнопарафіяльним школам в сумі 120 000 крб. 1887 року Державна рада вперше внесла в кошторис земських повинностей на допомогу церковнопарафіяльним школам 162 000 крб. 20 червня 1888 року було видано закон про сприяння земств церковнопарафіяльним школам. Протягом 1889/1890 навчального року на утримання початкових шкіл духовного відомства імперії надійшло із державного бюджету коштів 337 500 крб., а з місцевих коштів – 1 904 000 крб. Ця сума була незначною у порівнянні із кількістю церковних шкіл в імперії -21 000 та кількістю учнів у них – 650 000 чоловік обох статей. 1890 року було припинено безкоштовну розсилку підручників по єпархіях у зв'язку із збільшенням місцевих джерел утримання шкіл, і Училищна рада при Синоді почала продавати підручники для церковнопарафіяльних шкіл по здешевленій ціні (на 35-50 % дешевше від існуючих цін) [5, арк. 3-4].

Після видання „Правил про церковнопарафіяльні школи” 1884 року, Синод видав ряд постанов, що стосувалися участі місцевих органів влади у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл. Уряд перекладав турботи про їх утримання на місцеві органи влади, монастирі, церкви, сільські громада тощо. 20 червня 1886 року з'явився циркулярний наказ Синоду про запровадження по всіх церквах єпархій збору пожертв на користь церковнопарафіяльних шкіл і про відрахування щорічно на їхні потреби, по можливості, частини із залишків від кухлико-гаманцевих сум. 14 червня того ж року Синод видав наказ про сприяння монастирів утримувати

церковнопарафіяльні школи матеріальними коштами. 15 червня 1888 року з'явилася постанова про підтримку церковнопарафіяльних шкіл земствами [226, с. 172, 211-212]. У 1887 році на церковні школи було асигновано урядом Російської імперії 12 000 крб. У лютому 1894 року з'явилася постанова імператора про відпуск на церковні школи із державного казначейства 350 000 крб., з того ж року до складу єпархіальних училищних рад було введено і представників від земств [288, с. 45, 47]. 26 травня 1897 року уряд Російської імперії постановив додатково асигнувати з державного казначейства по 1 500 000 крб. у рік на влаштування і утримання церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти [273, с. 71]. Таке зростання витрат на церковнопарафіяльні школи сприяло збільшенню їх кількості. Зокрема, у період правління імператора Олександра III число церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії зросло з 4064 до 31 835, тобто майже у 8 разів, а кількість учнів у них з 105 317 до 981 076, тобто майже у 10 разів. На початок 1909 року церковних шкіл у Російській імперії нараховувалося 45 000, учнів у них – 2 000 000 [288, с. 47].

З 1896 року створюється великий штат спостерігачів і розгалужена організація церковно-навчальної адміністрації. Характерним для розвитку цих шкіл стала виключна увага уряду, що виявилась у повній готовності збільшувати асигнування та субсидії на фінансування їх діяльності. Якщо до 1896 року школи духовного відомства утримувалися майже виключно на місцеві кошти, то з того року вони були переведені на державне фінансування, що призвело до швидкого зростання їх кількості. Зокрема, державні кошти у Чернігівській єпархії у 1886 році становили лише 500 крб., 1887 – 1 000 крб., 1888 – 2 000 крб., а в 1896 році вже 27 000 крб., 1900 – 83000 крб., 1901 – 88 500 крб., 1903 – 140 000 крб. У цьому ж році місцевих коштів надійшло 94 000 крб., 1908 року казенних коштів – 152 286 крб., а місцевих – 70 305 крб. [193, с. 865; 373, с. 11, 13, 15]. Цей приклад наочно демонструє зміну політики держави щодо церковнопарафіяльних шкіл. На початку XX ст. у зв'язку із війною з Японією, першою російською

революцією, початком у 1914 році Першої світової війни, державні асигнуванні на церковнопарафіяльні школи зменшуються. Таким чином, протягом 1884-1893 років головним джерелом утримання церковнопарафіяльних шкіл були місцеві кошти. За ці 10 років їх надійшло 13 649 370 крб. Наприкінці правління імператора Олександра III церковнопарафіяльні школи імперії володіли річною сумою, що становила майже 3,5 млн. крб. [321, с. 22].

У §3 „Положення про церковні школи відомства православного віросповідання” 1902 року вказано, що школи даного типу утримуються частково або повністю: 1) на кошти, які жертвують земства, міста, громади, стани, церкви, парафії, монастирі, парафіяльні попечительства і братства, благодійні заклади і приватні особи; 2) на спеціальні кошти Синоду; 3) на кошти Державного казначейства; 4) на суми, що асигнуються із губернських земських зборів у місцевостях, де не введено земські заклади [250, с. 366].

До утримання церковнопарафіяльних шкіл уряд, Синод та місцеві органи управління намагалися залучити перш за все місцеві громади [15, арк. 44]. Циркуляром Харківського губернатора від 25 травня 1884 року і постановою Валківської повітової училищної ради від 1 жовтня 1886 року сільські громади було зобов'язано фінансувати ті народні училища, у тому числі і церковнопарафіяльні школи, що були відкриті за їхнім клопотанням [80, арк. 24]. Але, згідно із доповідями єпархіальних спостерігачів, лише невелика кількість шкіл отримувала від сільських громад необхідні кошти. Непоодинокими були клопотання вчителів церковнопарафіяльних шкіл про надання їм певної матеріальної допомоги. Сільські громади через бідність населення, як правило, були не в змозі забезпечити школу всім необхідним. Іноді це викликало протест та відмову від участі у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл. Зокрема, у 1886 році священник села Черемушне Валківського повіту Харківської губернії Петро Дюков і диякон Василь Християновський скаржилися на селянську громаду, яка відмовилася утримувати церковнопарафіяльну школу і платити законовчителеві та

вчителів заробітну платню [80, арк. 2]. Траплялося, що через нестачу достатньої кількості коштів священики не мали змоги розраховатися із селянами за певні витрати щодо налагодження нормальної діяльності церковнопарафіяльних шкіл, у зв'язку із чим виникали між ними конфлікти і непорозуміння. Так, селянин Савелій Святушенко скаржився на священика парафіяльної церкви однієї слободи Охтирського повіту Харківської губернії Василя Полтавцева за те, що йому лише частково заплатили гроші за побудоване ним приміщення для церковнопарафіяльної школи [66, арк. 2]. Селянин Федір Дем'яненко, який представляв інтереси купця Петра Шевченка, вимагав гроші за дошки, які він надав церковнопарафіяльній школі при Воскресенській церкві слободи Коломака Валківського повіту. Суд постановив стягнути із школи кошти за дерево [67, арк. 2,5].

Місцеві органи влади й управління і парафіяльний священик повинні були відшукувати різноманітні способи фінансування церковнопарафіяльних шкіл. Наприклад, найкращою церковнопарафіяльною школою в Чернігівській губернії, згідно із річними звітами єпархіального спостерігача, вважалася школа в селі Івашкове Городнянського повіту. Її було засновано у 1887 році священиком І.Ремболовичем при сприянні поміщиків Туманських. Дуже багато зусиль довелося докласти священику аби переконати мешканців у необхідності відкриття школи для селянських дітей. За вироком сільського сходу на влаштування школи із кожного двору було вирішено зібрати по 2 крб., що в сумі склало 960 крб. На ці кошти й було збудовано приміщення для церковнопарафіяльної школи. Кошти на утримання школи склалися із наступних внесків: 1) щорічно місцева церква жертвувала 25 крб.; 2) парафіяльне попечительство – 25 крб.; 3) земська управа 100 крб., зауважуючи, що в освітньому відношенні церковнопарафіяльна школа повинна стояти на рівні із земськими, і, щоб один член управи щорічно відвідував її; 4) завдяки турботам попечителя було складено постанову селянського сходу, згідно із якою від кожної десятини орної землі збирати щорічно, разом із іншими податками, по три копійки – всього 120 крб.; 5)

батьки учнів при вступі до школи сплачували по 1 крб., що в загальній сумі становило у середньому 90 крб.; б) два шинки, які були у селі, щорічно відраховували на користь школи від своїх прибутків 80 крб. Отже, всього на утримання Івашківської церковнопарафіяльної школи Городнянського повіту Чернігівської губернії надходило 440 крб. Із цієї суми у рік витрачалося 390 крб., а ті 40 крб., що залишалися, йшли на ремонт шкільного приміщення та надвірних господарських прибудов до неї [198, с. 998-1004]. Чернігівський губернатор наказом від 3 травня 1888 року зобов'язав волосних старшин сприяти священикам у підтримці церковнопарафіяльних шкіл, а також, щоб сільські громади виконували зобов'язання по утриманню шкіл [192, с. 391].

Церковнопарафіяльні школи не мали якогось одного типу приміщень. Нестача пристосованих для навчання будівель стала однією із головних проблем цих навчальних закладів. В основному церковнопарафіяльні школи розміщувалися у найманих будинках, церковних сторожках, квартирах вчителя або священика тощо. Відсутність задовільного приміщення призводила до відмови у прийомі дітей до школи. Наприклад, у церковнопарафіяльні школи м. Конотоп Чернігівської губернії у 1900 році було прийнято на навчання лише 8 дітей. Однак, усі церковнопарафіяльні школи міста мали власні приміщення, збудовані завдяки наполегливості парафіян, а соборна школа – на кошти однієї особи – нотаріуса В.І. Кулицького, який пожертвував для цього 2 000 крб. [112, с. 395].

У Полтавській єпархії у 1895/96 навчальному році 257 церковнопарафіяльних шкіл розміщувалися у власних, спеціально для них збудованих будинках, 267 найманих, 250 у приватних квартирах і 146 у церковних сторожках. Із 920 шкільних приміщень зручних було 443, а незручних 477. Причому, кошти на побудову приміщень в основному були місцеві. Так, у даному звітному році у Зіньківському повіті школу у селі Чернечий Яр було збудовано на кошти священика Івана Корольова (діда відомого українського письменника діаспори Василя Короліва-Старого), на що він витратив 1006 крб., у Кобеляцькому повіті було влаштовано 6 нових

шкільних приміщень – 3 з них на кошти парафіян. На будівництво школи при Архангело-Михайлівській церкві містечка Нових Санжар церква виділила 1 500 крб. та парафіяни 500 крб. У Кременчуцькому повіті Полтавської єпархії в селі Дмитрівка на власні кошти приміщення для церковнопарафіяльної школи збудував землевласник, інженер Василевський. У тому ж повіті поміщиця Бутовська у селі Пелехівщина за свій коштом збудувала церковнопарафіяльну школу і виділила 325 крб. на закупівлю шкільних меблів та іншого устаткування для неї [172, с. 918]. Селяни с. Сухоносівки Лохвицького повіту Полтавської губернії у 1900 році прийняли рішення про асигнування на будівництво приміщення для місцевої церковнопарафіяльної школи у сумі 1 511 крб. 98 коп. [33, арк. 4].

Велику допомогу церковнопарафіяльним школам надавали і православні монастирі, які не шкодували коштів на освіту. У Харківській єпархії найдавнішою церковнопарафіяльною школою вважалася при Хорошевському монастирі. Діяла вона з першої половини XIX с., а на початку XX ст. у ній навчалося 30 учениць. 1907 року на потреби даної школи монастир виділив 103 крб. 60 коп. [74, арк. 132, 143]. У порівнянні з іншими витратами така сума була невеликою, але для задоволення потреб учениць і вчителів-наставників достатньою. У 1910 році витрати монастирів на утримання духовно-навчальних закладів Харківської губернії, у тому числі й церковнопарафіяльних шкіл, були такими: від Охтирського Троїцького монастиря надійшло 255 крб., від Харківського Архієрейського правління – 200 крб., Святогірської жіночої пустелі – 600 крб., Розп'ято Свято-Димитрієвського – 1 255 крб. [68, арк. 54]. У 1913 році монастирі Харківської єпархії утримували 14 церковно-монастирських однокласних шкіл, забезпечуючи їх приміщенням, меблями, книгами, квартирами і заробітною платнею вчителів. Найбільшу кількість шкіл – три – опікувала Святогорська Успенська пустинь. У 1917 році в них навчалося понад 500 хлопчиків та 300 дівчаток. Монастирі допомагали церковнопарафіяльним школам за рахунок частини своїх прибутків. У Полтавській єпархії були дві

двокласні жіночі церковнопарафіяльні школи, які повністю утримувалися на монастирські кошти. Перша з них – школа при Козельщинському Різдва Богородиці монастирі. Вона вважалася однією із найкращих у губернії. Утримувалася школа повністю на кошти монастиря, який у 1895/96 навчальному році витратив на її утримання 3 950 крб. Церковнопарафіяльна школа при Великобудищанському жіночому монастирі була збудована повністю на кошти монастиря, який для цього виділив 20 000 крб. та на створення шкільної бібліотеки 700 крб.; 24 учениці із 31 були прийняті на повне утримання монастиря [159, с. 100, 102-103].

Допомогу церковним школам надавали церкви, при яких вони знаходилися. Зокрема, на утримання церковнопарафіяльних шкіл Харківської єпархії за першу половину 1887 року надійшло 100 крб. 85 коп. від церков повіту [149, с. 435]. При цьому єпархіальна училищна рада висловила щире подяку причтам і церковним старостам Дмитрієвської і Воскресенської церков Харкова за їх наполегливість у відшукуванні матеріальних коштів для шкіл єпархії. У 1908 році грошові надходження у Полтавській губернії склали від церков 84 379 крб., монастирів – 6 280 крб., братств – 2 967, земств – 9 585, міських управ – 2 845, парафіяльних попечительств – 3 104 крб., благодійних пожертв – 5 400 крб. Всього 170 085 крб. [104, с. 670].

Велику роль у налагодженні задовільної роботи церковнопарафіяльних шкіл відігравали приватні особи, благодійники, меценати, які, маючи достатню кількість коштів, жертвували їх для підвищення освітнього рівня сільського населення. Так, перша церковнопарафіяльна школа у Харківській єпархії, після видання „Правил” 1884 року, була відкрита при Олександромиколаївській церкві на околиці Харкова – Заїківці. На неї кошти жертвували почесна громадянка міста Т.І. Сушкіна і С.А. Ашухін. Попечителем школи став князь А.А. Лівен [152, с. 1]. У 1899 році Синод відпустив на розширення приміщення школи 7 500 крб., а міська управа 2 300 крб., попечитель школи Ф.Г. Єнуровський допоміг будівельними матеріалами на суму 2 000 крб. Крім цього, щорічно на утримання

церковнопарафіяльної школи жертвував кошти відомий харківський благодійник М.Х. Гельферіх [136, с. 3]. У 1887 році на пожертву благодійника Івана Герасимовича Харитоненка для зразкової церковнопарафіяльної школи при Харківській духовній семінарії було побудовано приміщення, розраховане на 100 хлопчиків. Вперше на навчання було прийнято 60 учнів (32 з яких зовсім не знали грамоти). Землевласник Валківського повіту Харківської губернії Євген Михайлович Духовський у 1887 році виявив бажання на власні кошти відкрити у с. Вікторівка церковнопарафіяльну школу [81, арк. 4]. У тому ж році при Полтавському єпархіальному жіночому училищі відкрито зразкову церковнопарафіяльну школу. На неї відразу надійшли пожертви: Олімпіада, настоятелька Козельщинського Різдвяно-Богородицького монастиря, внесла у першому півріччі на потреби школи 200 крб., ігуменя Золотоніського монастиря Анатолія – 100 крб. [111, с. 894]. У подальшому церковнопарафіяльна школа утримувалася переважно на кошти Козельщинського та Великобудищанського монастирів Полтавської єпархії. Єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон дав розпорядження щорічно відраховувати на потреби школи по 500 крб. із прибутків свічкового заводу.

Член Сумського повітового відділу єпархіальної училищної ради, почесний потомствений громадянин Павло Іванович Харитоненко пожертвував для церковнопарафіяльної школи будинок, що знаходився у Троїцькій парафії міста Суми. Голова Вовчанського повітового відділу Харківської єпархіальної училищної ради, протоієрей Арсеній Павлов, пожертвував на потреби церковнопарафіяльної недільної школи міста Вовчанськ 600 крб., тому що із збільшенням кількості учнів у школі не вистачало підручників [116, с. 468]. Траплялися випадки, коли православні церковнопарафіяльні школи підтримували навіть іновірці. Так, попечитель церковнопарафіяльної школи слободи Губарівка Богодухівського повіту Харківської губернії А. Вебер, виходець із німців-колоністів, який був лютеранином, на власні кошти збудував приміщення для школи, розраховане

на 150 учнів, придбав бібліотеку. Він також заснував ще одну школу у слободі Хрущова Микитівка [136, с.3]. Купець Проценко заповідав на утримання церковнопарафіяльної школи при Різдвяно-Богородицькій церкві міста Мена Чернігівської губернії 250 крб. [95, арк. 1]. У селі Ярославець Глухівського повіту тієї ж губернії при Благовіщенській церкві було відкрито ще у 1858 році церковнопарафіяльну школу, яка утримувалася на кошти благодійника, поміщика Василя Аркадійовича Кочубея [94, арк. 11]. Учителі церковнопарафіяльних шкіл отримували мізерну заробітну платню, а парафіяльні священики взагалі займалися викладанням Закону Божого без оплати. У Полтавській губернії в селі Згурівка Прилуцького повіту князем Василем Петровичем Кочубеєм у 1895 році було розпочато, а у 1896 році закінчено будівництво церковнопарафіяльної школи. Вона називалася „Варваринська”, на честь дружини князя Варвари Василівни. Збудована школа була на кам'яному фундаменті, мала залізний дах. Класні парти було виготовлені на зразок парт Київської першої гімназії. На відкритті Варваринської Згурівської церковнопарафіяльної школи співав церковний хор, який теж утримувався на кошти В.П. Кочубея. Завдяки підтримці цього землевласника існували також церковні школи в селах Аркадіївка, Посковщина, Оржиця, Безуглівка Полтавської губернії [119, с. 22].

Приватна ініціатива з боку заможних представників тогочасного суспільства виявлялася й у готовності доплачувати певні кошти до заробітної плати вчителям церковнопарафіяльних шкіл. Зокрема, у 1886 році в Чернігівській єпархії надавалася допомога вчителям цих шкіл у розмірі від 50 до 300 крб. княгинею Голіциною у містечку Володькова Дівиця Ніжинського повіту, княгинею Васильчиковою, землевласником Борзною у селі Туросня Новозибківського повіту, дворянином Білоновичем у Чернігові та іншими приватними особами. Місцевий директор народних училищ призначив 650 крб. на потреби шкіл [126, с. 64]. У 1887 році на заробітну плату учителям церковнопарафіяльних шкіл Чернігівської губернії було витрачено 2 575 крб. Причому, 78 із них працювало безкоштовно, а інші в середньому отримали

по 43 крб. Сума 2 575 крб. надійшла із наступних джерел фінансування: 500 крб. від Училищної Ради при Синоді, 600 крб. від пожертв Остерського земства, 200 крб. від Ніжинської міської управи, а також пожертви приватних осіб. У 1896 році було вироблено Тимчасові правила для попечителів церковних шкіл Глухівського повіту Чернігівської губернії, у яких наголошувалося, що до їх обов'язків відносилася, перш за все, турбота про матеріальне становище шкіл [23, арк. 4].

У 1891/92 навчальному році у Харківській єпархії налічувалося 178 церковнопарафіяльних шкіл, утримання яких обходилося в 18 220 крб. 29 коп. Із цієї суми найбільше становили пожертви приватних осіб 6 316 крб., допомога від церков і духовенства 3 589 крб. 63 коп. та інші [382, с. 98].

Міська влада іноді жертвувала кошти на церковнопарафіяльні школи, цим самим піклуючись про їх добробут. Зокрема, у 1909 році Ніжинська міська дума Чернігівської губернії асигнувала кошти на утримання Ніжинської церковнопарафіяльної школи [84, арк. 264].

У 1911 році циркуляром міністра внутрішніх справ Російської імперії П.А. Столипіним дозволялося здавати в оренду переселенцям на потреби церковно-шкільного будівництва ділянки, до відкриття на них церковнопарафіяльних шкіл і церков [14, арк. 105].

Незважаючи на підтримку церковнопарафіяльних шкіл з боку окремих приватних осіб, все ж головним джерелом їх фінансування залишалися кошти місцевих сільських громад. Зокрема, у 1894 році Іванківський волосний сход села Гурбинці Прилуцького повіту Полтавської губернії постановив відкрити церковнопарафіяльну школу, на яку місцева селянська громада асигнувала 2 700 крб. і зобов'язалася виділяти щорічно на її утримання 700 крб. При школі було утворено другий клас, у якому здійснювалася підготовка учителів для шкіл грамоти та збудовано гуртожиток. Матеріально школу та гуртожиток підтримувала відома родина Галаганів [25, арк.1]. Школу такого типу мав на меті створити ще покійний генерал-лейтенант, граф Костянтин Ламздорф, якому з 1894 року було

дозволено називатися графом Ламздорф-Галаганом. Його дружина, графиня Катерина Павлівна Ламздорф-Галаган пожертвувала у 1897 році на потреби церковнопарафіяльної школи 10 000 штук цегли та дерево на будівництво шкільного приміщення у м. Ічня Чернігівської губернії [26, арк. 1].

Іноді місцеві сільські громади повністю брали на себе утримання церковнопарафіяльних шкіл. Так, у Полтавській єпархії за вироком трьох сільських громад Великобудичанської волості було вирішено щорічно виділяти по 25 крб. на опалення і утримання школи [128, с. 938]. У 1901 році парафіяни Преображенської церкви містечка Келеберди Кременчуцького повіту Полтавської губернії пожертвували на будівництво нового приміщення церковнопарафіяльної школи 1 000 крб. У Гадяцькому повіті предводитель дворянства, граф Олександр Гудович влаштував на свої кошти будинок для жіночої церковнопарафіяльної школи, забезпечив її меблями і опаленням. Дружина земського начальника, графиня Єлизавета Капніст, була попечителькою церковнопарафіяльної школи у селі Погарищина того ж повіту, асигнувала 300 крб. на книжки для учнів, опалення, допомогу вчителів, а також планувала розширити приміщення школи. Церковнопарафіяльна школа у селі Чутівка Лубенського повіту Полтавської губернії утримувалася виключно на кошти місцевої поміщиці Н.Л. Мусман. А жіноча школа у селі Березоточа була влаштована на кошти її попечителя, дворянина М. Леонтовича. У Прилуцькому повіті протягом 1901 року пожертв на церковнопарафіяльні школи надійшло: від дворянина Олександра Толпигіна – 180 крб., статського радника Василя Величка – 100 крб., дворянки Варвари Кочубей – 25 крб., дворянки Віри Милорадович – 25 крб., графині Єлизавети Мусін-Пушкіної – 21 крб. та інших осіб, а від сільських громад – 4 854 крб. 83 коп. [174, с. 808-816]. Лісозаводчик Є.М. Духовський пожертвував 150 крб. на закупівлю нових лавок, а також для придбання трапеції для уроків гімнастики для однієї із церковнопарафіяльних шкіл Харківської губернії [27, арк. 1].

Нерідко церковнопарафіяльні школи утримувалися за власні кошти, виручені від продажу ремісничих виробів, виготовлених руками учениць. Так, у 1906 році Пантелеймонівська жіноча церковнопарафіяльна школа у місті Харкові отримала від продажу виробів ремісничої майстерні 180 крб., всього ж на утримання школи було витрачено 3 172 крб. 35 коп. [197, с. 53]. У 1907 році у школі було 204 учениць, із яких 72 навчалося у ремісничому відділі. Попечителькою і керівником ремісничого класу була дружина купця Парменіна [156, с. 73-74]. Іноді траплялося, що батьки учнів, які були більш-менш заможними, вносили плату за навчання своїх дітей у школі.

Неодноразово члени єпархіальної училищної ради Полтавської губернії наголошували на тому, що кількість церковнопарафіяльних шкіл збільшується тоді, коли зростають грошові надходження на їх утримання, передусім із казни, а також тоді, коли у них зростає якісний склад викладачів. Зокрема, у 1899 році у розпорядження єпархіальної училищної ради Полтавської єпархії на утримання церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти надійшло 84 560 крб. 56 коп., що більше у порівнянні з попереднім роком на 4810 крб. 26 коп. У 1911 році Полтавські повітові земські збори асигнували на церковні школи 3 000 крб. [212, с. 2175].

Неоднозначним було ставлення земств до церковних шкіл. Суперництво між земськими та церковнопарафіяльними школами виражалося й у тому, що земства вимагали від уряду, щоб вони не було пов'язані ніяким чином із духовенством у сфері народної освіти. Уряд Російської імперії і Синод намагалися примусити земства матеріально підтримувати школи духового відомства, тим самим перекладаючи турботи фінансування початкової освіти на плечі місцевих органів влади. З боку земств така політика іноді викликала опір та неприязне ставлення до церковнопарафіяльних шкіл, звинувачення їх у консерватизмі, відсталій методиці навчання, нездатності вести навчання і виховання підростаючого покоління представниками духовенства, відбирання приміщення під земські школи [88, арк. 1-2]. Земські повітові збори наголошували, що у селах

відкриття земських шкіл ставиться у пряму залежність від існування чи відсутності у тій чи іншій місцевості церковнопарафіяльної школи. Незважаючи на це, рішення субсидувати церковнопарафіяльні школи охопило 12 повітів Чернігівської губернії, і асигнування зросли з 800 крб. у 1889 році до 4,5 тисяч крб. у 1894 році, тобто більше ніж у 5 разів [252, с. 1642]. Голова Глухівської єпархіальної училищної ради священник Костянтин Рознатовський прохав Глухівські повітові земські збори виділити субсидію на 1902 рік у сумі 1100 крб. на церковнопарафіяльні школи повіту і 50 крб. спеціально для Анастасіївської школи. Збори вирішили задовольнити це прохання [222, с. 46-47]. У 1913 році на церковнопарафіяльні школи Глухівського повіту Чернігівської губернії було витрачено державних коштів 11 111 крб., а місцевих – 2 269 крб., всього 13 389 крб. Вартість навчання одного учня, що закінчив школу, обходилася у 45 крб. 51 коп. При цьому витрати земства на кожного учня церковної школи становила 64 коп., а одного випускника – 5 крб. 61 коп. У 1914 році Глухівські повітові земські збори Чернігівської губернії призначили субсидію церковним школам того ж повіту в сумі 1 650 крб. [223, с. 136].

Про те, що у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл на першому місці стояли місцеві надходження, прослідковується на основі таких даних. З 1884 по 1908 рік на церковнопарафіяльні школи Російської імперії витрачено 195 860 251 крб., із яких 95 895 498 крб. виділило Державне казначейство і 99 964 753 становили місцеві надходження (найбільші суми становили добровільні пожертви: від церков і монастирів – близько 18 000 000 крб., сільських громад – 22 000 000 крб., приватних осіб – 23 000 000 крб.) [223, с. 10]. Тобто, виходячи з цього, ми можемо зробити такий висновок, що своїй організації та існуванню церковнопарафіяльна школа завдячує перш за все місцевим органам влади, благодійникам, монастирям. У зв'язку із цим, на наш погляд, відпадає точка зору багатьох світських осіб у тому, що церковнопарафіяльна школа не мала під собою ніякої реальної основи, була нав'язана державою й існувала лише завдяки її підтримці. Навіть збори

Глухівського повітового земства Чернігівської губернії у 1914 році констатували, що всі існуючі у повіті церковнопарафіяльні школи, які користувалися матеріальною підтримкою земства, протягом багатьох років задовольняли потреби у навчанні селянських дітей грамоті.

Козелецьке повітове земство Чернігівської губернії постановило за кожного учня церковнопарафіяльної школи, який склав успішно випускний іспит та отримав свідоцтво про пільгу на відбуття військового обов'язку, видавати школі 6 крб., причому на іспитах у таких школах обов'язково мав бути присутнім представник від земства. Новозибківське повітове земство Чернігівської губернії асигнувало у 1895 році на кожну церковнопарафіяльну школу і школу грамоти по 40 крб., а всього 800 крб. У Глухівському повіті цієї ж губернії один із представників духовенства стверджував, що у повіті є 8 церковнопарафіяльних шкіл із програмою ширшою, ніж у земських школах. У них був досить кваліфікований учительський склад як у моральному, так і в освітньому відношенні. У повіті також працювало 27 шкіл грамоти, в яких навчально-виховний процес було поставлено на достатньому рівні. Однак, ці школи не могли нормально працювати, тому що не мали потрібних коштів. Кількість учнів у школах перевищувала 800 чоловік. Священик висловив надію, що „церква і суспільство, забувши будь-яку партійність, пліч-о-пліч підуть на боротьбу із ворогом, яким є невігластво” [423, с. 9]. Тому він просив земство збільшити субсидію церковним школам. Земство прийняло рішення про асигнування на кожну церковнопарафіяльну школу по 50 крб. та 25 крб. на школу грамоти при умові надання земським зборам звіту про їх витрати. Причому, земство висловило бажання, щоб у тих селах, де немає ніяких шкіл, були влаштовані церковнопарафіяльні та школи грамоти. Фінансування місцевими органами влади церковних шкіл можна простежити на прикладі Чернігівщини на основі Таблиці 3.1 [423, с.18].

Витрати повітових земств Чернігівської губернії на утримання церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти у 1895 році:

Повіти	Сума (в крб.)
Борзнянський	150
Ніжинський	275
Козелецький	500
Сосницький	–
Глухівський	–
Чернігівський	300
Кролевецький	150
Мглинський	1765
Конотопський	1400
Новозибківський	720
Новгород-Сіверський	–
Городнянський	150
Суразький	300
Остерський	4400
Стародубський	–

Дані таблиці дають підстави зробити висновки, що видатки земств на церковно-шкільну справу характеризувалися нерівномірністю. Зокрема, Сосницьке, Глухівське, Новгород-Сіверське, Стародубське земства не виділили жодного карбованця на допомогу школам духовного відомства. Найбільше коштів на церковнопарафіяльні школи та школи грамоти витратили Остерське, Конотопське, Глинське повітові земства, найменше – Борзнянське, Кролевецьке, Городнянське.

Матеріальну допомогу церковнопарафіяльним школам надавали і братства, які існували у кожній єпархії Лівобережної України. У Харківській губернії допомагали поширювати церковнопарафіяльні школи Старобільське Покровське братство, Білопольське братство Пресвятої Богородиці, Місіонерська рада, Комітет книжної лавки (крамниці) при Харківському Успенському кафедральному соборі, Харківський архієрейський дім, три парафіяльні попечительства [216, с. 110]. У Полтавській єпархії на користь церковнопарафіяльних шкіл працювали такі товариства і братства, як Свято-Макаріївське і Спасо-Преображенське з 25 парафіяльними відділами, 16 церковнопарафіяльних братств, 2 церковнопарафіяльних сестринських братства. Свято-Михайлівське братство села Деньги Золотоніського повіту в 1895 році збудувало приміщення для жіночої церковнопарафіяльної школи вартістю 1 019 крб. 22 коп. Приміщення для школи побудувало також братство при Чудо-Михайлівській церкві с. Пищики Золотоніського повіту [207, с. 149]. У 1897 році Полтавське єпархіальне Свято-Макаріївське братство витратило на допомогу школам 1 537 крб. 62 коп. [155, с. 467].

У губерніях Лівобережної України місцева влада повинна була відшукувати різні способи отримання коштів на утримання церковних шкіл. У деяких місцях парафіяни чоловічої статі обкладалися збором на потреби церковнопарафіяльних шкіл. Наприклад, Борзнянський відділ Чернігівської єпархіальної училищної ради встановив збір із гаманцевих церковних сум у розмірі $\frac{1}{4}$ коп. від кількості чоловічого населення у сільських парафіях Борзнянського повіту, і по 1 коп. в парафіях міста Борзна, а також волосних містечок Ічні та Івангород. У Новозибківському повіті Чернігівської губернії також стягували $\frac{1}{4}$ коп. від кожного парафіянина із гаманцевих сум, а у м. Новозибкові по $\frac{1}{2}$ [416, с. 14]. Місцеві кошти на утримання церковнопарафіяльних шкіл у Полтавській єпархії були такими:

- кухликовий збір (наказ духовної консисторії від листопада 1910 року);

- тарілковий збір у один із святкових днів на розгляд єпархіального начальства та з 25 грудня по 1 січня включно;
- так званий „постійний внесок на церковні школи”: від церков Полтавського повіту збирали по 3 крб., а від інших по ½ коп. з осіб чоловічої статі у півріччя. У Зіньківському повіті Полтавського повіту на рік збиралося з кожної церкви по 5 крб. на потреби церковнопарафіяльних шкіл;
- штрафні внески від церков, які не мали шкіл;
- місцеві розпорядження про затрати на шкільну справу [124, с. 1227-1230].

Наказом Синоду від 31 липня 1910 року вимагалось від місцевої влади відшукувати кошти на церковно-шкільну справу незалежно від тих витрат, які несли на це церкви. Учасники XIX-го єпархіального з'їзду Полтавської губернії постановили збільшити розмір штрафних сум із тих церков, які не мають церковнопарафіяльних шкіл. А XX-ий з'їзд визнав за необхідне, щоб повітові збори духовенства відшукували кошти на церковно-шкільну справу [204, с. 890, 895]. Священик А. Виноградський з Полтавської губернії звинувачував земства у тому, що церковні школи, які ввійшли у шкільну мережу повітів, не користувалися їх допомогою і підтримкою. Також він звинувачував Синод у тому, що він не піклується про церковнопарафіяльні школи, а всю турботу перекладає на завідуючого школою священика, і закликав духовенство захистити права шкіл [106, с. 653-654].

Тож, „ахіллесовою п'ятою” церковнопарафіяльних шкіл була їх низька матеріальна база. Про їх убоге становище свідчать такі дані: у 1895 році в Глухівському повіті Чернігівської губернії лише 4 школи із 33 мали власне приміщення, 6 мали стійкі джерела утримання, 2 – бібліотеки [195, с. 696].

Місцева влада Полтавської єпархії виділяла гроші на освіту, але вони були вкрай обмеженими. Так, у 1895 році було асигновано 84 847 крб., що в середньому становило на одну школу 250 крб., а на учня – менше 7 крб. У 1916 році вже було виділено 295 550 крб., але й цієї суми не вистачало на потреби всіх шкіл [418, с. 112]. Єпархіальне управління змушене було постійно відшукувати кошти на утримання церковнопарафіяльних шкіл.

Зокрема, у 1897/98 навчальному році у Полтавській єпархії було встановлено стягування штрафу із тих церков, які не мали церковнопарафіяльних шкіл, у розмірі від 15 до 35 крб. на рік. Ці кошти повинні були надходити у повітові відділи і витратитися на потреби шкіл повітів. Так, Кременчуцький повітовий відділ вживав такі місцеві заходи для поліпшення становища церковнопарафіяльних шкіл, як стягування на церковну школу $\frac{1}{2}$ частину прибутків, що надходили на освячення церков, при шлюбах і похованнях, а також сплата штрафу від нижчих членів причту, які не брали участі в діяльності церковних шкіл своїх парафій [171, с. 726]. З 1899 року у Полтавській єпархії видавалася безвідсоткова позика на будівництво приміщень для церковнопарафіяльних шкіл у розмірі від 150 до 250 крб. Право клопотання на отримання цієї позики мали церковнопарафіяльні попечительства, сільські громади та церковні причти [191, с. 147].

Починаючи з 1891 року, Полтавські губерньські земські збори щорічно виділяли кошти на утримання жіночих церковнопарафіяльних шкіл. Так, у 1899 році ними було асигновано 300 крб. Того ж року пожертви церковнопарафіяльним школам у Полтавській губернії були такими: Гадяцьке повітове земство асигнувало 100 крб. на Преображенську, 50 крб. на Тимофіївську та 50 на Погарщинську церковнопарафіяльні школи; у Золотоніському повіті громада села Васютинці виділила 1 500 крб. на спорудження приміщення для школи; у Зіньківському повіті попечитель Ковалівської жіночої церковнопарафіяльної школи майор Василь Іванович Косюра пожертвував на будівництво приміщення для школи 500 крб., а завідуючий школи священник Яків Богаєвський – 250 крб. [172, с. 928].

Училищна рада при Синоді виділяла кошти для губерній Лівобережної України на придбання ними підручників для церковнопарафіяльних шкіл [32, арк. 3]. Так, у 1898 році на Полтавську єпархію таких коштів було виділено 200 крб. Повітові відділи єпархіальної училищної ради, зібравши дані від завідуючих школами про кількість необхідних книг, склали загальні списки, які подавали до Полтавської єпархіальної училищної ради. Остання,

склавши загальний звіт по повітах, подавала його до Училищної ради при Синоді. Багато повітових відділів виписували підручники за рахунок місцевих коштів. Наприклад, у 1898 році Гадяцький відділ виписав підручників для місцевих церковнопарафіяльних шкіл на суму 134 крб. 6 коп., Золотоніський і Кобеляцький по 200 крб., Костянтиноградський – 500 крб., Переяславський – 134 крб. 15 коп., Прилуцький – 534 крб., Роменський – 200 крб. і Хорольський – 300 крб. [171, с. 712]. Протягом 1902 року Полтавська єпархія придбала підручників для церковнопарафіяльних шкіл на суму 11 660 крб. 99 коп. [35, арк. 13]. Для безкоштовного постачання церковним школам підручників майже при всіх повітових єпархіальних училищних радах існував книжний склад. У м. Полтаві Свято-Макаріївське братство відкрило книжковий склад, у якому продавалися предмети церковного вжитку. Протягом 1899 року Остерська земська управа Чернігівської губернії виписала підручників для церковних шкіл на суму 200 крб. У 1903 році церковнопарафіяльні школи Глухівського повіту Чернігівської губернії отримали від Синоду допомогу на придбання підручників у сумі 520 крб. , а також 235 крб. земської субсидії [242, с. 17].

З кожним роком кошти на утримання церковних шкіл зростали. Так, у 1894 році в розпорядження Полтавської єпархіальної училищної ради надійшло синодальних сум 3 500 крб., у 1894 – вже 22 000 крб., 1896 – 30 000 крб., 1897 – 46 500 крб., 1898 – 50 000 крб. Таким чином, за 5 років кредит Синоду на утримання шкіл зріс майже в 14 разів. Збільшили й місцеві надходження: у 1893/94 навчальному році вони становили 35 600 крб., а в 1896/97 – вже 85000 крб., тобто збільшилися майже у двічі [200, с. 166].

З ініціативи Полтавського міського голови Віктора Павловича Трегубова з 1902 року міська дума щорічно виплачувала допомогу церковним школам у розмірі 120 крб. і на заробітну плату вчителям та викладачам рукоділля у жіночих школах по 50 крб. [34, арк. 6]. Рівень місцевих витрат на утримання церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України ілюструють дані Таблиці 3.2. [274, с. 26-29].

Таблиця 3.2.

**Місцеві кошти на утримання церковнопарафіяльних шкіл
Лівобережної України у 1906 році (в крб.):**

Джерела (від)	Полтавська губернія	Харківська губернія	Чернігівська губернія
церков	84 931	47 713	24 603
монастирів	5 965	4 751	962
братств, місіонерських товариств	3 892	530	330
земств	11 034	4 361	4 132
міської влади	3 125	4 881	3 205
волосних, сільських товариств	8 073	10 506	8 936
парафіяльних попечительств	2 816	4 149	3 449
благодійних закладів	175	170	20
залізничних, кредитних та інших товариств, фабрик, заводів	5 997	1 643	12 343
приватних осіб	25 775	58 186	13 118
відсотків із капіталу	2 381	715	1 368
різних місцевих джерел	9 984	6 219	3 670
Всього	164 148	143 824	76 136

Отже, на підставі даних таблиці, ми можемо порівняти рівень місцевих витрат на церковнопарафіяльні школи в губерніях Лівобережної України – Полтавській, Харківській та Чернігівській. Полтавська єпархія займала перше місце по витратах на церковнопарафіяльні школи (164 148 крб.), на другому – Харківська (143 824 крб.), потім – Чернігівська (76 136 крб.). Тож розподіл коштів характеризувався нерівномірністю і непостійністю.

На 1908 рік у середньому утримання однокласної сільської школи

відомства міністерства народної освіти коштувало державі 685 крб., а навчання одного учня обходилося в 10 крб., на одну ж церковнопарафіяльну школу витрачалося 380 крб., а на її учня – 6 крб. 70 коп. [215, с. 38]. Таким чином, утримання церковнопарафіяльних шкіл було обходилося державі дешевше ніж початкових шкіл міністерства народної освіти.

У 1909 році Училищна рада при Синоді постановила виділити в розпорядження Кременчуцького повітового відділу Полтавської єпархіальної училищної ради як допомогу до місцевих коштів на утримання церковнопарафіяльних шкіл 700 крб. на будівництво приміщень у посаді Крюків [37, арк. 14]. У 1910 році на утримання церковнопарафіяльних шкіл Полтавської губернії було витрачено 346 409 крб. 29 коп., а місцевих коштів – 21 981 крб. [105, с. 1365-1367].

17 червня 1910 року уряд Російської імперії видав закон, згідно з яким на допомогу церковнопарафіяльним школам на пів року виділялося 500 000 крб., а 28 травня 1911 року було видано закон про відпуск ще 650 000 крб. на потреби шкіл. 1912 року нове асигнування становило 961 000 крб., 1913-го року – 2 282 000 крб. [360, с. 59-60]. Таким чином, за кілька років Державна дума збільшила у 5 разів асигнування на церковнопарафіяльні школи. Земства напередодні 1917 року майже зовсім припинили фінансування церковних шкіл. Зокрема, у 1915 році земства Пирятинського повіту Полтавської губернії витратили на утримання церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти лише 550 крб., а 1917 року не пожертвували жодної копійки, хоча в повіті існувало 48 церковнопарафіяльних шкіл [55, арк. 63 зв., 70 зв.].

Матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України можна умовно поділити на два етапи. Перший – з 1884 і до 1896 року, тобто з часу видання „Правил про церковнопарафіяльні школи” і до першого значного асигнування держави на користь шкіл. У ці роки держава брала мінімальну участь у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл. Утримання церковних шкіл було майже повністю перекладено на плечі місцевих органів влади, православне парафіяльне духовенство, церкву,

монастирі та приватних осіб. Однак така політика уряду Російської імперії та Синоду потерпіла крах. Царські урядовці зробили висновки, що без матеріальної підтримки церковнопарафіяльних шкіл з боку держави вони приречені на зникнення. Населення Лівобережної України через свою бідність не в змозі було утримувати церковні школи. Тому чиновники і обер-прокурор Синоду змушені були радикально змінити своє ставлення до фінансування шкіл. Другий етап почався у 1896-му й закінчився 1917 року, коли церковнопарафіяльні школи користувалися матеріальною підтримкою з боку держави, дещо поліпшилося становище вчителів, значно зросло будівництво пристосованих для навчання приміщень тощо. Школи жодного типу не користувалися такою матеріальною підтримкою держави, як церковнопарафіяльні. На їх утримання в імперії за період правління імператора Олександра III було витрачено 19 800 000 крб., із яких 15 800 000 крб. зібрані духовенством на місцях [321, с. 22]. Хоча державне забезпечення церковних шкіл зросло і збільшилася їх кількість, все ж, порівняно з потребами, державні асигнування на школи були мізерними. Державне фінансування церковних шкіл, хоч і переважало до 1908 року рівень централізованого забезпечення світських, однак воно становило лише 300 крб. річних на один заклад, тобто 30-40 % від реальних потреб [336, с. 253].

Незважаючи на це, слід обов'язково наголосити на великій ролі завідуючого школою священика. Саме його першочерговим завданням було якомога краще забезпечити нормальну роботу школи, підібрати кваліфікований учительський склад, який погодиться працювати іноді у досить важких умовах за мінімальну заробітну плату. Аналіз витрат на початкові церковні школи з боку місцевих сільських громад дозволяє нам спростувати точку зору, яка переважала у радянській історіографії, про небажання парафіян навчати своїх дітей у церковнопарафіяльних школах. Нерідко траплялися випадки, коли селяни, чим могли, допомагали забезпечити належну роботу школи: жертвували гроші, виділяли будівельні матеріали на спорудження нового приміщення, зокрема, ліс, дошки, залізо,

погоджувалися безкоштовно працювати на будівництві, за власний кошт утримували вчителя, забезпечивши його служницею, опаленням житла тощо.

Слід також наголосити на великій ролі у підтримці церковнопарафіяльних шкіл приватних осіб, благодійників. Адже, українське благодійництво – складова і невід’ємна частина історії України, воно є історично визначеною рисою ментальності українського народу. У церковнопарафіяльних школах навчалися переважно діти незаможних верств населення, для яких школи інших типів були майже недоступними. Тому школа потребувала покровителів. Серед них зустрічаємо такі відомі прізвища, які відіграли неабияку роль в історії України, як Кочубеї, Галагани, Терещенки, Харитоненки, Сумцов, Милорадович, Капніст та інші. Роль приватної ініціативи у розвитку церковнопарафіяльних шкіл замовчувалася радянською історіографією, цьому явищу не надавали ніякого значення.

Неоднозначно склалися відносини між церковними школами і земськими. Земства то підтримували церковнопарафіяльні школи, переважно під тиском урядової політики, то непримиренно, а інколи навіть вороже ставилися до них. Однак, слід зазначити, що навіть вкрай обмежена матеріальна підтримка церковнопарафіяльних шкіл місцевими земствами, все ж відіграла вагомую роль у їх діяльності. На Правобережжі, де до 1910-1911 років не було земств, церковнопарафіяльні школи не мали взагалі такої допомоги. Тому підтримка земствами церковних навчальних закладів на Лівобережжі мала велике значення для налагодження їх ефективної роботи.

Підсумовуючи, слід зазначити, що основними напрямками церковної благодійності в галузі народної освіти була підтримка церковнопарафіяльної школи православними монастирями і церквами, особливо у Полтавській та Харківській губерніях. Монастирі мали для цього певну економічну базу (капітал, землі). Духовенство брало участь в організації благодійності та особисто жертвувало кошти на користь церковнопарафіяльних шкіл. Наприкінці XIX - на початку XX ст. участь монастирів Лівобережної України у фінансовій підтримці церковнопарафіяльних шкіл була досить активною.

3.2. Характеристика учнівського контингенту

Церковнопарафіяльні школи призначалися для дітей православного віросповідання різних соціальних верств населення. Однак, із дозволу єпархіального архієрея, у школах могли навчатися й діти інших віросповідань, а також розкольників і сектантів. Кількість учнів у церковнопарафіяльних школах Лівобережної України почала зростати відразу ж після 1884 року, часу видання „Правил про церковнопарафіяльні школи”. Так, у тому ж році в церковних школах Полтавської єпархії навчалось 1 892 учнів (1 731 хлопчиків та 161 дівчинка), у 1885 році учнів було 3 595, а в 1886 – вже 5 500. У Харківській єпархії у 1884 році учнів у церковних школах було 1 820 (1 680 хлопчиків та 140 дівчаток), в 1885 році 2 166, а в 1886 – 3 089. У Чернігівській губернії відповідно – 2 258 учнів (2 043 хлопчиків та 215 дівчаток), 2 353 та 2 545 [262, с. 4-5]. Протягом 1887/88 навчального року у Полтавській єпархії у церковнопарафіяльних школах навчалось вже 6 384 хлопчиків та 473 дівчинки, у Харківській – 3 693 хлопчика та 456 дівчинки, у Чернігівській відповідно – 2 506 та 318 [214, с. 90-93]. У середньому на одну однокласну церковнопарафіяльну школу припадало приблизно 54 учнів, а на двокласну – 115.

Шкільний вік у церковнопарафіяльних школах вважався з восьми років, але, як правило, діти починали вчитися у дев'ять і більше років. Це пояснювалося тим, що бажаючих вчитися завжди було більше, ніж місць у школах. Відмова у прийомі до школи дітям селян-бідняків була звичайним явищем. Відвідування уроків залежало насамперед від економічних причин. У період весняних і осінніх робіт, коли сільська праця потребувала найбільше робочих рук, уроків пропускалося більше, ніж взимку. Заняття, як правило, починалися наприкінці вересня – на початку жовтня, а закінчувалися у квітні – травні. Наприклад, протягом навчального року у Полтавській та Чернігівській губерніях пропускалося в середньому 25 % усіх річних уроків, а взимку відповідно – 5 і 12 %. З настанням весняних і осінніх

польових робіт селяни-бідняки були змушені відправляти дітей пасти худобу, віддавали їх у найми. Про результативність роботи школи свідчить відсоток учнів, що закінчили повний навчальний курс. У Харківській губернії він становив 10,1 %, Полтавській – 9, 2 %, Чернігівській – 8,8 % загальної кількості учнів. Решта ж, як правило з незаможних родин, мусила залишати школу і передчасно починати трудову діяльність. Таким чином, основними перешкодами навчання у церковнопарафіяльних школах була стислість навчального року, який становив 150 – 170 навчальних днів на рік через зайнятість дітей у сільському господарстві вдома; переповненість шкіл учнями; відсутність шкільного приладдя; відсутність кваліфікованих педагогічних кадрів; нестача пристосованих для навчання приміщень тощо.

Церковнопарафіяльні школи були поширені в основному в сільській місцевості, у віддалених хуторах, далеко від проїжджих доріг; там, де багатій школі інших відомств було важко існувати через бідність населення. Спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії у 1915 році писав: „Школа – єдиний поки що у нас світоч на селі після церкви, і лише вона здатна і повинна у силу свого устрою релігійно й морально дисциплінувати дітей, планомірно, неухильно прививати їм добрі начала і міцні основи християнського церковного виховання” [166, с. 768].

Протоіерей І. Восторгов, який спочатку був учителем і законоучителем у церковнопарафіяльній школі, а потім спостерігачем церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії, зауважував: ”Народу подобається у церковній школі те, що вона виховує дітей біля сім’ї, у рідній парафії, у рідному селі, не викликаючи у них відрази до сільського селянського життя і не викликаючи бажання від’їжджати із села у місто” [287, с. 17].

Повний курс освіти у церковнопарафіяльних школах проходив тільки один із кожних 500 жителів. Число учнів у церковнопарафіяльних школах мало тенденцію до зростання. З 1900-го по 1911 рік їх кількість в Україні збільшилася на 17 % [336, с. 252-253]. Мала кількість випускників у церковнопарафіяльних школах пояснювалася зайнятістю дітей працею

вдома, а також нестачею пристосованих до навчання приміщень, бідністю шкіл, іноді відсутністю елементарних санітарно-гігієнічних норм. Наприклад, у Полтавській губернії на 1887 рік на 322 училища припадало 836 випускників, що становило 2,5 випускника на одно училище. У земських школах на одно училище припадало приблизно 7,4 випускника [367, с. 25]. На 1914 рік у Полтавській губернії було учнів у школах всіх типів 164 836 чоловік. За межами школи залишалося 130 000 дітей (100 000 дівчаток і 30 000 хлопчиків). Дівчатка у церковнопарафіяльних школах складала 45 %, а в земських – 22 %, тобто у 2 рази менше. Із-за відсутності приміщень у губернії було зареєстровано 20 173 відмов у прийомі на навчання, тобто 1/5 від загальної кількості учнів у школі. Кількість учнів, яка закінчила повний курс навчання складала лише 10 % від кількості всіх учнів. Причому, при задовільному порядку відсоток такий повинен складати 25-30 %. У 1912 році у Чернігівській єпархії в середньому на одну церковнопарафіяльну школу припадало лише 6 випускників [228, с. 20]. Причиною того, що діти залишали школу до закінчення навчання була зайнятість їх сільськогосподарською працею вдома, а також недостатня усвідомленість населенням важливості проходження повного шкільного курсу навчання [138, с. 2690]. У Харківській єпархії наприкінці ХІХ ст. більша половина дітей навчалася у сільських земських школах. Церковнопарафіяльні школи навчали грамоті лише четвертій частині дітей від загальної кількості дітей, що навчалися, хоча кількість цих шкіл складала майже половину від загальної кількості всіх шкіл. Земські сільські школи давали освіту більшій половині від загальної кількості учнів, хоча чисельність цих шкіл лише трішки перевищувала третину від загальної кількості [375, с. 91]. На підставі цих даних ми можемо зробити висновок, що хоча чисельно церковнопарафіяльні школи значно переважали школи інших відомств, але кількість учнів, які пройшли повний курс навчання, переважала у земських.

Отже, особливістю учнівського контингенту церковнопарафіяльних шкіл була висока плинність учнів, які залишали її ще до закінчення

навчального року. Зокрема, у церковнопарафіяльні школи села Вовчик Лубенського повіту Полтавської губернії протягом 1884-1894 року навчалось 335 хлопчиків та 27 дівчинки, із них школу закінчили із свідоцтвом лише 30 хлопчиків та 2 дівчинки [154, с. 898]. Єпархіальні спостерігачі неодноразово наголошували, що серед селян є багато таких, яким немає за що не те, щоб книжку для дитини придбати, а навіть у взимку ні в що взути і одягнути її, щоб пустити до школи [200, с. 168].

У 1890/91 навчальному році в Російській імперії було 21 696 церковних шкіл із 621 182 учнями. Всього в імперії у початкових школах налічувалося два з половиною мільйонів учнів. Із кожних 100 учнів 28 навчалось у церковних школах. Загальний відсоток грамотності становив 25. Це означало, що із усього числа дітей шкільного віку навчалось лише 25 із 100, а 75 залишалися неграмотними [121, с. 493-494]. Наприклад, у місті Сураж Чернігівської губернії на 4 828 дітей шкільного віку припадало лише 435 учнів. При цьому тут було лише одно однокласне двокомплектне міське парафіяльне училище із 101 учнями та дві двокомплектні церковнопарафіяльні школи з 94 учнями. Таким чином, 240 дітей шкільного віку залишалося поза школою [85, арк. 104]. Недивлячись на це, спостерігалася тенденція до збільшення учнівського контингенту у церковнопарафіяльних школах у зв'язку із збільшенням їх кількості. Зокрема, у 1895 році в Харківській єпархії було при монастирях і церквах 30 церковнопарафіяльних шкіл, у яких навчалось 1 223 хлопчиків та 333 дівчаток. У 1905 році таких навчальних закладів було вже 37 із 1 430 хлопчиками та 260 дівчатками [73, арк. 20 зв., 22-23].

У Чернігівській губернії кількість учнів у церковнопарафіяльних школах поступово зростала, що яскраво прослідковується на такому прикладі: якщо у 1885/86 навчальному році у них навчалось 1 017 учнів, у 1889/90 – 3 449, 1893/94 – вже 4 224. Незважаючи на це, у 1895/96 навчальному році у єпархії 228 060 учнів (88 941 хлопчик і 139 113 дівчаток) не відвідували школу взагалі [178, с. 225]. Спостерігач

церковнопарафіяльних шкіл Чернігівської губернії наголошував: „Охоче посилаючи ... своїх дітей у церковнопарафіяльні школи... багато батьків – селян самі полюбили грамоту і школу, полюбили і тих священиків, які заводять школи і привчають школярів до участі у церковному богослужінні читанням і співами на криласі й прислуговуванням у вівтарі” [177, с. 193]. Кількість тих, хто закінчив навчання у сільських однокласних церковнопарафіяльних школах Чернігівської губернії у 1908 році становила хлопчиків 1 623, дівчаток – 561, всього – 2 184, у 1914 році – 1 848 хлопчиків та 732 дівчинки, всього – 2 480 дітей, а у 1916 році вже 1 940 хлопчиків та 1005 дівчаток, всього – 2 945 [Підраховано за: 99, арк. 230]. Тож із кожним роком кількість учнів у церковнопарафіяльних шкіл поступово зростала, особливо дівчаток..

Уряд та Синод Російської імперії з метою заохочення учнів до навчання у церковнопарафіяльних школах надав хлопчикам пільгові права по відбуванню військового обов’язку. Наприклад, у Полтавській єпархії протягом 1894/95 навчальних років навчалося 9 327 хлопчиків, із них закінчили навчання з пільгою на відбування військового обов’язку 748 і без неї – 100, тобто всього – 848 [159, с. 132]. На 1902/03 навчальний рік у Чернігівській губернії в однокласних церковнопарафіяльних школах нараховувалося 11 524 хлопчики, із пільгою про відбуття воєнного обов’язку закінчило 1 313. У Полтавській губернії протягом 1913/14 навчальних років у однокласних церковнопарафіяльних школах навчалося 23 041 хлопчик. Із них закінчило школу 2 927 хлопчиків [166, с. 766].

Ці дані дають нам підстави зробити висновки, що далеко не кожен учень, який навчався у школі, проходив повний курс навчання. Більша половина учнів церковнопарафіяльних шкіл вибувала із неї ще до закінчення навчання.

У Російській імперії з початком ХХ ст. кількість учнів церковнопарафіяльних шкіл зростала, незважаючи на критику навчальних закладів духовного відомства з боку світських осіб та лівих партій. Зокрема,

у 1905 році кількість учнів у двокласних церковнопарафіяльних школах імперії становила 70 701 чоловік, а у однокласних – 1 358 333; у 1906 році відповідно – 76 114 (більше на 5 413 учнів) та 1 414 540 (більше на 56 207) [274, с. 6]. Таку тенденцію ми можемо прослідкувати за даними Таблиці 3.3. [274, с. 20-25].

Таблиця 3.3.

Учніський контингент у церковнопарафіяльних школах на Лівобережній Україні на початок 1907 року:

Єпархії	Двокласні церковнопарафіяльні школи		Однокласні церковнопарафіяльні школи	
	хлопчиків	дівчаток	хлопчиків	дівчаток
Полтавська	673	449	25 826	17 839
Харківська	1 050	557	27 201	11 168
Чернігівська	691	602	12 706	5 448
Всього	2 414	1 608	65 733	34 455

Дані таблиці дають нам підстави зробити висновок, що на першому місці серед губерній Лівобережної України за кількістю учнів знаходилася Харківська губернія, на другому – Полтавська, значно від них відставала Чернігівська губернія. Хоча, кількість дівчаток у двокласних школах була вищою у Чернігівській єпархії, а у Полтавській єпархії рівень охоплення дівчаток навчанням у однокласних школах значно випереджав інші губернії.

Велике значення церковнопарафіяльних шкіл у тому, що вони охопили навчанням дівчаток. У тогочасному суспільстві домінували погляди, що для жінки освіта є зайвою, бо її руки потрібні в господарстві протягом цілого року. З раннього дитинства дівчатка виконували важку домашню роботу.

У 1901 році в церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії навчалася: в однокласних школах – 17 662 хлопчики та 11 740 дівчаток, у двокласних – 100 хлопчиків та 164 дівчинки. Того ж року шкіл міністерства

народної освіти було в губернії 894 із 78 475 учнями (67 818 хлопчиків та 10 657 дівчаток). Протягом 1905/06 навчального року у Полтавській єпархії було вже 746 церковнопарафіяльних шкіл. У них навчалося 26 490 хлопчиків та 17 465 дівчаток, всього – 43 955 учнів. У середньому на одну школу припадало 59 учнів [162, с. 477].

Більша половина учнів церковнопарафіяльних шкіл не проходила повного курсу навчання. Однак, кількість дівчаток, що навчалися була вищою у церковнопарафіяльних школах ніж у школах інших відомств. Це можна прослідкувати на прикладі учнівського контингенту Харківської губернії на основі Таблиці 3.4. [375, с. 104].

Таблиця 3.4.

Кількість учнів у школах різних типів у Харківській губернії протягом 1896/97 навчального року:

Типи шкіл	На одну школу учнів		% відношення дівчаток до загальної кількості учнів
	хлопчики	дівчатка	
Міністерські двокласні	141,3	158, 2	52,8
Земські сільські	67,5	79,1	53,9
Разом	208,8	237,3	53,2
Церковнопарафіяльні школи	28,4	34,2	54,6

Таким чином, хлопчиків найбільше припадало на міністерські двокласні школи, а дівчаток більша кількість навчалася у церковнопарафіяльних школах (54,6 %). Саме у цьому й полягала велика заслуга цих шкіл, адже проблема розвитку жіночої освіти на зламі XIX – XX ст. стояла достатньо гостро. Одна початкова школа обох відомств

(міністерства народної освіти та духовного) припадала майже на три поселення і більше ніж на 1,5 тисячі жителів; один учень чоловічої статі припадав приблизно на 20 жителів чоловічої статі. На одне поселення припадало приблизно 25 учнів. Тож питання про початкову освіту серед сільського населення постало гостро.

Особливість церковнопарафіяльних шкіл Харківської губернії була у тому, що тут вони переважали у містах, тому й учнівський склад за соціальним походженням складався в основному із мешканців міст – міщан, ремісників, дрібних торговців тощо. У 1887/88 навчальному році у Харківській губернії у церковнопарафіяльних школах навчалося 4 149 учнів (3 693 хлопчики та 456 дівчаток). Причому, найбільша кількість учнів припадала на міські школи. За віком учні поділялися так: від 7 до 10 років було 1 863 учнів, 10-12 років – 1 471, 12-14 років – 665 і більше 14 років – 150 учнів. За становим походженням учні поділялися так: 20 – вихідці із дворян, 50 – із духовенства, 9 – діти почесних громадян, 20 – купців, 267 – міщан, 59 – цехових ремісників, 249 – солдат, 3 475 – селян [157, с. 68]. 1896 року у Полтаві при Полтавській духовній семінарії діяла зразкова церковнопарафіяльна школа. Соціальне походження учнів було таким: діти міщан складали 25 % (від загальної кількості учнів), козацьких, селянських і міщанських дітей – 16 %, дітей дрібних чиновників – 13 %, інші – діти духовних осіб, дворян і купців. Із загальної кількості учнів, які навчалися у школі – 225 чоловік, лише 91 закінчив повний курс навчання і отримав свідоцтво про звільнення від військової повинності, більше 100 учнів вибули із школи до закінчення навчання. Причини такого явища – бідність батьків учнів, діти йшли учнями до майстрів, щоб опанувати певну професію; в інших випадках переїзд батьків; діти із заможних сімей використовували церковнопарафіяльну школу як засіб підготовки до вступу в інші навчальні заклади, найчастіше – у міське трикласне і духовне училища [142, с. 334].

Особливістю учнівського контингенту у Полтавській єпархії був більший відсоток, ніж у інших губерніях, охоплення навчанням у

церковнопарафіяльних школах дівчаток. Особлива заслуга в цьому належала Іларіону, єпископу Полтавському і Переяславському, який заохочував створення жіночих церковнопарафіяльних шкіл [410, с. 45]. Імператор Олександр III у спеціальному рескрипті висловив йому подяку та відзначив діяльність Іларіона у цьому напрямку. Наприклад, якщо у 1885/86 навчальному році у Полтавській єпархії була лише одна жіноча церковна школа, то у 1894/95 році вже 122 (2 двокласних, 71 однокласних, 49 шкіл грамоти), у них навчалось 2 813 учениць [209, с. 603].

Якщо в 1901 році у церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії навчалось 16 523 хлопчики і 10 361 дівчинка, всього – 38 622 чоловік, то на початок 1904 року у 6 двокласних церковнопарафіяльних школах навчалось 399 хлопчиків та 371 дівчинка. У 700 однокласних – 23 207 хлопчиків та 15 415 дівчаток, всього – 39 392 чоловік [174, с. 767; 103, с. 582].

Кількість учнів у Полтавській і Чернігівській губерніях, які входили до Київського навчального округу, та Харківської, у складі Харківського навчального округу, можна простежити на основі даних Таблиці 3.5., яка складена на основі одноденного перепису шкіл Російської імперії 18 січня 1911 року [238, с. 30-38; 237, с. 36-37]:

Таблиця 3.5.

Учнівський контингент у сільських та міських церковнопарафіяльних школах Лівобережної України станом на 18 січня 1911 року:

Губернії та типи шкіл церковнопарафіяльних шкіл	Кількість учнів за шкільними журналами		Кількість учнів, присутніх у школах на 18 січня 1911 рік	
	хлопчики	дівчатка	хлопчики	дівчатка
<u>Полтавська губернія</u>	2 301	2 067	2 181	1 944
а) однокласні міські				

б) двокласні міські	139	144	139	136
в) однокласні сільські	24 385	19 444	22 277	175 521
г) двокласні сільські	617	447	586	397
<u>Чернігівська губернія</u>	2 845	1 954	2 686	1 803
а) однокласні міські				
б) двокласні міські	73	321	72	304
в) однокласні сільські	19 382	8 505	18 293	8 003
г) двокласні сільські	101	194	99	187
<u>Харківська губернія</u>	3 882	2 381	3 759	2 277
а) однокласні міські				
б) двокласні міські	610	500	596	468
в) однокласні сільські	24 729	10 418	23 620	9 958
г) двокласні сільські	418	133	387	128

Проаналізувавши дані таблиці, можемо зробити висновок, що кількість учнів по журналах дещо відрізнялася від реального стану речей. Адже спостерігається невідповідність і неточність даних про чисельність учнівського контингенту, записаних у звітних документах, та наявних учнів, які насправді відвідували школу. Хоча такі розбіжності стосуються в основному однокласних сільських церковнопарафіяльних шкіл.

Наприкінці 1895 року у Полтавській єпархії було утворено церковнопарафіяльну школу для сліпих дівчаток. Це був чи не найперший такий навчальний заклад у Російській імперії [113, с. 306].

Місцеве сільське населення намагалося підтримувати церковнопарафіяльні школи, віддаючи переваги їм у порівнянні із навчальними закладами інших відомств, допомагаючи, у міру можливості, матеріально своїми мізерними коштами, віддавало на навчання до них своїх дітей. Зокрема, у 1902/03 навчальному році у селі Кучинівка Городнянського повіту Чернігівської губернії земські збори постановили заснувати „Пушкінську школу” і виділили на її будівництво гроші. Однак місцеве

населення відмовилося від цієї школи, мотивуючи тим, що у них є хороша церковна школа й іншої їм не потрібно. У селі Бреч того ж повіту сільська громада клопоталася про відкриття церковнопарафіяльної школи; незважаючи на те, що у селі вже була земська школа, місцеві жителі висловили бажання жертвувати щорічно на утримання церковної школи 60 крб. і на заробітну плату вчителю 120 крб. У жовтні 1903 року церковнопарафіяльну школу тут було відкрито [102, с. 307]. На підставі цих даних ми можемо спростувати твердження про те, що населення не співчувало церковнопарафіяльним школам, не віддавало на навчання до них своїх дітей, не підтримувало їх.

Випускниками церковнопарафіяльних шкіл було багато учнів, які в подальшому стали відомими письменниками, громадськими і політичними діячами. Наприклад, у Троїцькій церковнопарафіяльній школі в селі Харківці Лохвицького повіту навчався український письменник, виходець із бідної селянської сім'ї, Архип Юхимович Тесленко (1882-1911 рр.). Після закінчення школи він хотів стати вчителем. З цією метою вступив на навчання до Харківської церковно-учительської школи, яка здійснювала підготовку вчителів для шкіл грамоти. Однак на третьому році навчання його було виключено із школи за „вільнодумство і безбожність” [361, с. 114]. Видатний український письменник в еміграції Іван Павлович Багрянний (1906-1963 рр.) початкову освіту здобув у церковнопарафіяльній школі в міста Охтирка Харківської губернії (тепер Сумської обл.). Письменник і поет Василь Чумак (1901-1919 рр.) отримав початкову освіту у церковнопарафіяльній школі в Ічні Чернігівської губернії. Майстер художнього слова, письменник і громадський діяч Василь Еллан-Блакитний (Блакитний, Елланський) (1894-1925 рр.) освіту здобував у свого батька – священика у селі Козел на Чернігівщині (тепер смт Михайло-Коцюбинське Чернігівського району). Потім навчався у сільській школі. У церковнопарафіяльних школах, напевне, починав свою освіту відомий український письменник діаспори Василь Костянтинович Королів-Старий,

батько якого мав парафію у містечку Великі Будища Зіньківського повіту (тепер село Диканського району Полтавської області), де було три церкви: Миколаївська (збудована 1801 року), Троїцька (1819 року), Георгіївська (1884 року), чотири церковнопарафіяльні школи, земська і школа грамоти. Вступивши до Полтавської бурси (духовного училища) Королів познайомився там з Симоном Петлюрою, з яким підтримував дружні відносини довгі роки, навчаючись потім після бурси і в Полтавській духовній семінарії. Сам Симон Васильович Петлюра (1879-1926 рр.) навчався у церковнопарафіяльній школи на околиці Полтави Павленках. Відомий український письменник-сатирик Олександр Іванович Ковінька (1900-1985 рр.) народився у селі Плоске Полтавського повіту (нині Решетилівського району Полтавської області) у селянській сім'ї. Навчався у місцевій церковнопарафіяльній школі.

Таким чином, характерними особливостями учнівського контингенту у церковнопарафіяльних школах Лівобережної України протягом 1884-1917 років були:

- протягом пореформеного періоду кількість учнів у школах невпинно зростала. Особливо активізувався цей процес у 90-х роках XIX ст. і на початку XX ст. Цьому сприяв перехід до впровадження курсу на загальну початкову освіту;
- соціальне походження учнів церковнопарафіяльних шкіл було майже однорідним: діти незаможних верств населення, селян, бідняків, міщан, для яких навчальні заклади інших типів були майже недоступні;
- у порівнянні з іншими типами початкових шкіл кількість учнів у церковнопарафіяльних школах, які закінчили повний курс, навчання була меншою;
- батьки охоче віддавали на навчання своїх дітей у церковні школи, адже для селян, особливо тих, які проживали у віддалених хуторах, церковна парафія здавалася центром життя, а священик – керівник

- школи, вважався чи не найголовнішою людиною на селі, який був пов'язаний із вищими духовними силами;
- селянам подобалося те, що їхні діти виховувалися у своєму селі, біля домашньої оселі, на традиціях і звичаях рідного краю, а особливо цінували вони здатність дітей співати у церкві, виконувати різноманітні релігійні обряди тощо;
  - динаміка учнівського контингенту обумовлювалась економічними причинами та соціальними умовами життя; нестабільність і нерегулярність відвідання школи учнями гальмувалося умовами сільського життя, потребою робочих рук у домашньому господарстві, внаслідок чого навчальний рік скорочувався;
  - неповний навчальний період багатьох учнів призводив до того, що основна маса учнів концентрувалась на молодших відділеннях, тому що добробут їхніх родин пов'язувався із сільськогосподарським виробництвом, де діти повинні були допомагати батькам. Саме тому в сільських церковнопарафіяльних школах відсоток тих, хто вибув до закінчення повного навчального курсу був вищий, ніж у міських;
  - церковнопарафіяльні школи давали можливість отримати після закінчення навчання пільги по відбуванню військової повинності;
  - церковнопарафіяльні школи охопили навчанням дівчаток, що було позитивним для того часу, адже проблема жіночої освіти у Російській імперії залишалася невирішеною та нагальною. Серед губерній Лівобережної України найбільше жіночих церковнопарафіяльних шкіл було у Полтавській, завдяки турботам місцевої влади; жоден з інших типів початкових навчальних закладів не охопив так навчанням і вихованням дівчаток, як церковнопарафіяльні школи.
  - аналіз матеріалів свідчить, що саме дівчатка були найменш постійним елементом у церковнопарафіяльних школах, яких батьки віддавали у найми.

3.3. Предмети викладання та організація навчально-виховного процесу

У XIX ст. православна церква була підпорядкована Синоду, на неї покладалося завдання виховати молоде покоління в дусі уварівської тріади „самодержавство, православ'я, народність”. У той же час духовне керівництво було зацікавлене в організації освіти для народу, адже в цей період духовенство залишалося найосвіченішою верствою населення. Навчальний процес у церковнопарафіяльних школах залежав, головним чином, від рівня загальноосвітньої і педагогічної підготовки вчителів.

Введення у 1884 році „Правил про церковнопарафіяльні школи” створило для їх розвитку більш сприятливі умови. Церковне відомство отримало необмежені повноваження у системі початкової народної освіти. В §1 „Правил” наголошувалося, що метою їх було утвердження в народі православного вчення, християнської моральності і повідомлення початкових корисних знань [258, с. 12]. Визначено було і перелік навчальних предметів цих шкіл: Закон Божий (вивчення молитов, священної історії, пояснень до богослужіння, короткого катехізису), церковний спів, читання церковного і громадянського друку, письмо, рахування. Окрім цих предметів, у двокласних школах вивчали ще й історію церкви та Російської імперії. У примітці до §5 „Правил про церковнопарафіяльні школи” було вказано, що обсяг викладання цих предметів і розподіл їх по певних класах встановлювався особливими програмами після затвердження їх Синодом. Знання, які давали церковнопарафіяльні школи, були мінімальними. Вони були однокласними з дворічним терміном навчання та двокласні з чотирирічним. Згідно з „Положенням про церковні школи відомства православного віросповідання” 1902 року, тривалість навчання у однокласних церковнопарафіяльних школах було збільшено до трьох років, а у двокласних – до п'яти. Причому, було дещо розширено шкільну програму, її доповнено у однокласних церковнопарафіяльних школах російською мовою і рукоділлям (для дівчаток), а у двокласних – історією,

скороченим курсом географії, кресленням і, по можливості, малюванням [250, с. 368]. Спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Харківської єпархії В. Давиденко зазначав: „Три роки однокласної церковнопарафіяльної школи – це для більшості учнів час початку і кінця навчання, із неї вони прямо вже підуть у життя” [298, с. 3].

На відміну від шкіл міністерства народної освіти, які довго не мали єдиних програм, церковнопарафіяльні школи в 1885 році їх отримали. Ці програми були схвалені Синодом. Навчальний день починався обов’язково із читання ранкової молитви. Нею ж починався і закінчувався кожен урок. У недільні та святкові дні діти разом із батьками повинні були відвідувати церкву, більш здібні співали й читали на криласі, виконували церковні обряди. Під час постів всі без винятку діти зобов’язані були говіти, сповідуватися і причащатися. Простий народ, який був і залишався віруючим, до морально-релігійного виховання своїх дітей ставився не тільки позитивно, а вважав це за необхідність. І це зрозуміло, адже на той час релігійні принципи залишалися наріжним каменем сімейного виховання.

Підручниками користувалися лише тими, які були затвержені Училищною Радою при Синоді. Навчання і виховання у церковнопарафіяльних школах здійснювалося в дусі православної церковності. Це виявлялося, передусім, у кількісному співвідношенні релігійних і загальноосвітніх дисциплін, а також у свідомій перевазі Закону Божого. Так, як правило, із 24 годин тижневого навантаження 6 припадало на Закон Божий, 8 – уроки церковнослов’янської і російської мов, 4 – арифметика, 4 – церковний спів, 2 – письмо. Один із представників духовенства так говорив про освіту дітей того часу : „ Навчання починається перш за все із вивчення молитов, де ґрунтовно вивчається Закон Божий, діти привчаються до церковності і отримують належне виховання, спрямоване переважно на розвиток душі, а не лише розуму, їм дається найбільш корисна грамотність” [181, с. 710]. У 1886 році Синод затвердив навчальну програму для церковнопарафіяльних шкіл. У ній наголошувалося, що Закон Божий є

головним предметом. Викладання цього предмету велося за книгами протоієреїв Миколи Попова, Петра Смирнова, Олександра Рудакова, Дмитра Соколова та інших. Причому, ці ж самі книги використовувалися і в школах відомства міністерство народної освіти. Опанування церковнослов'янської грамоти включало в себе у однокласних церковнопарафіяльних школах вивчення азбуки, читання по Букварю, Часослову (церковно-богослужбова книга, що містить тексти незмінних частин усіх богослужінь, крім Літургії) і Псалтирю (священно-богослужбова книга, яка містить псалми – священний піснеспів), а також молитов. У двокласних, окрім цього, запроваджено було ще читання Євангелія від Матвія, Луки, Іоанна та Марка, а також учні займалися підготовкою до співів у церкві за богослужбовими книгами. З метою полегшення дітям вивчати Закон Божий, від них вимагалось вивчення 17 молитов, причому найбільш складні – ранкову і вечірню не вивчали взагалі. Не вимагалось і вивчення молитви напам'ять. Давалися методичні вказівки, як полегшити дітям їх вивчення, не перевтомлюючи дітей, як це було до видання „Правил про церковнопарафіяльні школи” [183, с. 10]. Пирятинський спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії наголошував, що одним із недоліків вивчення Закону Божого є недостатнє вивчення свідомої молитви, тобто до кого під час молитви звертаються, чого просять, за що дякують або кого прославляють. Він зробив висновок: „При відсутності аналізу думок, що вміщені у молитвах, не можливе належне засвоєння їх дітьми” [167, с. 513].

Незважаючи на вжиті заходи, у педагогічній літературі та офіційних джерелах стан викладання Закону Божого на той час характеризувався переважно як незадовільний. Цей факт, а також зниження авторитету офіційної церкви серед віруючих, вплив соціалістичних ідей і досвіду Франції, де було скасовано викладання релігії в освітніх закладах, сприяли тому, що на початку ХХ ст. постало питання щодо змін у системі релігійної освіти. Церковнослов'янську грамоту вивчали по настінних таблицях, короткому молитовнику, Букварю, Євангеліях, Псалтирю, Октоїху

(церковно-богослужбова книга, яка вміщувала тексти змінних частин богослужінь свят тижневого кола) та за книзою Миколи Ільмінського „Обучение церковнославянской грамоте в начальном народном училище”, виданою в Казані 1885 року. Для домашнього читання учні використовували Життя святих із Четья Мінеї (збірка життєписів святих, що були розташовані в календарній послідовності вшанування їх пам'яті церквою) Дмитра Ростовського. Російську мову вивчали звуковим способом або буквоскладним за книгами „Славяно-русская подвижная азбука”, видавництва Синоду, „Азбука русская и церковно-славянская”, складеною Вікторіаном, єпископом Полоцьким, „Азбука”, священника В. Нікольського, „Русская азбука” П.І. Білого та „Азбука правописания”, складена Д. Тихомировим. Письмо вивчали за книгами В. Гербача „Методическое руководство к обучению письму” (для вчителів), „Руководство к обучению письму – прописи русские”, „Русская скоропись”, „Прописи и образцы для рисования по клеткам”, В. Пожарського „Полный курс русского чистописания”. Початкові відомості з арифметики вивчали за книгами А.І. Гольденберга „Сборник задач и примеров для обучения началам арифметики, в двух выпусках”, О. Воронова „Собрание арифметических задач и примеров для народных училищ”, Т. Лубенця „Сборник арифметических задач заключающих в себе данные преимущественно из сельского быта”.

Педагоги дбали про свідоме засвоєння церковнослов'янської мови і пропонували конкретні шляхи цього досягнення. Тут простежується певна тенденція у навчанні, коли мова йде не про механічне засвоєння знань, а усвідомлене, коли дбали про полегшення самого процесу оволодіння знаннями. Простий народ із повагою ставився до церковнослов'янської мови, тому що на ній велось церковне богослужіння, вона була мовою церкви.

Історію Російської імперії вивчали по підручниках Н. Горбова „Русская история для начальных школ”, Пуциковича „Русская история для народных и других училищ”, С. Рождественського „Отечественная история для народных училищ” [248, с. 12, 41, 52, 60, 71].

У 1903 році Синод затвердив нові програми для церковнопарафіяльних шкіл, які цілком зрівнялися з програмами міністерства народної освіти. У них було вміщено вказівки щодо виконання ранкових і вечірніх шкільних молитов. Учні повинні були обов'язково читати: „Царю небесний”, „Отче наш”, „Спаси Господи”, „Достойно есть” та тропарі місцевих храмів [194, с. 70]. Загалом, релігійні предмети займали у однокласних церковнопарафіяльних школах 46 % навчального часу, а у двокласних – 62, 5 % , тобто майже 2/3 навчальної програми. Церковнопарафіяльні школи у цьому плані майже нічим не відрізнялися від шкіл держав Європи, у яких Закон Божий теж вивчався у початковій школі. У німецьких і англійських школах було таке ж відсоткове співвідношення кількості часу, що відводився на релігійні та світські предмети [311, с. 197-198].

При деяких церковнопарафіяльних школах було організовано співочі хори. У них здібні учні привчалися виконувати найбільш поширені молитви і церковні пісні. Це сприяло формуванню у дітей естетичного смаку і музичної культури. Спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії у 1914 році наголошував: „Коли в школі співають учні, то вона життєва і цікава, і навпаки, „школа без співів – це школа німа”. Наш народ дуже любить спів і сам бере участь у ньому на великі свята. А скільки справжньої радості відчуває народ при співах школярів у церкві” [425, с. 2676]. Однак церковні хори були не завжди, на жаль, правильно організовані. Із-за нестачі спеціально підготовлених вчителів музики, церковні співи у школі діти вивчали не по нотах, а на слух. Навчання дітей співам призначалося, перш за все, для їх музично-естетичного розвитку, а також вони були нерозривно пов'язані із текстами богослужінь. Церковний спів вважався у шкільному курсі доповненням до Закону Божого, що пояснювалося, насамперед, його релігійним значенням, по-друге, тісним зв'язком із Законом Божим, по-третє, сприянням розвитку сутнісних сил особистості: інтелектуальних, емоційних, вольових. Це створювало реальну основу для її всебічного виховання. При наявності підготовлених вчителів іноді учні церковнопарафіяльних шкіл

виконували твори класиків української та світової музики Д.С. Бортнянського, М.Д. Леонтовича, М.В. Лисенка. Єпархіальні училищні ради стежили за тим, щоб навчання церковного співу покращувалося та вдосконалювалося [6, арк. 1-2].

До- і після урочні молитви, богослужіння у святкові й вихідні дні, читання Євангелія і церковні піснеспіви у розумінні вихованців церковнопарафіяльних шкіл були виявом не тільки шкільних порядків, заведених програмою, а й повсякчасного навколишнього життя. Адже церква і релігія, по суті, були вагомою частиною життя їх батьків і суспільства в цілому. Іноді учні церковнопарафіяльних шкіл залучалися до читання псалмів за покійниками. Їм також було дозволено одягати стихарі під час богослужіння для прислужування у вітварі [2, арк. 1; 11, арк. 1; 12, арк. 1].

Шкільний розклад тижневих занять складався на основі програм, затверджених Синодом. Завідуючий школою священик, складаючи розклад, намагався враховувати вікові особливості учнів, не перевтомлювати їх. Заняття тривали протягом шести днів на тиждень, уроки починалися приблизно о 8.30. хвилин, а закінчувалися близько 15.00. години. Але у кожній школі в розкладі уроків враховували особливості місцевості та віддаленість навчального закладу від сіл і хуторів, де проживали учні. Розклад уроків однокласної церковнопарафіяльної школи можна простежити на основі Таблиці 3.6. [154, с. 903]:

Таблиця 3.6.

Типовий розклад уроків однокласної церковнопарафіяльної школи

Дні тижня	Молодше відділення	Старше відділення
Понеділок	1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Письмо 5. Співи	1. Закон Божий 2. Арифметика 3. Російська мова 4. Церковнослов'янська мова 5. Співи

Вівторок	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Церковнослов'янська мова 4. Співи 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Письмо 5. Співи
Середа	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Арифметика 3. Російська мова 4. Церковнослов'янська мова 5. Співи 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Письмо 5. Співи
Четвер	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Арифметика 3. Російська мова 4. Церковнослов'янська мова 6. Співи 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Церковнослов'янська мова 5. Диктант 6. Співи
П'ятниця	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Арифметика 3. Церковнослов'янська мова 3. Російська мова 4. Диктант 5. Співи 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Церковнослов'янська мова 4. Арифметика 5. Письмо 6. Співи
Субота	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Письмо 5. Закон Божий 6. Співи 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Церковнослов'янська мова 3. Російська мова 4. Арифметика 5. Закон Божий 6. Співи

На основі даної таблиці ми можемо зробити висновки, що на вивчення головного предмету церковнопарафіяльної школи – Закону Божого відводилася найбільша кількість часу (у молодшому відділенні 7 уроків на тиждень, старшому – 5), уроки російської мови та співи були щодня. Саме цим предметам надавалося першорядне значення у церковнопарафіяльних школах.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у педагогічній літературі панувала думка про нерозривний зв'язок релігійного навчання і виховання. Відомий педагог XIX ст. Є.М. Крижановський вважав, що школа, яка живе одним життям із церквою, використовує накопичений віками досвід релігійного життя, йде єдино правильною дорогою, має майбутнє. Школа, ж не пройнята церковним духом, де процес морально-релігійного виховання зводиться до декількох уроків Закону Божого, виконує свої виховні задачі формально, і не створює необхідних умов для правильного морального становлення молоді. Православна церква протягом віків свого існування виробила особливі засоби морально-релігійного виховання, свою цілісну систему впливу на людину, кожна ланка якої в гармонії з іншими повинна забезпечувати духовне становлення православної людини. Тому серед діячів освіти XIX ст. було чимало тих, хто вважав православну систему виховання самодостатньою, такою, що не потребувала підтримки особливої педагогічної науки. Церковне богослужіння вважалось альфою і омегою виховання у церковнопарафіяльній школи. Є.М. Крижановський з цього приводу писав: „Таким могутнім засобом виховання, яке міститься в нашому богослужінні, не володіє жодне інше християнське суспільство, тим більше жодна наукова система і жодна людська установа” [131, с. 137].

З метою навчання і виховання підростаючого покоління учнів у церковнопарафіяльних школах учителі знайомили із творами класиків літератури, а також відзначали пам'ятні події, дати. Так, учні жіночої двокласної церковнопарафіяльної школи при Козельщинському монастирі читали твори О.С. Пушкіна, М.В. Гоголя, І.С. Тургенєва [165, с. 535]. У 1901 році у зв'язку із 50-річчям від дня смерті видатного письменника М.В. Гоголя школам було розіслано його твір „Размышление о божественной литургии”. 20 березня 1909 року у всіх духовно-навчальних закладах Чернігівської єпархії було здійснено літургію, а по її закінченні і панахиду в зв'язку із 100-річчям від дня народження М.В. Гоголя [135, с. 299]. У 1912 році церковнопарафіяльні школи Полтавської єпархії провели ювілейне

святкування, присвячене пам'яті М.В. Ломоносова [165, с. 927-928]. Церковнопарафіяльні школи світські діячі звинувачували у церковності, відірваності від реального життя. Однак, вищенаведені факти свідчать, що в тих церковнопарафіяльних школах, де навчально-виховний процес був поставлений на достатній рівень, учні вивчали не лише релігійні дисципліни, але і твори класиків російської літератури, що свідчить про належну підготовку дітей у школах даного типу. Звичайно, далеко не кожна школа так успішно вирішувала навчально-виховні завдання. Окрім того, царський уряд всіляко обмежував вивчення у школі рідних українським дітям творів. Українська мова і твори, написані нею, не вивчалися. У 1914 році минуло 100 років із дня народження Т.Г. Шевченка. В окремих школах готувалися до святкування цієї дати. 15 лютого 1914 року Училищна рада при Синоді надіслала циркуляр усім єпархіальним училищним радам про заборону в церковних школах влаштовувати збори пам'яті Т.Г. Шевченка [393, с. 54].

При церковнопарафіяльних школах були бібліотеки для вчителів і учнів. Там знаходилися підручники та навчальні посібники, а також книги релігійно-морального змісту, видані Синодом. Причому, шкільні бібліотеки при церковнопарафіяльних школах були кращими, вони забезпечувалися книгами майже на 85 %, а світські на 51 % [232, с. 109]. Церковнопарафіяльні школи також випередили світські по організації нових бібліотек. При Харківському єпархіальному жіночому училищі у 1902 році засновано шкільний музей церковнопарафіяльних шкіл Харківської єпархії. У ньому було представлено різні предмети, що стосувалися їх діяльності [137, с. 2].

Судячи із опрацьованих нами звітів єпархіальних спостерігачів церковнопарафіяльних шкіл, успіхи навчання були задовільні. Навчальні програми виконувались. Учителі прагнули до того, щоб учні не просто заучували матеріал, а розуміли його. Школи мали розклад занять, велися класні журнали. До порушників дисципліни застосовувалися такі заходи: догана наодинці, в присутності учнів, позбавлення місця на певний час, залишення після уроків, заборона грати у спільні ігри, ставили у куток,

позбавляли обіду, викликали батьків до школи. Деяким дітям була властива неухайність, ухилення від відвідування школи, неохайність, грубість у ставленні до товаришів, упертість, неповага до старших. Однак, учителі докладали зусиль до ліквідації таких негативних проявів поведінки учнів. Діти у святкові дні відвідували церкву спільно із учителями. На новорічні свята у школі влаштовували різдвяну ялинку, ходили по селу колядували, щедрували.

Основними недоліками церковнопарафіяльних шкіл визнавалися абстрактність навчання і домінування книжних знань. Опрацьовані нами джерела дають підстави частково спростувати таке твердження. Окрім загальноосвітніх предметів, у деяких церковнопарафіяльних школах викладали і додаткові – гімнастику, садівництво, городництво, різні види ремесел, рукоділля, бджільництво, палітурну майстерність, плетіння кошиків тощо. Це пристосовувало школу до реальних проблем населення. Зокрема, у церковнопарафіяльній школі села Івашківка Городнянського повіту Чернігівської губернії викладалася гімнастика – проста і воєнна. Вчитель навчав учнів палітурній справі, а також правильно вести діловодство. Школа вважалася найкращою у повіті [198, 999]. Однією з кращих шкіл у Полтавській єпархії вважалася двокласна при Козельщинському Різдово Богородиці жіночому монастирі. Крім обов'язкових предметів, тут дівчатка навчалися кулінарії, рукоділлю (шити, в'язати, вишивати), малюванню (це давало змогу талановитим ученицям підготуватися до занять у школі іконопису при монастирі). Основним же завданням церковнопарафіяльної школи була підготовка учениць – майбутніх дружин і матерів до подружнього життя, виховання дітей і правильного ведення домашнього господарства. Причому, серед губерній Лівобережної України, Полтавська знаходилася на першому місці по поширенню рукодільних класів для дівчат. У Чернігівській губернії на початок ХХ ст., судячи із звітів єпархіального спостерігача, не було жодного рукодільного класу і не проводилися заняття із малювання [102, с. 187] . У місті Стародуб Чернігівської губернії лише при

міському жіночому парафіяльному училищі було відкрито клас рукоділля, де учениці вивчали крій, вчилися шити сукні, білизну і взуття, а також опановували кулінарну майстерність [86, арк. 4 зв.]. Протягом 1901/02 навчального року учні Іоаннівської церковнопарафіяльної школи с. Чорнобай Золотоніського повіту Полтавської єпархії ткали килими [146, с.218]. У Сампсоніївській церковнопарафіяльній школі, що на Шведській могилі, на околиці Полтави, діти вивчали садівництво, городництво, бджільництво, навчалися палітурній справі. При школі був город, сад, пасіка, що свідчило про зацікавленість дітей і вчителів прикладними предметами, знання яких можна було використати у повсякденному житті та домашньому господарстві. Школярі під керівництвом вчителів закладали сади, паркові зони, насаджували квіти біля історичних пам'ятників на полі Полтавської битви. Хлопці у школах опановували ремесло столярів, теслярів, чоботарів, лимарів. Учні церковнопарафіяльних шкіл щороку здійснювали посадку дерев навколо школи, на цвинтарі, пустирях, берегах річок, вулицях, майданах. Таким чином, церковнопарафіяльні школи виробляли в учнів трудові навички, виховували любов до навколишньої природи, рідної землі. Праця на городі, в полі чи садку, була для них звичайною справою. Переважна кількість учнів були вихідцями із селян, іноді вони виявляли таланти в музиці, співах, живопису.

При деяких церковнопарафіяльних школах були гуртожитки, нічні притулки для учнів із найбільш віддалених сіл та хуторів. Діти-сироти перебували на повному утриманні шкіл і проживали у гуртожитках безкоштовно. Найбільш бідних дітей забезпечували безкоштовно одягом, взуттям, їжею, книжками. Часто навчально-виховний процес у школах переривався із-за різних епідемій. Для попередження захворювань і епідемій священик запрошував лікарів для огляду дітей. На церковнопарафіяльні школи покладалося також і місіонерські місії. У тих місцевостях, де жили розкольники, священики повинні були заохочувати вступати до школи їх дітей, тим самим послаблюючи позиції неправославних релігій.

З метою здійснення паломництва до святих місць учителі іноді організовували пізнавальні екскурсії. У Чернігівській єпархії, як правило, такі поїздки здійснювалися до міста Чернігова, де учні відвідували Єлецький і Троїцький монастирі, Іллінські печери тощо [182, 539 – 540]. Учні 7 церковнопарафіяльних шкіл міста Суми Харківської єпархії здійснили паломництво до села Мала Чернеччина неподалік від міста, де знаходився стародавній, збудований оригінальним стилем храм [117, с. 535]. У 1904 році 27 учнів та 3 вчителів церковнопарафіяльної школи містечка Сенча Лохвицького повіту Полтавської губернії відвідали Київ. Там вони побували в Києво-Печерській лаврі, на Аскольдовій могилі, оглянули Миколаївський військовий собор, Володимирський собор, мощі святої Варвари, Андріївську церкву, Софійський собор, Михайлівський монастир, пам'ятник Богдану Хмельницькому, Золоті Ворота, приміщення Київського університету та інші місця [196, с. 1001-1004]. У 1913 році учні та вчителі Ромоданівської церковнопарафіяльної залізничної школи Полтавської єпархії здійснили паломництво до Лубенського Спасо-Преображенського монастиря під керівництвом завідуючого школою священника Олексія Васильовича Станіславського [213, с. 2084]. Екскурсії до святих місць справляли велике враження на учнів, сприяли їх релігійно – моральному вихованню, долучали до християнських святинь. Такі шкільні паломництва мали великий вплив на учнів: історичний огляд місць, знайомство із залишками старовини – освітнє значення, а замилювання красою рідної природи, спілкування учнів і вчителів один із одним згуртовувало учнівський колектив, духовно їх об'єднувало, вони жваво обмінювалися враженнями, перетворювалися на одну дружню сім'ю. Це сприяло вихованню в учнів товарищкості, взаємодопомоги, дружби, ввічливості, щирості тощо.

Вперше церковнопарафіяльні школи були представлені у 1888 році на ювілейній виставці Товариства заохочення працелюбства у Москві. На ній були експонати із Харківської єпархії: плани і фасади церковнопарафіяльних шкіл, світлини класних кімнат, учнівські зошити, зразки класних меблів,

рукоділля тощо. Протягом 1884-1905 років церковнопарафіяльні школи брали участь у виставках, які влаштовувалися в Росії та за кордоном. У таких, як Московська ювілейна виставка заохочення працелюбства (1887 рік), Чиказька Всесвітня (1892 рік), церковно-шкільна виставка у Києві (1894 рік), Нижегородська Всеросійська (1896 рік), Паризька Всесвітня (1900 рік), Міжнародна науково-промислова „Детский мир” (1903-1904 роки) [310, с. 39]. У 1894 році в Києві відкрилася виставка, присвячена 10-річчю церковнопарафіяльних шкіл. На ній було представлено експонати із Полтавської, Чернігівської, Харківської, Волинської єпархії та інших. Експонати виставки поділялися на відділи: шкільна статистика, приміщення, наочне приладдя, підручники і книги для позакласного читання, письмові роботи учнів, зразки виробів дітей по дереву, металу [311, с. 584-585]. 30 жовтня 1908 року з'явилася постанова Синоду про влаштування у 1909 році Всеросійської церковно-шкільної виставки з метою наочно ознайомити суспільство із становищем церковнопарафіяльних шкіл та з історією їх розвитку протягом 25 років [147, с. 53].

Церковнопарафіяльні школи мали пам'ятні дні, які повинні були обов'язково святкувати. У всіх церковнопарафіяльних школах відзначали 19 лютого – день звільнення селян від кріпосної залежності (постанова Синоду від 18-25 травня 1890 року). Синод визнав за необхідне звільнити учнів від навчання 11 травня у День святих Кирила та Мефодія і проводити у місцевих церквах молебень на їх честь (постанова від 20 травня-4 квітня 1901 року) .

Церковнопарафіяльні школи не стільки давали освіту, як навчали морально-етичним нормам і правилам поведінки, набожності. Були встановлені суворі правила поведінки як для вчителів, так і для учнів. Вчителям заборонялося залишати під час уроків школу з будь-яких причин, а в позаурочний час – село, застосовувати до учнів фізичні покарання або їх ображати. Постановою Синоду від 16-30 січня 1891 року визнавалося недопустимим застосування тілесних покарань до учнів церковнопарафіяльних шкіл. Хоча інколи траплялися випадки жорстокого

ставлення учителів до учнів. Зокрема, вчителя однієї із церковних шкіл Харківської губернії Соборницького поліція звинувачувала у жорстокому поводженні з дітьми [64, арк. 1].

Дітей навчали смиренності і покори, охайності, поваги до старших, православної віри, любові до праці. Вчитель мав бути зразком чесності, приятності, старанності для всіх жителів села, не мав права проводити свій вільний час у шинку разом із селянами. Наприкінці навчального року, у травні, проводилися випускні іспити. Їх приймала спеціальна комісія, яка складалася із членів педагогічної ради школи, одного представника від єпархіальної училищної ради і священника – керівника школи. Учні, які навчалися на відмінно, отримували похвальні листи, нагороди й книги; всі інші – брошури релігійно-морального змісту. Випускники церковнопарафіяльних шкіл отримували іноді від місцевої єпархіальної влади або попечителів спеціальні подарунки. Наприклад, Іларіон, єпископ Полтавський і Переяславський, розпорядився 8 травня 1897 року нагороджувати всіх випускників церковнопарафіяльних шкіл Євангелієм на кошти тих церков, при яких вони знаходилися [51, арк. 53]. Як правило, після закінчення іспитів учні співали релігійні тексти. Наприклад, випускники Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи, яка знаходилася на Шведській могилі, на околиці Полтави, виконали гімн на честь святих Кирила і Мефодія, місцеву пісню „Было дело под Полтавой”, на заключення українську на слова Т.Г. Шевченка „Реве та стогне Дніпр широкий”. Іларіон, який був присутній на іспитах, у зверненні до учнів наголосив на тому, щоб вони після закінчення школи не забували книги, частіше читали у своїх сім'ях Євангеліє, Часослов, Псалтир. Найбільш здібним учням єпископ роздав книги релігійно-морального змісту (Євангеліє мали всі учні) та ікони. Попечителька школи М.К. Прохорова подарувала дітям брошуру „Поле Полтавской битвы и его памятники” і книги відомих полтавських істориків та краєзнавців В.Ф. Щеглова і Д.С. Дмитрієвського [211, с. 771-772]. Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа була не лише осередком

грамотності, а й духовності та виховання. Учні не лише отримували тут знання, але і мали унікальну можливість долучитися до високої духовної культури. Школа знаходилася при Сампсоніївській церкві, яка була закладена у 1852 році і розписана за ескізами відомого майстра пензля В.М. Васнецова продовжувачами його справи. Оскільки на полі Полтавської битви знаходилося декілька пам'ятників, пов'язаних з цією подією, учні школи не лише були присутніми на їх відкритті, але й доглядали за ними. Відкриття у 1909 році першого музею Полтавської битви, який розмістився поруч із школою, було знаменною подією для учнів, оскільки вони стали практично першими його відвідувачами. Учні школи під керівництвом першого директора музею, відомого історика і краєзнавця І.Ф. Павловського залучалися до збирання матеріалів з метою поповнення фондів музею.

Після закінчення церковнопарафіяльних шкіл найбільш здібні учні могли продовжити навчання у навчальних закладах інших типів. Зокрема, у 1899 році в Харкові діяла Олександро-Невська чоловіча двокласна церковнопарафіяльна школа з 5-ти річним терміном навчання. У ній протягом 1899/1900 навчального року навчалось 430 хлопців, більшість випускників школи прагнули продовжити навчання у технічно-залізничному та землеробському училищах, медичній школі з метою отримати певну професію [30, арк. 1]. Три випускниці Пантелеймонівської жіночої церковнопарафіяльної школи із ремісничим відділом вступили до гімназії, а 8 дівчат отримало свідоцтво на звання майстринь-швачок, що гарантувало їм у майбутньому професію і заробіток [170, с. 51].

У „Положенні про церковні школи відомства православного віросповідання” 1902 року зауважувалося, що при церковнопарафіяльних школах, із дозволу єпархіальної училищної ради, могли проводитися додатково уроки для дорослих, народні читання та співбесіди, а також курси для навчання церковним співам і ремеслам. У місті Суми Харківської єпархії член Сумського повітового відділу училищної ради по церковнопарафіяльних школах, почесний громадянин Павло Іванович

Харитоненко збудував на свої кошти приміщення для церковнопарафіяльної школи у парафії Троїцької церкви міста, але з тією умовою, що училищна рада надасть право адміністрації Павлівського рафінадного заводу навчати у школі 60 чоловік робітників. Тому церковнопарафіяльні школи навчали не лише дітей парафіян, але й займалися ліквідацією неграмотності серед дорослого населення, що було важливо на той час [116, с. 468].

На церковнопарафіяльні школи, окрім того, що вони повинні були давати початкову освіту дітям, ще й покладалися завдання боротьби з алкоголізмом серед дорослого сільського населення. При школах влаштовувалися народні читання про шкідливий вплив алкоголю на організм людини. Також на церковнопарафіяльні школи були покладені завдання по боротьбі з дитячою смертністю, поширення санітарно-гігієнічних знань серед населення. Учителі дітей привчали дотримуватися норм гігієни, утримувати в чистоті класні кімнати, призначали чергових, які прибирали клас [52, арк. 472-473]. Указом імператора від 11 січня 1911 року до справи створення виправних закладів для малолітніх злочинців і боротьби із дитячою злочинністю залучалися монастирі. Зокрема, головою Харківського окружного суду було складено список монастирів Харківської єпархії, де повинні були виховуватися злочинці, що не досягли 17 років [69, арк. 1, 16].

У період Першої світової війни учні церковнопарафіяльних шкіл розпочали збір грошей, продуктів харчування, теплих речей для підтримки солдатів, інвалідів війни. Доглядали школярі і поранених на війні, які перебували у військових шпиталях. При деяких церковнопарафіяльних школах Чернігівської єпархії у роки війни було влаштовано дитячі садочки, у яких матері залишали своїх дітей, йдучи на роботу у поле тощо. У Чернігівській єпархії у 1915 році при церковнопарафіяльній школі міста Кам'янка Новозибківського повіту у дитячому садочку перебувало 721 дитина, ним керував місцевий священик та одночасно завідуючий школою Яків Бондарчук [205, с. 100]. При багатьох церковнопарафіяльних школах діяли народні бібліотеки-читальні та відділи єпархіального книжного складу.

Аналізуючи навчально – виховний процес у церковнопарафіяльних школах, не можна обійти поза увагою й негативну роль царизму щодо політики русифікації народних мас України через початкову народну школу. Особливо гостро поставало мовне питання, адже згідно з Валуєвським циркуляром 1863 року і Емським указом 1876 року користуватися українською мовою у школах було заборонено. Парафіяльна школа, як і навчальні заклади інших типів, використовувалася державою для русифікації народних мас [415, с. 114]. Навчальна література була написана виключно російською мовою, богослужбна – церковнослов'янською, а тому була малозрозумілою українським дітям. Однак учителі, у тому числі й священники, які у побуті користувалися рідною мовою, нерідко розмовляли нею й у школі та не забороняли цього дітям [411, с. 38].

Навчально-виховний процес у церковнопарафіяльних школах представники радянської історіографії звинувачували у вузько-конфесійності. Щоб переконатися у зворотньому достатньо звернути увагу на те, що у програми шкіл було введено загальноосвітні предмети. А у 1903 році програми церковнопарафіяльних шкіл були зрівняні з програмами міністерства народної освіти. Зокрема, у двокласних церковнопарафіяльних школах учнів знайомили з елементарними даними з фізики, хімії, ботаніки, зоології, астрономічної географії, вивчали лінійне креслення, читали статті про головних діячів історії [164, с. 322]. Протягом 1909/10 навчального року учні Олександро-Миколаївської жіночої церковнопарафіяльної школи у Харкові вивчали креслення, стенографію, німецьку мову, рукоділля, навчалися користуватися друкарськими машинками. Жіноча школа успішно виконувала програму прогімназії відомства міністерства народної освіти, а однойменна чоловіча – чотирьохкласного міського училища [278, с. 740].

Тому, на наш погляд, хоча у церковнопарафіяльних школах головне місце було відведено релігійним дисциплінам, зв'язок із реальністю залишався тісним. Навчально-виховний процес і предмети викладання у них не поступалися школам міністерства народної освіти. Хоча все залежало від

наявності підготовлених вчителів. Ті церковнопарафіяльні школи, які мали достатню кількість підготовлених вчителів, успішно виконували поставлені перед ними навчально-виховні завдання.

Отже, церковнопарафіяльна школа – це навчальний заклад, де повинна була панувати атмосфера християнського життя, вона була тісно пов'язана із життям парафії. Читання житій святих вважалося невід'ємним елементом правильного виховання, джерелом позитивних прикладів для дитини. Характерною особливістю церковнопарафіяльних шкіл було домінування виховних цілей над дидактичними. Виховна мета досягалася в першу чергу через детальне вивчення Закону Божого – головного предмета церковної школи. Важливою була участь дітей у церковних святах, хресних ходах, прислужування священику під час служби, читання на криласі, участь у церковних співах тощо. У зв'язку з цим і вивчалася церковнослов'янська мова. Вона викладалася не скільки в цілях освіти, стільки у виховних цілях, оскільки це була мова церкви. Знання церковнослов'янської мови прилучало дітей до читання релігійної літератури, що сприяло їх вихованню в душі християнських моральних цінностей [348, с. 31].

Таким чином, враховуючи духовно-виховне і освітнє значення церковнопарафіяльних шкіл, Синод намагався опікуватися початковою освітою дітей незаможних верств населення, які й складали основний учнівський контингент у цих школах. Діти у парафіяльних школах отримували елементарні знання, виховувалися у морально - релігійному дусі, додаткові уроки (садівництво, городництво, рукоділля та ін.) пристосовували школу до реальних потреб населення, що мало, безперечно, позитивне значення. Звичайно цим школам був властивий ряд недоліків, але вони намагалися виховати дитину, спираючись на одвічні християнські цінності, давали їй певні початкові знання. Але не можна відкидати того факту, що церковнопарафіяльні школи використовувалися урядом для русифікації населення, виховання людей вірних Російської імперії та ігнорування проявів національної свідомості українців.

Аналіз функціонування церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України протягом 1884-1917 років дає нам підстави для таких висновків:

1. Матеріальні витрати на церковнопарафіяльні школи Лівобережної України протягом 1884-1917 років характеризувалися нерівномірністю. Якщо до 1890-х років основним джерелом утримання шкіл були місцеві надходження, то починаючи з 1890-х - початку 1900-х років держава збільшує матеріальні витрати на їх функціонування. Велику допомогу церковнопарафіяльним школам надавали приватні особи, благодійники, попечителі, церкви, монастирі, сільські громади.
2. Неоднозначно склалися стосунки між земствами і церковнопарафіяльними школами. Земства звинувачували духовенство, частково справедливо, у нездатності вести справу народної освіти на раціональних засадах. Однак, матеріальна підтримка земств Лівобережної України церковнопарафіяльних шкіл мала для них велике значення. Тому цього факту не можна відкидати.
3. У церковнопарафіяльних школах навчалися переважно діти незаможних верств сільського населення – бідняків, селян, ремісників, міщан, духовенства, для яких школи інших типів були не доступні. Школи виховували дітей у рідній місцевості, біля церкви – головного духовного осередку села, що відповідало потребам простого народу.
4. На заваді відкриттю та розвитку церковнопарафіяльних шкіл стояли убогість населення, його неписьменність, відсутність учителів, іноді нерозуміння селянами значення навчання своїх дітей у школах.
5. У становленні та розвитку церковнопарафіяльних шкіл велику роль відіграло місцеве духовенство, більшість його представників посправжньому сприяли успішній організації навчально-виховного процесу в цих школах і розширенню їх мережі, забезпеченню учительськими кадрами.
6. Наприкінці XIX – на початку XX ст. релігійна освіта і виховання визначалися як взаємодіючі складові єдиного процесу виховання. Хоча

у церковнопарафіяльних школах домінували релігійні дисципліни (Закон Божий, церковний спів, церковнослов'янська мова) зв'язок із реальністю все ж залишався тісним (уроки рукоділля, городництва, садівництва, бджільництва).

7. Велике значення церковнопарафіяльних шкіл полягало у тому, що вони охопили навчанням і дівчаток.
8. Виховання у церковнопарафіяльних школах ґрунтувалося на християнських принципах, учнів навчали цінувати порядок і справедливість, любити й поважати старших, бути щирими, ввічливими, охайними.
9. Не можна не враховувати того, що церковнопарафіяльні школи, як і навчальні заклади інших типів і різних відомств, використовувалися урядом Російської імперії для русифікації населення, виховання людей вірних Російської імперії та викорінення залишків національної свідомості українців.
10. Церковнопарафіяльні школи виховали цілі покоління українських селян, дали їм початкову освіту, навчили нормам християнської моралі, що позитивно впливало на формування їхньої культури і духовності.

РОЗДІЛ IV

Кадрове забезпечення церковнопарафіяльних шкіл

4.1. Викладацький корпус.

Успіх роботи церковнопарафіяльної школи значною мірою залежав від викладацького складу, його професійної підготовки, умов для праці тощо. Обер-прокурор Синоду К.П. Победоносцев наголошував у промові на відкритті перших надзвичайних зборів Училищної Ради при Синоді у 1898 році, що учитель – це подвижник в сільській місцевості, це – свічка, яка горить, і від неї запалюються інші свічки, доки вона сама не згорить до тла; життя прокидається у селі під його впливом, його урок не закінчується, коли пролунав дзвоник, він триває і поза класом, і ввечері до пізньої ночі. У деяких школах взимку так було холодно, що вчитель змушений починати навчання тоді, коли діти своїм теплом зігріють клас [184, с. 942].

Згідно з § 10 „Правил про церковнопарафіяльні школи” 1884 року, навчання у них проводили місцеві священники або інші, за угодою, члени причту, а також спеціально призначені, із затвердження єпархіального архієрея, вчителі і вчительки, але обов’язково під наглядом священника. У „Правилах” наголошувалося, що викладання Закону Божого – основного предмета церковнопарафіяльних шкіл, відносилось до прямих обов’язків священника. Однак, якщо у складі церковного причту був диякон, то викладання цього предмета могло бути доручено йому. В особливих випадках, із дозволу єпархіального архієрея, викладання Закону Божого могло бути надано іншим членам кліру або благонадійному вчителю з осіб, які не належали до його складу. Учительські посади у церковнопарафіяльних школах займали люди, котрі отримали освіту в духовних навчальних закладах і жіночих єпархіальних училищах духовного відомства. Світські викладачі церковнопарафіяльних шкіл користувалися усіма правами і

привілеями, що їм було надано, як і вчителям шкіл міністерства народної освіти [258, с. 14]. Зверталася увага на те, щоб учителі відповідали своєму призначенню, знали церковний спів і вміли керувати церковним хором. Учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл складався із учителів, які викладали світські предмети, та законовчителів – викладачів Закону Божого. Хоча іноді при наявності одного вчителя у школі практикувалося поєднання викладання ним усіх предметів. Однокласні церковнопарафіяльні школи, як правило, мали вчителя і законовчителя, двокласні – двох вчителів і законовчителя. Завідувачами шкіл майже скрізь були місцеві парафіяльні священники. До їх обов'язків входило викладання Закону Божого як основного предмета церковнопарафіяльної школи.

26 листопада 1888 року Синод затвердив правила „Про іспити та свідоцтва на звання учителів та учительок церковнопарафіяльних шкіл”. У них наголошувалося, що особи, які отримували таке звання, мали ті ж самі права і переваги, що й учителі шкіл міністерства народної освіти. Програма іспиту на звання вчителя однокласної церковнопарафіяльної школи включала в себе Закон Божий, церковнослов'янську і російську мови, правопис, арифметику, історію, географію, церковні співи.

Синод постановою від 23-31 травня 1891 року затвердив правила відносно кількості учителів у церковнопарафіяльних школах: 1) найвища норма учнів при одному вчителеві повинна була становити 40 учнів; 2) якщо у школі було дві кімнати і знаходилися достатні кошти, то і при меншій кількості учнів допускалося мати ще одного вчителя; 3) у церковнопарафіяльних школах, які мали від 40 до 80 учнів, дозволялося, при наявності коштів, мати ще одного або двох вчителів; 4) від відбування військової повинності звільнялися світські викладачі Закону Божого, призначені єпархіальним начальством, які закінчили духовну академію чи семінарію і викладали не менше 7 уроків на тиждень із числом учнів до 80 чоловік. Постановою від 9-23 жовтня 1891 року Синод надав пільги по відбуванню військової повинності учителям церковнопарафіяльних шкіл, які

мали свідоцтва на звання учителя, особисто викладали у школах не менше 4-х уроків на день, і у школі, де вони працювали було не менше 15 учнів [298, с. 219]. Синод постановою від 26 березня – 8 квітня 1899 року затвердив „Правила для складання іспитів по духовному відомству на звання учителя або учительки церковнопарафіяльної школи”. Згідно з ними, на посади вчителів допускалися особи православного віросповідання – чоловіки не молодше 17 років і жінки 16-ти. Причому, рішення про складання іспиту на звання учителя церковнопарафіяльної школи приймалося зборами духовних семінарій або духовних училищ, а учительки – радами єпархіальних жіночих училищ або правліннями жіночих училищ духовного відомства [298, с. 221].

Представники духовного стану складали іспит на звання учителя церковнопарафіяльної школи в духовних училищах спеціальної комісії після чого отримували посвідчення. Зокрема, у 1900 році учитель церковнопарафіяльної школи села Гутки Глухівського повіту Чернігівської губернії Михайло Мітла, бажаючи отримати свідоцтво на звання вчителя, звертався з проханням до Київської духовної семінарії дозволити йому скласти для цього іспит. Подібні іспити склали у правлінні Сумського духовного училища 12 грудня 1913 року диякон Миколаївського молитовного будинку села Непокрите Харківського повіту Харківської губернії Федір Жуковський, псаломщик Гнат Власовський – у правлінні Харківського духовного училища 5 листопада 1891 року, псаломщик слободи Тишанової Старобільського повіту Харківської губернії Захарій Фенев – у правлінні Куп'янського духовного училища 11 грудня 1903 року [70, арк. 5,7,9]. Свідоцтва на звання вчителів церковнопарафіяльних шкіл отримували також випускники духовно-парафіяльних училищ та Київської семінарії після складання ними спеціального екзамену [1, арк. 173].

Якість знань, які отримували учні в церковнопарафіяльних школах, значною мірою залежала від кваліфікації її педагогічних кадрів. Завідувачами і законовчителями у переважній більшості шкіл були місцеві парафіяльні священики. Більшу частину вчительського складу становили світські особи.

За соціальним походженням вчителі церковнопарафіяльних шкіл були в основному вихідцями із церковного кліру. Зокрема, протягом 1885/86 навчального року в Харківській губернії вчителями у церковнопарафіяльних школах була 121 особа: 58 священників, 10 дияконів, 20 псаломщиків, 4 випускники духовної семінарії, 12 – жіночого єпархіального училища, 1 – чоловічої гімназії, 1 – єпархіальних педагогічних курсів, 4 мали звання вчителя народного початкового училища, 1 випускник реального училища, 2 – духовного чоловічого училища, 7 за соціальним станом були селяни, які закінчили земську школу. Із 121 чоловік вчителів заробітну плату отримувало лише 31: 7 законовчителів, 9 учительок і 15 учителів. Законовчителі отримували від 50 до 100 крб. на рік, учителі від 30 до 420 крб. і вчительки – 25-120 крб. на рік [160, с. 30-31]. У Чернігівській єпархії, за даними на 1900 рік, законовчителями у церковнопарафіяльних школах працювали 208 священників, 7 дияконів, 1 світська особа. Із 280 вчителів було 11 священників, 15 дияконів, 20 псаломщиків [176, с. 322]. У Полтавській єпархії частка членів причту в учительському складі була вищою. За даними на 1902 рік з 1 037 законовчителів церковних шкіл єпархії було 959 священників, 60 дияконів, 7 псаломщиків і 17 світських осіб. Із 1 331 учителя було 5 священників, 125 дияконів, 409 псаломщиків і 792 світські особи. У подальшому помітно посилилася тенденція до заміщення псаломщиків більш правоздатними світськими вчителями, внаслідок чого Полтавський єпархіальний з'їзд у 1910 році навіть ухвалив постанову про захист права правоздатних псаломщиків посідати вчительські місця у церковних школах.

Переважна більшість учителів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України не мали свідоцтв на звання учителя. У Харківській єпархії протягом 1887/88 навчального року із 43 псаломщиків-учителів, які навчали усім предметам, окрім Закону Божого, лише 5 мали свідоцтва на звання учителя народних училищ [157, с. 118]. У 1899/1900 навчальному році в Чернігівській єпархії із 178 учителів свідоцтва мали 74, а із 102 учительок – 18. Чернігівській єпархіальний спостерігач церковнопарафіяльних шкіл

Федір Васютинський відзначав, що протягом звітнього року особливо помітні були успіхи в роботі таких учителів та учительок, як Ілля Манцивод, Симеон Родинченко, Мусій Швед, диякон Іоанн Улізько в Городнянському повіті; диякон Яків Яновський, Яків Литошенко, Марія та Єлизавета Краснопільські, Віра Кичко у Кролевецькому повіті; у Мглинському повіті – Тимофій Антоненко, Максим Неубой, Михайло Кулагін, Ганна Кедрова утримувала школу у власному будинку, Ольга Калиновська, яка була круглою сиротою, працювала у школі успішно і ставилася з любов'ю до дітей, отримуючи на рік лише 48 крб. [176, с. 323, 329-330].

Заробітна плата вчителів була різною. У середньому на місяць вона становила 10 крб. Харчувалися вчителі іноді у домівці священика або в селянських родинах. Матеріальне становище їх було досить тяжким, але часто частину своєї заробітної плати вони витрачали на придбання для школи підручників. Тому неодноразовими були прохання вчителів про збільшення заробітної плати. У 1884 році законовчителі та вчителі Чернігівської губернії отримали від 15 до 25 крб. кожен від міністерства народної освіти, у 1885 році всього було виділено 900 крб. на ці потреби, а у 1886 році – 650 крб. Допомогали вчителям церковнопарафіяльних шкіл і деякі повітові земства [193, с. 865]. Учитель Полтавського трикласного парафіяльного училища Дейниковський прохав видати йому грошову допомогу у розмірі 150 крб. для організації шкільного хору [38, арк. 5].

У Харківській єпархії протягом 1887/88 навчального року із 219 учителів церковнопарафіяльних шкіл заробітну плату отримувала лише 41 особа (7 законовчителів, 19 учителів, 15 учительок) [157, с. 118]. Оскільки заробітна плата вчителям церковнопарафіяльних шкіл була низькою та ще й не своєчасно виплачувалася, то вона не могла істотно вплинути на поліпшення їхнього матеріального становища. Особливо це стосувалося тих учителів, які працювали у школах, що не увійшли до шкільної мережі повітів. Зокрема, у Глухівському повіті Чернігівської губернії такі вчителі отримували від 60 до 120 крб. на рік [223, с. 140]. Тому практикувалося

наділення вчителів земельними ділянками. Так, псаломщик Іоанно-Богословської церкви м. Батурин Желтоножський 18 лютого 1906 року висловив невдоволення про несвоєчасну виплату заробітної плати вчителям церковних шкіл [96, арк. 1]. Учителька церковнопарафіяльної школи Зінаїда Сапудсіна скаржилася у Богодухівську повітову земську управу Харківського повіту на відсутність коштів. Вона закупила на свої гроші паливо для школи, але не мала можливості його перевезти. Учителька церковнопарафіяльної школи К. Васильківська просила Богодухівську земську управу вислати їй заробітну платню за жовтень, а також надбавку за травень – жовтень, тому що взагалі не мала коштів для існування [79, арк. 1, 8].

На початку ХХ ст. заробітна плата вчителів церковнопарафіяльних шкіл мала тенденцію до зростання. У цей час оплата вчительської праці в церковнопарафіяльних школах завдяки значним асигнуванням з державного бюджету дещо покращилась. Зокрема, у 1915/16 навчальному році учителі тих шкіл, що були включені до шкільної мережі Полтавської єпархії, отримували в середньому по 360 крб. у рік, а вчителі шкіл, які не ввійшли до шкільної мережі, – 120-300 крб. [168, с. 1101]. Іншою формою матеріального заохочення вчителів церковнопарафіяльних шкіл було надання їм одноразової грошової допомоги, розміри якої дорівнювали місячній або навіть річній заробітній платні.

Санітарно-гігієнічні норми далеко не завжди витримувалися і при будівництві шкільних приміщень. Останні часто були вологими, холодними, не мали належної вентиляції та освітлення. Ситуація з умовами роботи народного вчителя ускладнювалася ще більше через постійне зростання кількості учнів.

Безправність і нужденність вчителів поглиблювалася також відсутністю найменших соціальних гарантій. Постановою Синоду від 16-25 січня 1898 року до нової програми для звіту єпархіальної училищної ради про стан церковних шкіл було включено такі рубрики: „Покращення матеріального становища вчителів. Товариства взаємодопомоги вчителям.

Емеритальна, допоміжна каси. Видача допомоги на лікування та інші види допомоги. Заходи по забезпеченню вчителів у церковних школах” [200, с. 167]. Особливістю Полтавської губернії було те, що тут діяла емеритальна каса для духовенства, яке перебувало на службі в єпархії. Пізніше, згідно із рішенням єпархіальної училищної ради, правоздатним учителям церковнопарафіяльних шкіл було теж дозволено брати у ній участь. На 1901 рік у Чернігівській губернії не існувало жодного товариства взаємодопомоги, емеритальної і допоміжної кас для учителів церковнопарафіяльних шкіл [180, с. 800].

Одним із найбільших досягнень у процесі підготовки нового покоління учительських кадрів стало розширення допуску жінок до педагогічної діяльності. В 70-ті роки XIX ст. з дозволу уряду в початкових школах вперше з’являлися вчительки. Жінки залучалися до справи освіти дуже молодими і залишалися в школах до заміжжя. Через низьку заробітну платню у церковнопарафіяльних школах учительки віддавали перевагу земським школам. Зокрема, у 1888 році випускниць Полтавського єпархіального жіночого училища у земських школах працювало 158, у 1889 – 158, 1890 – 190, 1891 – 204, 1892 – 244. У церковнопарафіяльних школах: 1887/ 88 навчального року вчительок працювало лише 5, 1888/ 89 – 6, 1889/ 90 – 17, 1890/ 91 – 19, 1892/93 – 46, 1892/ 93 – 55 [217, с. 216]. Чоловіки теж довго не затримувалися в школі, їх контингент постійно компенсувався притоком нових сил. У 1907 році у початкових церковних школах Російської імперії викладало 400 осіб, які працювали з часу видання „Правил про церковнопарафіяльні школи” 1884 року [274, с. 8]. Середня тривалість роботи вчителів була 2-3 роки. Хоча траплялися випадки, коли вони працювали на одному місці 6 – 10 років і більше.

Серед губерній Лівобережної України Харківська виділялася високими показниками участі жіноцтва в учительській справі у всіх типах початкових шкіл. За переписом 1897 року в початкових школах Харківщини 34 % вчителів складали жінки [375, с. 153]. Однак розподілялися вони

нерівномірно в школах різних типів і відомств. Якщо в навчальних закладах відомства Синоду вони становили 14 %, то в школах міністерства народної освіти їх була більшість – 55,5 % (за винятком Вовчанського та Харківського повітів, де більшість складала чоловіки) [375, с. 153-157].

У Полтавській єпархії 1901 року із 753 учителів церковнопарафіяльних шкіл 421 мали повні учительські права [174, с. 802]. Це пояснюється тим, що тут діяли Лубенська учительська школа та Олександро-Миколаївська церковно-учительська школа, які готували вчителів.

У зв'язку із збільшенням з кінця ХІХ ст. – на початку ХХ ст. церковнопарафіяльних шкіл відповідно зростала і кількість законовчителів та вчителів у них. На утримання шкіл було збільшено державне фінансування, тому духовне відомство почало більше піклуватися про освітній рівень учителів. Зокрема, це можна простежити на прикладі губерній Київського навчального округу: якщо у Полтавській губернії у 1901 році законовчителів було 756, учителів – 467, учительок – 832, то у 1911 відповідно – 1167, 1190, 1907. У Чернігівській єпархії 1901 року законовчителів нараховувалося – 660, учителів – 396, учительок – 603, а в 1911 році вже відповідно – 960, 728, 1360 [257, с. 73]. Як правило, при відборі кандидатів на посаду вчителя церковнопарафіяльної школи зверталася увага на його моральні якості. Досить високий ступінь залучення жінок до викладання у церковнопарафіяльних школах пояснювався тим, що основну їх частину становили випускниці єпархіальних училищ.

Станом на 1907/08 навчальний рік учителів і учительок церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії налічувалося 947 (у тому числі в складі кліру 706). Заробітна плата їх була меншою, ніж у школах інших типів. Так, єпархіальний спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії І. Ольшевський у 1909 році зазначав, що для утримання кращих і здібних учителів церковнопарафіяльних шкіл необхідно було урівняти їх матеріальне утримання із учителями земських шкіл. Синод підготував законопроект про збільшення коштів на утримання

законовчителів церковнопарафіяльних шкіл з 30 крб. на рік до 60, а також про доплату за п'ятирічний стаж роботи [140, с. 56-57].

У ході дослідження показників вікового складу педагогічних кадрів церковнопарафіяльних шкіл привернув увагу факт широкого залучення молоді до освітньої діяльності. Середній вік працюючих вчителів Харківської губернії становив 30 років. Вік коливався для вчительок від 16 до 57 років, а для чоловіків – від 16 до 67 років [375, с. 166]. З віковим складом педагогічних кадрів була тісно пов'язана проблема тривалості учительської служби. Високий відсоток молоді в школах, що мала незначний стаж роботи, був пов'язаний з інтенсивним зростанням церковнопарафіяльних шкіл. Так, у церковнопарафіяльних школах Харківської губернії в 1897 році абсолютна більшість (93,6%) вчителів працювали на одному місці 7 років [375, с. 181-182]. Згідно із звітом обер-прокурора Синоду К. Побєдоносцева по відомству православного віросповідання за 1900 рік, більше половини учителів церковних шкіл Російської імперії (59 %) працювали у них понад 2 роки, тому вони могли вважатися такими, що набули деякий педагогічний досвід, а 23 % вчителів трудилися у церковних школах більше 5 років. Ці дані у порівнянні з 1898 роком показують покращення церковно-шкільної справи: тоді відсоток осіб, які працювали у церковних школах понад 2 і 5 років, був нижчим (відповідно 54 % і 11 %) [214, с. 356].

За рівнем підготовки вчителі були досить різні. Так, до початку 1904 навчального року у Полтавській єпархії на посадах вчителів загальноосвітніх предметів працювало 327 учителів, які мали середню освіту, 73 із свідоцтвом на звання вчителя початкової школи, 25 мали свідоцтво на звання вчителя грамоти, 103 не мали ніяких свідоцтв. У порівнянні із 1902 роком кількість світських учителів збільшилася на 88, а число тих, які мали достатній освітній ценз, - на 28, із свідоцтвами на звання учителя початкової школи на 21, церковнопарафіяльної школи – на 2 [129, с. 581].

Уряд Російської імперії та Синод з початку ХХ ст. видали ряд законів про збільшення заробітної плати учителям церковнопарафіяльних шкіл.

Законом від 19 червня 1909 року про відпуск коштів на збільшення утримання учителям у однокласних та двокласних церковнопарафіяльних школах було встановлено, що розмір заробітної плати не повинен перевищувати норми 360 крб. для учителів і 30 крб. для законовчителів на рік, як у школах міністерства народної освіти. 17 червня 1910 року видано закон про відпуск коштів на збільшення утримання викладачів церковнопарафіяльних шкіл. Згідно з ним, починаючи з 1911 року, мали виділяти по 1 000 000 крб. на рік на ці потреби. У 1910 році з'явилася постанова Синода про зарахування помічникам інспекторів Київської духовної академії стажу їх праці у церковнопарафіяльних школах у вислугу для отримання збільшеного окладу [22, арк. 1]. Законом від 28 травня 1911 року теж передбачалося збільшення коштів на утримання вчителів шкіл [318, с. 168, 174, 177]. У 1912 році у м. Алупка (Крим) було влаштовано для відпочинку і лікування учителів церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії санаторій на землі, що належала графині К.А. Воронцовій-Дашковій [123, с. 1856].

Єпархіальний спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії у 1911 році зауважував, що протягом перших 25 років існування оновленої церковнопарафіяльної школи (1884-1909 рр.) навчання у ній проводили майже задарма або за мізерну плату молодші члени кліру. Тому він вважав несправедливим те, що уряд намагався відсторонити їх від навчання під тиском передової громадськості. Єпархіальний спостерігач вважав, що саме для членів кліру наступив час отримати цілком пристойну державну заробітну плату за свою працю у школі. У Миргородському та Зіньківському повітах Полтавської губернії були приклади відсторонення від учительської діяльності дияконів і псаломщиків, нібито в інтересах церковної служби [164, с. 879]. Однак, зручним було сумісництво клірової і вчительської служби у тих парафіях, де у складі причту було не менше двох псаломщиків. Училищна рада при Синоді дозволила сумісництво клірової і шкільної служби у тих випадках, коли це було зручним і доцільним.

Часто учительські посади у церковнопарафіяльних школах займали псаломщики (дяки), які становили найнижчу ланку церковного кліру, були читцями і співцями у церкві. Причому, тих із них, які не мали здібностей до навчання дітей, переводили з місця на місце, а здібних іноді заохочували невеликими грошовими винагородами у розмірі 10-20 крб. за роботу протягом декількох років. Це була мізерна плата за працю іноді у жахливих умовах: у холодній, сирій, темній, тісній сторожці або селянській хатині. Від навчання дітей у церковнопарафіяльних школах вони не могли відмовитися, іноді навіть утримуючи їх за власні кошти, в іншому випадку ці вчителі ризикували бути позбавленими місця роботи.

Викладання у двокласних церковнопарафіяльних школах, завдяки вищому освітньому цензу вчителів, поставлено було досить непогано. Але і тут були недоліки, тому що один вчитель викладав різні предмети. Щоб виконати програму, необхідно було навчати учнів у день по дев'ять-десять годин, що фізично було дуже важко. Виходом із такої ситуації ставало об'єднання старшого та молодшого відділень, але тіснота приміщень і зведення різних класів призводили до малоуспішного засвоєння учнями навчальних предметів.

Церковнопарафіяльні школи не завжди могли знайти бажану кандидатуру вчителя, тому часто залучалися до вчительської діяльності особи із низькою кваліфікацією. Так, на 1914 рік у Полтавській єпархії учителів у світських школах, які мали нижчу освіту було 42,2 %, а у церковнопарафіяльних – 62,4 %, тобто у 1,5 рази більше [138, с. 2691]. У деяких церковнопарафіяльних школах учителями працювали так звані практиканти – випускники шкіл, які за власним бажанням залишилися при них на рік-два для практичного ознайомлення із процесом навчання. Їм доручали вести уроки за відсутності вчителя. Це були в основному діти церковного кліру. Поряд із недостатньою підготовкою ще однією проблемою було те, що вчителі церковнопарафіяльних шкіл працювали за сумісництвом, оскільки половина їх належала до місцевого духовенства і

церковнослужителів. Тому вони були завантажені своїми безпосередніми обов'язками, що й відволікало їх від роботи у школі.

Однак не всі учителі виконували свої обов'язки сумлінно та старанно. Аналіз джерел показав, що більшість учителів церковнопарафіяльних шкіл працювали лише до часу пошуку іншого, більш високооплачуваного місця роботи. Учителі-семінаристи іноді залишали школу в середині навчального року, багато переходило у земські школи, де праця оплачувалася майже у два рази вище, ніж у церковнопарафіяльних.

Незважаючи на мізерну заробітну плату, серед учителів церковних шкіл було чимало високоосвічених, самовідданих людей, які наполегливо займалися самоосвітою, мали великі власні бібліотеки. Все ж значна маса вчителів церковнопарафіяльних шкіл мала невисокий педагогічний рівень, серед них зустрічались особи із середньою педагогічною освітою, але з великим практичним досвідом роботи.

Рідко можна було знайти церковнопарафіяльну школу, де б учителі працювали на одному місці кілька років підряд. Нестача коштів на утримання кваліфікованих кадрів спричинила те, що у школах довго затримувалися лише ті, хто не мав необхідної освіти та посвідчення на звання вчителя. У середньому на своїй посаді вчителя у церковнопарафіяльних школах Лівобережної України працювали 2-3 роки, рідко траплялися випадки, коли цей термін тривав 6-10 років.

Значна плинність кадрів викладачів церковнопарафіяльних шкіл була також пов'язана з їхнім сімейним станом, одруженням, з важким матеріальним становищем, незадовільними житлово-побутовими умовами, перевантаженістю класами. Учителі на селі користувалися авторитетом серед місцевих жителів, які ставилися до них з належною увагою і довірою. Зрештою, вони були майже єдиними представниками інтелігенції на селі.

Спархіяльні спостерігачі шкіл у своїх звітах наголошували, що селяни більше симпатизували учителям-чоловікам, бо вони забезпечували хорошу дисципліну, хоча діти більше любили учительок, вбачаючи у них другу маму.

Перевагу віддавали тим учителям, які добре знали свою справу, були терпеливими, тактовними, наполегливими, відданими своїй роботі, любили дітей. Обов'язковою вимогою до вчителів була моральність та релігійність.

Деякі учителі церковнопарафіяльних шкіл брали участь у революційних подіях початку ХХ ст., хоча це були поодинокі випадки. Так, вчительки церковнопарафіяльної школи с. Жуки Полтавського повіту Полтавської губернії Ярини Каневської навесні 1902 року було знайдено листи, які використовувалися для агітації селян Полтавської і Харківської губерній та книги українською мовою, отримані від М. Русова. Книги вона роздавала для читання своїм учням в економії князя Кочубея [57, арк. 11].

З початком у 1914 році Першої світової війни багато вчителів церковнопарафіяльних шкіл було призвано до армії та відправлено на фронт. Зокрема, протягом 1914/15 навчального року 163 учителі шкіл Чернігівської єпархії пішли на війну. Учитель Кролевецької Преображенської церковнопарафіяльної школи Петро Писаренко пішов у армію добровольцем. Прапорщиками служили учитель Максимівської школи Борзенського повіту Нестор Артюх, Вирівської однокласної школи Конотопського повіту Максим Бабич та Іванівської церковнопарафіяльної школи Новозибківського повіту Іван Гнутик [133, с. 91]. Деякі із них на війні виявили героїзм і отримали нагороди. Учительки церковнопарафіяльних шкіл під час війни доглядали хворих та поранених воїнів у лазаретах і госпіталях. Так, учительки Комарівської школи Борзнянського повіту Наталія Ягодовська та Микільсько-Слобідської Остерського повіту Сусанна Томкевич працювали у лазареті сестрами милосердя. Усі вчителі церковнопарафіяльних шкіл Чернігівської єпархії відраховували 2-3 % від своєї заробітної плати на утримання поранених на війні. Всього ж протягом 1914/15 навчального року від учнів та учителів надійшло 8 897 крб. 96 коп. [133, с. 91, 93-94,99].

Деякі учителі церковнопарафіяльних шкіл неодноразово наголошували, що книги, написані російською мовою малозрозумілі українським дітям.

Тому вони виступали за викладання рідною мовою навчальних предметів для дітей хоча б на початковому етапі навчання.

Таким чином, протягом 1884-1917 років уряд Російської імперії та Синод виявляли малу зацікавленість у підтримці й соціальному захисті вчителя церковнопарафіяльної школи. Це призвело до того, що на соціальній драбині він знаходився на нижчих сходинках. Низький рівень заробітної плати, несвоєчасна виплата, або її відсутність взагалі, незадовільні житлово-побутові умови, недостатність досвіду, відсутність методичних керівництв з організації навчально-виховного процесу були звичним явищем. Наслідком цього стала непристижність вчительської посади, плинність кадрів, постійні скарги та клопотання викладачів, широке залучення молоді та жінок до роботи в церковнопарафіяльних школах. Окрім того, переважна більшість учителів цих шкіл належали до церковного кліру. У зв'язку з цим головну увагу і велику частину свого часу, вони присвячували виконанню своїх священно- і церковно-службових обов'язків, що негативно позначалося на якості навчально-виховного процесу в школі. Лише на початку ХХ ст., у зв'язку із запровадженням загальної початкової освіти, збільшенням державних асигнувань на потреби освіти, завдяки активній роботі органів місцевого самоврядування становище вчителя церковнопарафіяльної школи стало змінюватися на краще. А зростання стабільності вчительських кадрів стало однією з умов ефективної діяльності школи.

4.2. Підготовка вчителів

Важливою проблемою школи пореформеного періоду залишалася підготовка вчительських кадрів. Реформування шкільної системи Російської імперії неминуче висувало на перший план проблему підготовки педагогічних кадрів, без вирішення якої була б неможливою реорганізація школи. У другій половині XIX ст. підготовка вчителів для початкової школи перебувала у віданні міністерства народної освіти, Синоду і відомства імператриці Марії. Синод мав свою мережу навчальних закладів, які готували вчителів для шкіл церковнопарафіяльних і грамоти.

У 1884 році було затверджено „Правила для церковнопарафіяльних шкіл”, з того часу їх кількість почала швидко збільшуватися. Вчителями у школах даного типу були священники, до обов'язків якого відносилось викладання Закону Божого, та світські особи, які отримали освіту, переважно, у духовних навчальних закладах і жіночих училищах духовного відомства [258, с. 14]. Постановою Синоду від 26 листопада 1888 року право видавати свідоцтва на звання учителя церковнопарафіяльної школи було надано правлінням духовних семінарій і училищ, а також єпархіальним жіночим училищам. При таких навчальних закладах діяли однокласні церковнопарафіяльні школи для практичної підготовки майбутніх вчителів до подальшої учительської роботи.

Якість знань, які одержували учні в церковній початковій школі, великою мірою залежала від складу її педагогічних кадрів. Переважна більшість учителів у церковнопарафіяльних школах за соціальним походженням були вихідцями із духовенства. Зокрема, у 1896 році у Харківській губернії таких учителів нараховувалося 83,10 %, вихідців із дворян – 3,15 %, міщан – 4,19 %, селян – 5,07 %, інших станів – 4,49 % [375, с. 175 – 177]. Більшість учителів церковнопарафіяльних шкіл єпархії закінчили нижчі навчальні заклади, переважно повітові духовні училища і духовні семінарії. Серед учительок в основному були ті, які закінчили

середні навчальні заклади, це були переважно доньки учительок, які належали до церковного кліру. Основна маса учителів належала до місцевого причту. Зокрема, у Ізюмському, Куп'янському, Лебединському повітах Харківської губернії псаломщики складали половину всього числа учителів у церковнопарафіяльних школах [375, с. 200]. У 1899 / 00 навчальному році в Чернігівській єпархії працювало 178 учителів у церковнопарафіяльних школах, із них мали право на звання учителя 74. Учительок було 102, на звання учительки мали право 18 осіб. Переважна більшість учителів були випускниками духовної чи учительської семінарій, світських навчальних закладів; учительки в основному навчалися у єпархіальному училищі та світських середніх навчальних закладах [176, с. 323]. Із 753 учителів церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії у 1901 році лише 421 мали повне право на звання вчителя [174, с. 782]. Тому питання підготовки викладацького корпусу для церковнопарафіяльних шкіл постало гостро.

Синод піклувався про організацію середніх навчальних закладів, які спеціально готували б вчителів для церковнопарафіяльних шкіл. Згідно із „Положенням про церковні школи відомства православного віросповідання” 1902 року до учительських шкіл відносилося два типи навчальних закладів: другокласні – готували вчителів для шкіл грамоти та церковно-учительські – для підготовки вчителів початкових навчальних закладів усіх розрядів. Церковно-учительські школи відносилися до середніх педагогічних навчальних закладів, до яких приймали на конкурсних засадах юнаків і дівчат православного віросповідання у віці від 15 до 17 років, які закінчили другокласні школи. Термін навчання тривав 3 роки. В школах даного типу викладалися такі предмети: Закон Божий, церковна і російська історія, дидактика та основи педагогіки, церковний спів, церковнослов'янська і російські мови, література, географія, математика, креслення, малювання, гігієна, рукоділля (в жіночих школах) [148, с. 283]. Церковно-учительські школи були далекими від вузько-конфесіальних цілей, у їх програму були внесені реальні, загальноосвітні предмети. Зокрема, математика (алгебра і

геометрія), всесвітня історія, історія російської літератури з вивченням періоду новітньої літератури після М.В. Гоголя. З 1903 року ці предмети були затверджені Синодом для вивчення у церковно-учительських школах. Це у той час, коли викладання в середніх навчальних закладах міністерства народної освіти курсу історії новітньої літератури ще обговорювалося. Також із дозволу Синоду, можна було викладати додатковий курс іконописання, ремесла і з сільського господарства. При деяких школах були гуртожитки, де жили учні. Плата за навчання становила близько 100 крб. на рік. Сироти і діти бідних церковнослужителів в основному утримувалися безкоштовно. Деякі обдаровані учні навіть отримували стипендію. Державні стипендіати церковно-учительських шкіл зобов'язані були відпрацювати на посаді вчителя не менше п'яти років.

Постановою Синоду від 20 – 27 травня 1903 року було прийнято нові програми для церковно – учительських шкіл, які дещо розширили предмети викладання у них та їх тижневе навантаження [249, с. 1]. Для викладання кожного предмета була написана пояснювальна записка та визначено перелік навчальних підручників і посібників, якими повинні були користуватися вчителі й учні під час підготовки до уроків. У 1906 році Синод збільшив суми на утримання шкіл даного типу : з 10000 крб. до 16550 крб. у рік для чоловічих шкіл і 14800 крб. жіночих від казни [250, с. 70].

На початку ХХ ст. в Російській імперії було 18 церковно-учительських шкіл, у яких навчалося 1077 учнів. На території Лівобережної України функціонували дві у Полтавській губернії – Лубенська братська учительська школа та Олександро-Миколаївська учительська школа поблизу Шведської могили, на околиці Полтави.

Лубенська братська учительська школа була відкрита за сприяння Спасо-Преображенського братства 9 січня 1894 року. З перших років своєї роботи братство констатувало факт відсутності підготовлених учителів для початкових церковних шкіл. Засновано школу було з ініціативи почесного попечителя церковних шкіл Лубенського повіту таємного радника Г.К.

Зінченка. Утримувалася вона на місцеві кошти. У 1902 році вихованців у ній було 85 чоловік, закінчило курс навчання того року 12 чоловік [262, с. 20]. У 1903 році школу було перетворено на другокласну, тому що на той час вже діяла Олександро-Миколаївська церковно-учительська школа, а для Полтавської єпархії утримання двох таких шкіл було обтяжливе у матеріальному відношенні. У зв'язку із перетворенням школи на другокласну скоротився державний кредит на її утримання з 8300 крб. до 3000 крб. у рік [130, с. 238]. Вона втратила можливість видавати свідоцтва на звання вчителя церковнопарафіяльної школи, а готувала лише вчителів для шкіл грамоти, у зв'язку із чим різко скоротився штат вихованців школи. 1904 року при школі було відкрито музично-співочий клас для підготовки псаломщиків-регентів. За 15 років свого існування (1894 – 1905 рр.) Лубенська братська школа здійснила 13 випусків учнів: 173 її випускники стали вчителями церковних шкіл або псаломщиками. Фактично на церковно-учительській службі перебувало 108 колишніх вихованців цієї школи.

Підготовку вчителів для однокласних церковнопарафіяльних шкіл Полтавської губернії здійснювала Олександро-Миколаївська церковно-учительська школа поблизу Шведської могили на околиці Полтави. Відкрито її було 17 жовтня 1889 року на землі, подарованій купецькою дочкою М.К. Прохоровою, при сприянні єпископа Полтавського і Переяславського Іларіона та Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Збудовано її було на кошти благодійників та за рахунок допомоги від Синоду (15 тис. крб.), частково на капітал таємного радника Й.С. Судієнка (19200 крб.). На навчання до школи приймали юнаків не молодше 14 років, переважно випускників церковнопарафіяльних шкіл із відмінними оцінками і зразковою поведінкою, здібних до співу. Це були переважно діти селян, священно- і церковнослужителів. Найбідніших учнів зараховували на повне утримання школи. Учні при вступі до школи складали іспити за програмою курсу двокласної церковнопарафіяльної школи: Закон Божий, російську і церковнослов'янську мови, математику, російську

історію, географію і церковний спів. Вперше 1889 року на навчання було прийнято 30 учнів. Із них відоме навіть ім'я першого учня, який записався до школи, - це був випускник Велико-Сорочинського двокласного міністерського училища Д. Руденко-Назаренко [202, с. 2065]. Для практичних занять учнів при Олександро-Миколаївській церковно-учительській школі було відкрито зразкову однокласну церковнопарафіяльну школу. При ній були сад, город, пасіка, приміщення для занять із столярної і токарної справи. Першими учителями школи стали кандидат Московської духовної академії Володимир Овсієвський (завідуючий школи), кандидат Петербурзької духовної академії Григорій Самойлович, а також учитель співів у зразковій однокласній церковнопарафіяльній школі С. Пітерський. Було утворено спеціальну комісію для складання програми діяльності школи у складі: єпархіального спостерігача церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії І. Ольшевського, протоієрея Ф. Лазурського і викладача духовної семінарії В. Конопатова. За зразок комісія взяла програму Свято-Володимирської жіночої церковно-учительської школи у Санкт-Петербурзі. Перші учні протягом 3-х років навчання перебували на повному утриманні школи, а після її закінчення отримали свідоцтво на звання учителя церковнопарафіяльної школи із умовою обов'язково пропрацювати не менше 5-ти років на посаді учителя, що звільняло їх від військової повинності [202, с. 2116]. У 1901 / 02 навчальному році в учительській школі навчалося 63 вихованці. Того року здійснено було перший випуск тих, хто закінчив повний курс навчання, – 22 вихованці із 30, причому 6 із них закінчили навчання на „відмінно” [146, с. 138]. 1905 року на утримання школи, окрім місцевих коштів, Синодом було асигновано 282 крб. 46 коп. [36, арк. 3]. У 1907 році в церковно-учительській школі вже навчалося 85 учнів, та працювало 6 учителів і 1 учитель співів, 1 – ремесел, 1 – сільського господарства. Шкільна бібліотека нараховувала 1173 примірники книг. У 1911 / 12 навчальному році в Олександро-Миколаївській церковно-учительській школі було вже 93 учня (35 у молодшому відділенні, 30 у

середньому і 28 у старшому). Із них у гуртожитку проживало 63 учні і 40 отримували стипендії [165, с. 934].

Переважна більшість учнів церковно-учительських шкіл були вихідцями із селян [11, арк. 1-7]. Іноді вони виявляли неабиякі таланти у музиці, співах, живопису. При Олександро-Миколаївській школі, зокрема, проводилися літературно-вокально-музичні вечори, ставилися музичні п'єси. У 1909 році роботи учнів школи з геометричного креслення і малювання були представлені на Всеросійській церковно-шкільній виставці [227, с.247].

При двокласній церковнопарафіяльній школі при Козельщинському Різдва Богородиці жіночому монастирі Полтавської губернії в 1894 році було відкрито додатковий клас – учительський. Його мета – дати можливість бажаючим із числа тих, хто закінчив двокласну жіночу школу, підготуватися до справи навчання дітей в церковних школах єпархії. Заняття в учительському класі були спрямовані на: 1) ґрунтовне і свідоме засвоєння ученицями тих предметів, які викладаються у церковних школах; 2) виробити у них вміння та навички навчати дітей у школах. Заняття у школі поділялися на теоретичні та практичні. Теоретичні полягали у тому, що учениці досконало вивчали всі предмети, які викладалися у початкових церковних школах. На практичних – учениці спостерігали за уроками вчителів і законовчителів, вивчали прийоми та методи викладання у школі. Учениці обов'язково давали пробні уроки у присутності інших учениць і вчителів. Потім пробний урок кожної з учениць учительського класу піддавався обговоренню, аналізувалися його недоліки та позитивні сторони.

У 1911 році при Дергачівській другокласній школі було відкрито додатковий учительсько-законовчительський і псаломницький клас. Його метою було надати право учням другокласних шкіл бути вчителями, псаломщиками та помічниками законовчителя у церковнопарафіяльних школах. Окрім того, у програму відкритого класу було включено місіонерство (теоретичні й практичні диспути із місцевими сектантами) [151, с. 560-561]. Особлива увага зверталася на вивчення учителями педагогіки.

Зокрема, випускник церковної школи Григорій Яценко, на іспиті з педагогіки отримав 2,5 бала, а для отримання звання вчителя потрібно було 3,5. Тому до подальших іспитів він допущений не був [98, арк. 1].

Постановою Синоду від 3 травня 1915 року учителів духовних училищ та церковно-учительських шкіл звільняли від військової служби [71, арк. 1].

З метою підвищення професійного рівня вчителів церковних шкіл з 1897 року щорічно в єпархіях Лівобережної України організовувалися короткострокові літні педагогічні курси. Однак, є свідчення, що ще у 1888 році при Київському товаристві грамотності було проведено літні курси, на яких сільських вчителів Полтавської губернії навчали викладанню ручної праці у школах [16, арк. 1]. Як правило, вони тривали 4-6 тижнів. Програма занять складалася з відвідування уроків досвідчених учителів, читання спеціальної літератури, виконання письмових робіт, а також проведення пробних уроків. Тимчасові курси мали на меті ознайомити учителів церковних шкіл із кращими прийомами викладання предметів початкової школи, вдосконалити їх у церковних співах. Заняття поділялися на теоретичні та практичні. Практичні полягали у веденні показових уроків у церковнопарафіяльній школі. Теоретичні проходили у вигляді читання лекцій, обговоренні проведених уроків. Під час бесід вчителів знайомили із кращими методами навчання предметів початкової школи, з підручниками, статтями педагогічного змісту. Велика увага на курсах приділялася церковному співу, як одному із найважчих предметів [298, с. 292-294].

Необхідність організації і проведення педагогічних курсів була викликана значним розширенням мережі церковнопарафіяльних шкіл наприкінці XIX – на початку XX ст., а також тим, що вчителями були, як правило, люди молодого віку, випускники духовних семінарій та єпархіальних жіночих училищ, які ще не мали досвіду викладання [4, арк. 1].

У лютому 1899 року Училищна Рада при Синоді повідомила спеціальним циркуляром Полтавську єпархіальну училищну раду, що педагогічні курси повинні проводитися із дотриманням наступних вимог: 1)

тривалість їх мала бути не менше 6 тижнів; 2) число слухачів не перевищувати 100 чоловік; 3) курси повинні були мати 2 відділи – для досвідчених вчителів і для малодосвідчених; 4) предмети викладання на курсах повинні були відповідати програмі церковнопарафіяльних шкіл з обов'язковим викладанням церковних співів; 5) при курсах по можливості можна було організовувати додаткові заняття із сільського господарства; 6) для практичних занять слухачів при курсах повинні бути влаштовані зразкові початкові школи; 7) для занять слухачів мала бути організована бібліотека [201, с. 729]. На курсах вчителі знайомилися з останніми досягненнями педагогічної науки, удосконалювали методику викладання предметів, вчилися складати розклад занять, вести класні журнали. Іноді малодосвідчені курсисти повторно проходили курс предметів початкової школи. Синод піклувався про підвищення майстерності вчителів церковнопарафіяльних шкіл: виділяв кошти на проведення курсів, забезпечував їх необхідною навчальною літературою, наочними посібниками.

Перші такі курси було організовано у місті Полтаві для учителів церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії з 13 червня по 23 липня 1898 року у приміщенні єпархіального жіночого училища. Для викладання навчальних предметів було запрошено досвідчених вчителів. Тижневих уроків проводилося 28, і кожен із них тривав одну годину. Після закінчення курсів ті, хто успішно склали іспит, отримували посвідчення про те, що вони можуть викладати співи у школі та керувати церковним хором [201, с. 733]. З кожним роком літні курси проводилися у багатьох населених пунктах Полтавської губернії. Зокрема, у 1898 році вони проходили у містечку Мала Перещепина Костянтиноградського повіту для вчителів церковнопарафіяльних шкіл Костянтиноградського і Кобеляцького повітів, у містечку Лютенька Гадяцького повіту для вчителів повітів Гадяцького, Зінківського, Роменського, в селі Піски Лохвицького повіту для вчителів Лохвицького, Миргородського і Пирятинського повітів. Із кожного повіту було викликано по 50 учителів [171, с.729]. 1901 року у Полтавській єпархії

вперше було проведено курси спеціально для вчительок церковнопарафіяльних шкіл. Вони мали 3 відділення: педагогічний, церковних співів і рукоділля. На них прибуло 92 слухачки [145, с. 973]. З 15 червня по 15 липня 1903 року у м. Лубни Полтавської єпархії було проведено педагогічні та церковного співу курси для вчителів церковних шкіл. При курсах було відкрито зразкову церковнопарафіяльну школу. Курсисти відвідали Мгарський Спасо-Преображенський монастир, де поклонилися мощам святого Афанасія. Також здійснили екскурсію до Лубенської школи землеробства і садівництва, відвідали в хуторі Круглик історичний музей місцевої поміщиці Катерини Скаржинської, де було зосереджено багато старовини [169, с. 12]. Полтавський повітовий відділ єпархіальної училищної ради видав постанову 14 березня 1906 року: для кращої постановки викладання церковних співів у школах визнано доцільним влаштовувати курси церковного співу і гри на скрипці. Вперше такі курси відкрилися 17 серпня 1906 року при двокласній церковнопарафіяльній школі поблизу Шведської могили, на околиці Полтави, для вчителів найближчих повітів – Полтавського, Зіньківського, Кобеляцького і Костянтиноградського [144, с.1339 - 1348]. З червня 1911 року у м. Лубни відкрито курси для вчителів церковнопарафіяльних шкіл Полтавської губернії. Поряд із лекціями з педагогіки учителів навчали гімнастиці і воєнному строю [132, с. 1632-1633].

З 1897 року в Харкові регулярно проводились літні курси для вчителів парафіяльних шкіл. Так, у 1900 році було проведено педагогічні курси для учителів однокласних церковнопарафіяльних шкіл, на які з'явилося 80 чоловік із 11 повітів губернії. На заняттях учителі знайомились із прикладами практичного застосування кращих методів викладання навчальних предметів, з новими програмами та підручниками, проводили показові уроки, обговорювали їх. Окрім того, курсистам викладали бджільництво, палітурну справу, гру на скрипці, а жінкам – крій одягу. Місіонер, кандидат богослов'я Д.І. Боголюбов прочитав лекцію про місіонерське значення церковнопарафіяльної школи. Для практичних занять

при курсах було організовано однокласну церковнопарафіяльну школу на 30 учнів. Курсистів ознайомили з різними видами комах – отруйних і неотруйних. Показали колекції коралів, мінералів, зразки солей, металів тощо [109, с. 499, 593]. У м. Харкові з 4 червня по 6 липня 1908 року було проведено педагогічні курси для вчителів церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти Харківської єпархії. На курси прибуло 80 вчителів [65, арк. 21].

У червні 1911 року в приміщенні Харківського духовного училища відкрилися перші в Росії курси для законовчителів, влаштовані Харківською єпархіальною училищною радою. З лекціями на них виступали такі провідні церковні вчені-богослови, як професори Т.І. Буткевич і М.М. Стеллецький, начальник духовного училища О.О. Снегірьов, протоіереї П. Фомін і П. Скубачевський. Програма курсів, крім лекцій із Закону Божого і сектантства, передбачала обмін досвідом з методики викладання всіх навчальних предметів через показ зразкових уроків. Вчителі також ознайомилися з новими підручниками та наочними посібниками – комплектами картин із Закону Божого [150, с. 4]. У Полтавській єпархії перші такі курси відбулися влітку 1913 року. Однак через швидке збільшення кількості парафіяльних шкіл все ж не вистачало фахівців із головного предмета – Закону Божого. Для підвищення якості викладання Закону Божого у школах усіх відомств за синодальним указом від 31 серпня 1910 року в єпархіях створювалися братства законовчителів, а також впроваджувалися деякі інші заходи. У 1914 році було утворено Харківське законовчительське братство, яке об'єднувало вчителів цього предмету в різних навчальних закладах з метою вдосконалення релігійно-морального виховання молоді [426, с. 188].

У 1915 та 1916 роках було проведено Перший та Другий єпархіальні з'їзди законовчителів у Харкові. На них обговорювалося багато заходів щодо покращення законовчительської діяльності: вирішення проблеми забезпечення шкіл необхідною кількістю вчителів, удосконалення методів і прийомів викладання Закону Божого в початкових класах.

Чернігівська єпархія відрізнялась від інших губерній Лівобережної України спеціалізацією педагогічних курсів. Там проводилися „педагогічно – співочі курси”. Необхідність організації і проведення педагогічних курсів церковного співу на Чернігівщині була викликана значним поширенням в кінці ХІХ та на початку ХХ ст. різноманітних церковно-співочих хорів, які діяли при церквах і церковнопарафіяльних школах. Слід зауважити, що перші курси церковного співу в Російській імперії відбулися у Києві в 1884 році. Ініціатива їх відкриття на Чернігівщині належала начальнику губернії Є.К. Андрієвському. Тривалість перших курсів церковного співу визначалася протягом шести тижнів – з 16 червня 1897 року. Завдання, які ставилися перед слухачами, полягали у наступному: 1) дати можливість слухачам курсів, які володіють достатніми здібностями, але не пройшли відповідної підготовки або недостатньо оволоділи навичками співу в учбових закладах, навчитися співу по нотах; 2) навчити їх церковному православному співу; 3) більш здібних слухачів курсів підготувати до організації церковних співочих хорів; 4) перед слухачами курсів ставилося завдання оволодіти канонічними основами церковної служби, а до того ж ознайомитися з найбільш вживаними церковно-богослужбовими книгами [134, с. 621]. Напередодні першої світової війни в хуторі Миколаївському Новгород-Сіверського повіту були проведені перші „сільськогосподарські курси”. Їх мета – поширювати сільськогосподарські знання серед сільського населення Чернігівської губернії через початкові церковні школи. Слухачам було прочитано лекції з природознавства, садівництва, городництва, бджільництва, молочної справи та птахівництва. На курси викликали вчителів однокласних і двокласних церковнопарафіяльних шкіл, які мали земельні ділянки. З 1914 року почали проводитися „богословські курси” для вчителів церковнопарафіяльних шкіл. З 1 липня по 4 серпня 1900 року в м. Чернігові було проведено короткотермінові педагогічні курси для вчителів і вчительок церковнопарафіяльних шкіл. Інспектором курсів був призначений протоієрей Ф. Васютинский. На ці курси з’явилося 67 осіб. 19 слухачів після складання

відповідного іспиту отримали свідоцтво на право навчати дітей співам у початковій школі і керувати церковним хором, а 17 – навчати одноголосному співу у школі. Крім інших предметів, на курсах було проведено заняття із шовківництва, бджільництва, гомеопатії. Заняття з гомеопатії проводив голова Санкт-Петербурзького Христоролюбивого Товариства самопомоги при хворобах генерал-майор М.Ф. Федоровський. Він ознайомив слухачів із основами гомеопатичного лікування, перевагами його на відміну від інших способів лікування [175, с. 253].

21 червня 1908 року у м. Чернігові відбулися педагогічно-співочі курси учителів церковнопарафіяльних шкіл Городнянського, Стародубського, Суразького, і Новгород-Сіверського повітів Чернігівської єпархії. На них прибуло 39 учителів та 18 учительок [24, арк. 386]. Спостерігачі церковнопарафіяльних шкіл у своїх звітах відзначали, що відвідування курсів помітно впливало на якість педагогічної діяльності вчителів.

У лютому 1916 року Синодом було затверджено „Правила і програми викладання бджільництва в церковних школах”. Метою створення при школах пасік визнано – розвивати за участю церковнопарафіяльних шкіл вітчизняне бджільництво, щоб постачати віск свічним заводам [189, с. 182].

Однак, недивлячись на всі заходи уряду і місцевої влади, все ж не вистачало досвідчених учителів для церковнопарафіяльних шкіл. Це навіть змусило Чернігівську губернську земську управу клопотатися про відкриття у Чернігові 4-х учительських семінарій [89, арк.1]. На території Чернігівщини не було церковно-учительських шкіл, у 1914 році тут діяло лише 7 другокласних шкіл для підготовки вчителів шкіл грамоти [210, с. 10]. У Чернігівській єпархії основний контингент викладацького персоналу церковнопарафіяльних шкіл становили випускники Чернігівської духовної семінарії та єпархіального жіночого училища. У 1871 році була заснована Чернігівська учительська семінарія, але через її демократичне спрямування у 80-х роках ХІХ ст. була закрита і відкрита знову була у 1914 році. Прилуцька учительська семінарія заснована 1915 року, на той час у ній було 32 учнів

[379, с. 663]. У 1911 році на базі Мринської Людмилиноської жіночої семінарії було створена учительська жіноча 4-х класна семінарія в селі Мрин Ніжинського повіту.

Таким чином, після видання у 1884 році „Правил про церковнопарафіяльні школи” вони набули право на самостійне існування під управлінням духовенства та єпархіальних органів влади. Тому в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. гостро постало питання про збільшення кількості навчальних закладів, які б готували вчителів для церковнопарафіяльних шкіл, адже саме на цей період припадає найбільше зростання кількості шкіл духовного відомства. Церковне керівництво вживало різних заходів, щоб забезпечити школи необхідною кількістю вчителів і підвищити рівень їх кваліфікації. З ініціативи Синоду створювалися спеціальні навчальні заклади, які готували вчителів для церковнопарафіяльних шкіл – церковно-учительські школи. Для підвищення кваліфікації вчителів проводилися курси. Однак Синод недостатньо дбав про фінансування цих закладів, вони в основному утримувалися на місцеві кошти. Проблема забезпечення початкової церковної школи необхідною кількістю професійно підготовлених вчителів так і не була вирішена. Значна частина викладачів не мала спеціальної підготовки. Наприкінці ХІХ ст. 20,7 % народних вчителів Харківської і 33,8 % Полтавської та Чернігівської губерній не мали педагогічної освіти, що, цілком зрозуміло, негативно позначалося на роботі шкіл. З усіх губерній Лівобережної України лише Полтавська мала спеціальні навчальні заклади – церковно-учительські школи, які готували вчителів для церковнопарафіяльних шкіл. Харківська єпархія стала визначним центром церковно-шкільної справи, досвід удосконалення методів і прийомів викладання Закону Божого поширювався далеко за межами єпархії. Справа підвищення кваліфікації педагогічних кадрів на належному рівні знаходилася й у Чернігівській губернії, тому що там вчительські курси мали спеціалізацію: співочі, сільськогосподарські, богословські тощо [412, с. 43].

4.3. Роль духовенства у поширенні початкової освіти

Історія релігійної освіти в Україні до 1917 року це перш за все освітня діяльність православної церкви. Зумовлено це тим, що православ'я було державною релігією, а закони про віротерпимість почали запроваджуватися самодержавством поступово з 1904 року. Крім того, православні становили переважну більшість населення України. В освітній діяльності православного парафіяльного духовенства найважливіше і безумовно центральне місце посідала початкова народна освіта. На практиці впроваджувалася вона, передовсім, через церковнопарафіяльні школи – основний осередок просвітництва церкви серед широких верств населення, школи грамоти та недільні. Царський уряд покладав на церкву завдання виховання в душі уварівської тріади „самодержавство, православ'я, народність” та прагнув русифікувати народні маси України через початкові церковні школи. Однак у той же час духовенство було зацікавлене в організації шкіл для народу. Саме через освітню діяльність служителі церкви широко впливали на формування релігійної свідомості віруючих. До того ж представники православного духовенства залишалися однією з найосвічених частин суспільства. Обов'язки вчителів у церковнопарафіяльних школах під тиском єпархіального керівництва повинні були виконувати священники, дяки і паламарі.

У зв'язку із цим можна виділити два соціокультурні світи. Перший з них представлений священиками, дияконами і псаломщиками православної церкви, а також світськими вчителями, які викладали у церковних школах; вони повинні були перебувати в органічному зв'язку з православною традицією. Інший світ становили переважно сільські діти, які виховувались у тому середовищі, в якому зберігалися ще традиції народної культури. Між цими світами було важко провести чітку межу. На основі джерел можна стверджувати про те, що між світом церковної культури, що була офіційною і зрусифікованою, та культурним світом українського селянства розрив

глибшав із кожним роком [391, с. 377]. Церковна початкова школа розглядалася духовенством як один із засобів подолання цього розриву.

На той час православна церква була складовою структурою уряду Російської імперії, що змушувало її бути провідником інтересів держави. Церковна початкова школа, як і школи інших типів, використовувалася царським самодержавством для русифікації українських дітей. Намагання церкви зберегти свій вплив на народні маси дослідниками оцінюється по-різному. Церковні школи звинувачувалися передовою світською громадськістю у обмеженості, клерикалізації, каліченні молодого підростаючого покоління, в застарілих методах викладання, некомпетентності вчителів, відсутності елементарного обладнання тощо. Спроби духовенства довести безпідставність таких звинувачень були марними. На місцях багато чого залежало від місцевого священика, його особистих якостей та здібностей, бажання бути авторитетом для парафіян. Російська мова була тоді малозрозумілою українським дітям. Розуміючи це, священики-вчителі та законовчителі церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти користувалися рідною українською мовою, покращуючи цим самим навчально-виховний процес. Крім того, в єпархіях існувало чимало родин священнослужителів, які лояльність до уряду Російської імперії та Синоду поєднували із шанобливим ставленням до мови і культури українського народу. Серед священиків траплялися справжні ентузіасти. Вони намагалися оживити церковну школу нововведеннями, корисними для селянських дітей. Саме у цьому виявлялась суперечність між реальним повсякденним життям духовенства і тими завданнями, які ставив перед ними Синод та уряд імперії.

Духовенство розуміло та шанувало величезний виховний потенціал християнської системи освіти і виховання для підростаючого покоління, використовуючи його у своїй роботі в школах. Церковні православні книги (Біблія, Євангеліє, Псалтир, Октоїх, Життя святих та інші), учнівські хори, музика, живопис, архітектура – все це було прямо пов'язане із функціонуванням церковних початкових шкіл, виступало важливим засобом

пробудження духовності дітей, їх морально-естетичного виховання, вдосконалення відносин із оточуючим світом на засадах християнських загальнолюдських цінностей. Донести це до дітей простого незаможного населення повинен був парафіяльний православний священик через виконання своїх прямих обов'язків і школу. Тому часто церковнопарафіяльні школи та школи грамоти виступали доповненням до церкви, а не як автономні від неї. Священики в основному займалися викладанням Закону Божого безкоштовно, нерідко витрачали на утримання шкіл свої власні кошти. Більшість із них відвідували уроки учителів інших предметів, допомагали вчителям з малим досвідом, давали їм поради, а в деяких випадках самі викладали інші предмети при відсутності вчителів [159, с. 73]. Фактично всі проблеми щодо відкриття школи, її благоустрою, забезпечення усім необхідним для навчально-виховного процесу лежали на плечах сільських священиків. Вони були єдиними відповідальними особами за стан церковної школи своєї парафії. Як показала практика це був великий тягар для них. Як правило, священики мали мало часу і коштів для завідування школою, тому що були зайняті виконанням своїх безпосередніх обов'язків.

Іноді через відсутність священиків посади вчителів у церковнопарафіяльних школах займали псаломщики (дяки), які становили нижчу церковну ланку і були вихідцями з простого українського народу. Матеріальні нестатки часто змушували їх підробляти у духовних консисторіях, завдяки чому у цій установі вживалася також українська мова. Деякі їх представники були членами українських товариств і, користуючись можливостями адміністративної служби, сприяли українцям в одержанні парафій та комплектуванні причтів [383, с. 40]. Псаломщики-вчителі на свої кошти, траплялося, утримували школи. Так, церковнопарафіяльна школа у с. Мазинках Переяславського повіту Полтавської губернії 25 років розміщувалася на квартирі псаломщика і займала невелику кімнату. За роки існування цієї школи її відвідало 700 хлопчиків [108, с. 192]. У серпні 1910 року Полтавська духовна консисторія прийняла постанову про заохочення

дияконів до учительства і законовчительства у початкових школах та стягування штрафів із них за ухилення від цієї справи [52, арк. 474].

Представники духовенства повинні були докладати чимало зусиль для зовнішнього благоустрою школи і внутрішньої організації шкільної справи. Багато священиків відшукували кошти на будівництво нових та ремонт старих приміщень, запрошували до посильних пожертв парафіян і благодійників, земства, волосні правління, а також часто витрачали на утримання школи свої власні кошти. Священик К. Корольков писав: „Духовенство жертвує і силами своїх дітей, віддаючи їх на служіння справі народної освіти у бідних початкових школах. Це великий подвиг і велика жертва з боку православного духовенства” [321, с. 25].

Кращих священиків, які дбали про відкриття церковнопарафіяльних шкіл, сприяли навчально-виховному процесові у них, нагороджували церковними відзнаками. Єпархіальні спостерігачі церковнопарафіяльних шкіл у своїх звітах постійно відзначали тих священиків-законовчителів, які проявляли наполегливість у шкільній справі. Зокрема, у Харківській єпархії протягом 1887/88 навчального року наполегливість у пошуках матеріальних коштів для утримання церковнопарафіяльних шкіл проявили такі священики: Максим Пономарьов, вчитель Дергачівської школи Харківського повіту, Мефодій Лядський – Ново-Охтирської школи Старобільського повіту, протоієрей Євген Квітницький для Ново-Айдарської школи Старобільського повіту; законовчителі – Рясненської церковнопарафіяльної школи при Свято-Димитрієвському Рясненському монастирі Михайло Літкевич, Сумської Преображенської Яків Яценков, Роганської Харківського повіту Іван Ракшевський, Боровської Зміївського повіту Олексій Пономарьов. Особливими турботами про матеріальну підтримку церковнопарафіяльних шкіл протягом вказаного навчального року відзначилися Федір Оружинський, священик Рідкодубської школи Ізюмського повіту, Павло Оранський, священик Шевелівської школи Зміївського повіту та Іван Титов, засновник і керівник церковнопарафіяльної школи у с. Залиман Ізюмського

повіту [157, с. 119-120]. Настоятель Богодухівського Успенського собору, протоієрей Василь Доброславський прохав Амвросія, архієпископа Харківського і Охтирського, побудувати дві просторі кімнати для церковнопарафіяльних шкіл. З 1886 року школи розміщувалися у церковних сторожках, тісних кімнатах, взимку у них було волого і холодно. Кількість учнів у школі збільшилася із 25 до 50. Батьки багатьох учнів виявляли бажання віддавати дітей у церковні школи [72, арк. 1].

Протягом 1894/95 навчального року проявили наполегливість у виконанні своїх обов'язків такі священники-законовчителі Полтавської єпархії: у Гадяцькому повіті вчитель Преображенської жіночої церковнопарафіяльної школи Петро Храпков, Лютенської – Григорій Кирієв, Красно-Луцької – Григорій Чесанов; у Кобеляцькому повіті – вчитель Пригарівської школи – Семен Сокологорський, Лучанської – Микола Яновський, Озерської – Афанасій Затворницький, Пелехівської – Георгій Зерницький. Завдяки старанням заковчителя Лучківської церковнопарафіяльної школи Миколи Яновського, було відкрито ще й школу грамоти, яка мала достатню кількість навчальної літератури і навчання у ній було поставлене досить добре. Крім того, М. Яновський знайшов кошти і почав будувати у селі Лучки Кобеляцького повіту нове приміщення для церковнопарафіяльної школи. Заковчитель Пелехівської церковнопарафіяльної школи Кобеляцького повіту священник Георгій Зерницький відшукав кошти і збудував приміщення з квартирою для вчителя і великою залом для недільних богослужбових читань, а на уроки Закону Божого у школі він щодня ходив у хутір Пелехівка за 4 версти [241, с. 32-34].

То ж якою б недосконалою здавалася критикам церковна початкова школа, все ж вона працювала на вирішення головних загальноосвітніх і релігійно-виховних завдань у тодішніх суспільно-політичних умовах. Для створення і підтримки школи на належному рівні місцевому священику доводилося докладати багато зусиль. Нерідко для того, щоб відкрити в парафії школу, священику необхідно було подолати байдужість чи навіть

протидію парафіян, переконавши їх у необхідності виділити кошти на спорудження приміщення для школи тощо. Але навіть знайшовши підтримку парафіян і одержавши від громади певну суму коштів, священник повинен був займатися організаційними питаннями – купувати та перевозити будівельні матеріали, контролювати роботи по будівництву приміщення для школи, заповувати підручники та наочні посібники, запрошувати вчителів загальноосвітніх предметів, підшукувати для них житло, дбати про опалення приміщення, діставати шкільні меблі тощо. Окремі священники змушені були одночасно працювати у 2-3 школах [414, с. 23]. Вирішення цих проблем відволікало їх від виконання своїх безпосередніх обов'язків. Наприклад, священник Михайлівської церкви села Юрківці Прилуцького повіту Полтавської єпархії Степан Романовський безкоштовно викладав Закон Божий у церковнопарафіяльній школі при церкві, вів постійний нагляд за школою [141, с. 21]. У Полтавській єпархії у 1895/96 навчальному році у Зіньківському повіті школу у селі Чернечий Яр було збудовано на кошти священника Івана Корольова (діда відомого українського письменника діаспори Василя Корольова-Старого), на що він витратив власні кошти – 1006 крб. Священник Василь Єрофалов пожертвував 97 крб. на заробітну платню учителеві Ново-Катеринославської церковнопарафіяльної школи Куп'янського повіту Харківської єпархії, а Григорій Шебатинський виділив 25 крб. на користь Жигайлівської школи Охтирського повіту, Петро Аксьоненков – 14 крб. 72 коп. на користь Липецької церковнопарафіяльної школи Харківського повіту [157, с. 88]. Священник села Ястребщина Глухівського повіту Чернігівської губернії М. Громаковський відкрив церковнопарафіяльну школу спочатку у своїй квартирі, а потім у церковній сторожці. Згодом він організував церковний дитячий хор, який міг виконувати у церкві твори Ломакіна, Бахметєва, Бортнянського та інших композиторів [188, с. 817-818]. Священник м. Полтави Михайло Кириєнко-Волошин на власні кошти збудував приміщення для церковнопарафіяльної школи у селі Пристроми. У м. Переяслав ігумен Геннадій пристосував для

Свято-Макарівської церковнопарафіяльної школи монастирське приміщення, забезпечив його необхідним приладдям і на власні кошти утримував школу [153, с. 137]. Священик Кучинський звертався із проханням до Остерської міської думи про виділення ділянки для будівництва церковнопарафіяльної школи при Воскресенській церкві м. Остра Чернігівської губернії [82, арк. 263, 267 зв.]. Завідуючий Ніжинською Соборно-Миколаївською церковнопарафіяльною школою священик у 1902 році добився того, що міська дума прийняла рішення про призначення матеріальної допомоги школі на 1903 рік [83, арк. 224].

Єпархіальний спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії І.Ольшевський їздив до Румунії для ознайомлення з роботою парафіяльних шкіл і монастирів, щоб потім їхній досвід використовувати при організації шкіл у губернії [306, с. 74].

Представники духовенства піклувалися про виховання учнів, виховували їх на основі християнських моральних цінностей. З цією метою священики організовували паломництва дітей до святих місць, монастирів, церков, прагнучи ознайомити своїх вихованців із духовними куточками краю, влаштовували хресні ходи, екскурсії. Зокрема, священик села Городня Прилуцького повіту Полтавської губернії організував поїздку своїх учнів церковнопарафіяльної школи до Києва [185, с. 1229]. 9 травня 1897 року в церковнопарафіяльній школі села Комарівки Кобеляцького повіту закінчився навчальний рік. 6 учениць школи отримали посвідчення про закінчення курсу навчання, решта теж показала хороші знання на екзаменах. Щоб зробити дітям якесь задоволення духовного характеру, учитель Григорій Насветов вирішив організувати паломництво до Козельщини на поклоніння образу Божої Матері. У його практиці це вже не було новинкою. До того, працюючи народним учителем у селі Чорбівці, він весною 1891 року з кількома учнями – хлопчиками та дорослими жителями села вже ходив до Козельщини. Але тоді були хлопчики, а тут побажали йти дівчатка, багатьом із яких не було 9 років. Діти отримали згоду батьків, до них приєдналося ще кілька хлопчиків

– учнів місцевого народного вчителя. Юних паломників погодилися супроводжувати 6 дорослих чоловіків – півчих місцевого церковного хору та 2 віруючі жінки. На чолі цієї партії паломників стали: викладач Закону Божого у школі Г. Насветов, учителька церковнопарафіяльної школи С.Шамраєва та учителька народного училища А.Черемхович [306, с. 51].

Не менш цікаво розповів у 1899 році козельщинський священик Федір Зубковський про те, як відвідали обитель паломники – учні та вчителі Шилівської церковнопарафіяльної школи Зінківського повіту Полтавської губернії. Прийшло близько 400 чоловік, подолавши відстань у 43 версти, і весь час паломників супроводжував священик [306, с. 54]. У 1913 році учні та вчителі Ромоданівської церковнопарафіяльної залізничної школи Полтавської єпархії здійснили паломництво до Лубенського Спасо-Преображенського монастиря під керівництвом завідуючого школою священика Олексія Васильовича Станіславського. Станіславський протягом 1895-1900 років працював учителем церковнопарафіяльної школи при Полтавській духовній семінарії, з 1898 по 1899 рік був законовчителем Полтавської недільної школи. 1900 року його призначено старшим викладачем короткотермінових курсів для вчителів церковних шкіл у м. Ромодан Полтавської губернії [44, арк. 8, 19].

Деякі священики при церквах влаштовували богослужбні читання у недільні та святкові дні, відкривали парафіяльні попечительства [49, арк. 2].

Намагання церкви зберегти вплив на народні маси оцінювалося по-різному істориками та світськими особами, найчастіше – у вузькому ідеологічному контексті. Тавро „клерикалізації” системи початкової освіти лягло на освітню діяльність православного духовенства, а спроби окремих представників довести безпідставність таких звинувачень серйозно не сприймалися світською частиною суспільства. Багато громадських діячів висловлювало думку, що школа має бути світською, „вільною від будь-яких релігійних впливів”, „вільною від влади церкви” [378, с. 35 - 36]. Вони вимагали, передовсім, виключити із шкільної програми Закон Божий, як

обов'язковий предмет викладання. Передова громадськість вимагала передати негайно всі школи під контроль органів місцевого самоврядування.

Для підвищення якості вчительської і законовчительської праці в православних єпархіях проводилися короткострокові педагогічні курси, засновувалися братства законовчителів. Самі священники докладали зусиль для вирішення проблем, що постали перед освітою. Зокрема, у грудні 1914 року архієпископ Антоній заснував Харківське законовчительське братство.

Єпархіальні училищні ради вимагали від священників розписки у тому, що вони протягом 5 років не будуть писати прохання про переведення їх у іншу єпархію у зв'язку із тяжким матеріальним становищем [46, арк. 4; 47, арк. 11; 48, арк.20]. Це прв'язувало вчителів до школи, про яку вони повинні були піклуватися і бдати. Деякі вчителі церковнопарафіяльних шкіл мали величезний стаж роботи. Зокрема, псаломник Миколаївської церкви м. Білик Кобеляцького повіту Полтавської губернії Олександр Коркушко мав 29 років стажу роботи у церковнопарафіяльних школах [43, арк. 18].

Аналізуючи основні напрямки реформування початкової народної освіти духовного відомства не можна обминути увагою і реакційну роль російського царизму щодо національної спрямованості української школи. Особливо гостро стояло мовне питання, адже користуватися рідною мовою у навчальних закладах заборонялося. На початок ХХ ст. було відомо чотири варіанти перекладу Євангелія на українську мову: М. Шашкевича, здійснений у Галичині в 40-х роках ХІХ ст., П. Морачевського, П. Куліша, І. Пулюя. За кордоном Євангеліє переклав М. Ф. Лободовський [401, с. 90]. Кабінет міністрів постановою від 25 лютого 1905 року дозволив видання Священного писання на українській мові з тим лише обмеженням, щоб таке видання відбувалося лише із благословення Синоду [417, с. 70]. Однак, Синод чинив постійно перешкоди для вивчення дітей у школах Євангелія на українській мові. У 1904 році полтавське губерньське земство у особі гласного В. Леонтовича, виступило за дозвіл викладання українською мовою не лише Закону Божого, але й інших предметів у початкові школи [229, с.1]. На

початку ХХ ст., в умовах передреволюційної ситуації, Синод все ж наважився на підготовку перекладу і видання українською мовою Євангелія. Редактором було призначено Парфенія (Памфіл Андрійович Левицький, (1858-1922 рр.), уродженця села Плішивець Гадяцького повіту Полтавської губернії, архієпископа Тульського, пізніше Полтавського і Переяславського, з ім'ям якого дещо пізніше була пов'язана ініціатива запровадження викладання українською мовою у церковнопарафіяльних школах. Повний україномовний текст Євангелія побачив світ у 1906-1911 роках [336, с. 158,160,212]. Однак, Синод постійно чинив перешкоди для використання дітьми у школах україномовного Євангелія.

З різних губерній України надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою у церковнопарафіяльних школах та духовних семінаріях. Переважну більшість учителів церковнопарафіяльних шкіл становили випускники духовних семінарій. Деякі їх представники захоплювалися культурою свого народу, порушували питання перед вищим духовним керівництвом про те, щоб у духовних семінаріях і початкових школах викладали українську історію, культуру, літературу. Таких настроїв дотримувалися у Полтавській духовній семінарії старшокурсники – активні члени гуртка „Полтавська семінарська громада”: С.Петлюра, С.Андрієвський, брати О. і В. Міхновські та інші. У 1902 році гурток було розігнано, а активні учасники, у тому числі і С.Петлюра, були виключені з семінарії. Слід зазначити, що вимоги семінаристів торкалися, окрім національних, ще й загальноосвітніх проблем, які зводилися до необхідності реформування духовно-навчальних закладів з метою підвищення рівня освіти. Звичайно їхня діяльність не мала глибокого політичного підґрунтя. Але певний вплив духовенства в цілому на процес поступової консолідації на національному ґрунті українського народу на початку ХХ століття був безумовним [413, с. 189].

Подібні вимоги характерні і для інших українських епархій, а серед рядового парафіяльного духовенства були приклади вимоги українізації

початкової церковної народної освіти. Сподіватися на зрушення у справі українізації початкових шкіл духовного відомства можна було лише об'єднавши зусилля духовенства з іншими представниками національного руху, як, зокрема, у виданні Євангелія.

Після революційних подій 1905-1907 років ставлення до церковнопарафіяльних шкіл радикально настроєної інтелігенції було досить критичним. Це зумовило згодом замовчування їхньої ролі в історії шкільництва України. Священнослужителі докладали чимало зусиль для вирішення проблем, що стояли перед освітою. З різних губерній України надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою в церковнопарафіяльних школах і духовних семінаріях. Представники духовенства нерідко ставали на захист українського слова перед натиском всезагальної русифікації в державі. Особливо такі настрої посилювалися напередодні 1917 року. У деяких церковнопарафіяльних школах лише протягом першого року навчання велося українською мовою й епізодично викладалася історія України. Однак, за словами самих учителів, українізації шкіл найбільше заважала відсутність словників і підручників для учнів та вчителів [42, арк. 18]. Учасники з'їзду, що відбувся 28-30 грудня 1915 року в Харкові, було розроблено комплекс заходів, які сприяли б поліпшенню стану релігійної освіти і виховання.

3 – 6 травня 1917 року на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства й парафіян була прочитана доповідь, у якій вказувалося на необхідність українізації школи [247, с. 10-12]. Місцева влада була стурбована такими сміливими вимогами духовенства щодо. Полтавський губернатор О.К. Багговут у таємному донесенні міністру внутрішніх справ дійшов висновку, що єпархіальних спостерігачів за церковнопарафіяльними школами потрібно призначати виключно із „великорусів”, зобов'язавши їх якомога частіше відвідувати школи, спілкуватися із вчителями [254, с. 9].

З'їзд учителів церковнопарафіяльних шкіл, який відбувся 20 квітня 1917 року постановив розпочати заняття з наступного навчального року

українською мовою, а також вжити заходів для забезпечення шкіл навчальною літературою українською мовою [125, с. 728 - 729] Загально-єпархіальний з'їзд законовчителів Полтавської єпархії в серпні 1917 року теж висловився за викладання у школах Закону Божого українською мовою [110, с.1266]. На з'їзді також було вирішено – для більш глибокого вивчення учителями української мови просити земську управу зарахувати учителів церковнопарафіяльних шкіл до числа слухачів лекцій з української мови й українознавства. Екстрені Гадяцькі повітові збори на засіданні 25 травня 1917 року постановили організувати у місті Гадячі з 1 червня по 1 липня 1917 року Українські педагогічні курси для вчителів початкових народних шкіл, слухачами яких були і вчителі церковнопарафіяльних шкіл [40, арк. 28]. Чернігівський союз педагогів духовної школи обрав комісію для розробки питання про запровадження з початку 1917 навчального року викладання у школах української мови і літератури, історії України та етнографії [203, с. 3].

Такі прояви патріотизму українського духовенства в освітній діяльності були поодинокими, позбавленими організованості, вони не стали масовими і мали місцевий характер. Однак, вони свідчили про критичне осмислення православним парафіяльним духовенством оточуючої дійсності, бажання навчати дітей рідною мовою, принаймні на початковому етапі.

Отже, процес розвитку початкової церковної освіти на початку ХХ ст. у контексті духовно-культурного розвитку українців був надзвичайно суперечливим. Прилучення учнів до християнських джерел духовності, загальнолюдських цінностей, оволодіння елементарними освітніми знаннями у початкових церковних школах характеризувало позитивний бік справи. Але не можна відкидати того факту, що ці парафіяльні школи використовувалися державою для русифікації населення, нівелювання залишків національної свідомості українців. Однак на місцях багато чого залежало від священика, його особистих якостей, здібностей, бажання бути авторитетом для парафіян, від готовності стійко переносити матеріальну скруту і злидні. Священики-вчителі переважно були вихідцями з простого народу, жили в українському

середовищі, удома розмовляли українською мовою, спілкувалися нею з дітьми, не забороняли їм розмовляти рідною мовою. Навіть та частина православного духовенства, яка намагалася дотримуватися російськомовного навчання, зізнавалася, що дітям в українських селах, які ніде не чули російської, дуже складно розуміти учителя в школі. Тому викладачі таких шкіл на початковому етапі навчання мусили користуватися українською мовою. Не мало на Україні існувало родин священників, які лояльність до Російської імперії поєднували із шанобливим ставленням до мови, культури, традицій рідного народу. Саме такі представники православного парафіяльного духовенства ставали на захист українства перед натиском уніфікації церковного життя.

Підсумовуючи розгляд освітньої діяльності православного парафіяльного духовенства протягом 1884-1917 років, зазначимо, що їхня діяльність мала суперечливий характер. Передова світська громадськість критикували участь духовенства у справі початкової освіти, звинувачувала церковні школи у обмеженості, каліченні молодого покоління. Конструктивний аспект у критиці безперечно був. Однак служителі церкви зробили значний внесок у розвиток шкільної справи в Україні.

Підсумовуючи кадрове забезпечення церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України упродовж 1884-1917 років необхідно зробити такі висновки:

1. Уряд Російської імперії та Синод виявляли малу зацікавленість у підтримці й соціальному захисті вчителя церковнопарафіяльної школи. Це призвело до того, що на соціальній драбині він знаходився на нижчих сходинках. Наслідком цього стала непристигність вчительської посади, плінність кадрів, постійні скарги та клопотання викладачів, широке залучення молоді та жінок до роботи в церковнопарафіяльних школах. Лише на початку ХХ ст., у зв'язку із запровадженням загальної початкової освіти, збільшенням державних асигнувань на потреби освіти, завдяки активній роботі

органів місцевого самоврядування становище вчителя церковнопарафіяльної школи стало змінюватися на краще.

2. Після видання у 1884 році „Правил про церковнопарафіяльні школи” гостро постало питання про збільшення кількості навчальних закладів, які б готували вчителів для них. Церковне керівництво вживало різних заходів, щоб забезпечити школи необхідною кількістю вчителів і підвищити рівень їх кваліфікації. З ініціативи Синоду створювалися спеціальні навчальні заклади, які готували вчителів для церковнопарафіяльних шкіл – церковно-учительські школи.
3. Для підвищення кваліфікації вчителів проводилися курси, які мали свою спеціалізацію. Харківська єпархія стала визначним центром церковно-шкільної справи, досвід удосконалення методів і прийомів викладання Закону Божого поширювався далеко за межами єпархії. Справа підвищення кваліфікації педагогічних кадрів на належному рівні знаходилася й у Чернігівській губернії, тому що там вчительські курси мали спеціалізацію: співочі, сільськогосподарські, богословські.
4. На священиків було покладено обов’язок викладати у початкових церковних школах Закон Божий, а при відсутності вчителя вони змушені були викладати й інші предмети, турбуватися про благоустрій школи. Освітня діяльність духовенства частково задовольняла реальні потреби тогочасного суспільства: вона сприяла підвищенню грамотності та духовно-культурного рівня населення.
5. Складна економічна й ідеологічна ситуація у суспільстві ускладнювала реалізацію духовенством того потенціалу, який несла у собі православна традиція. Зрештою, багато чого залежало від місцевих православних парафіяльних священиків, від їх здібностей, бажанням бути авторитетом і прикладом для своїх парафіян.

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз історії церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії упродовж 1884-1917 років дає підстави зробити висновок, що вони відіграли велику роль у процесі навчання та виховання підростаючого покоління. Царський уряд обрав православне духовенство на роль провідника інтересів імперії і русифікації українського населення. Суперечливість освітньої діяльності православного парафіяльного духовенства зумовлювалася тим, що у той час у церкві посилювалися кризові тенденції. Державний статус РПЦ в умовах кризи самодержавної влади призвів до того, що на межі XIX-XX століть православне духовенство втратило тісні зв'язки з віруючими і не мало активної й послідовної підтримки з боку жодної із соціальних груп.

Незважаючи на це, суспільство потребувало культурницько-освітньої діяльності парафіяльних православних священиків. Період після видання 13 червня 1884 року „Правил про церковнопарафіяльні школи” і до 1917 року (перетворення їх на трудові) позначився активізацією їхньої діяльності у створенні й підтримці церковнопарафіяльних шкіл.

Дослідження теми свідчить про необхідність критичного підходу до джерельної бази дослідження, зокрема до звітності духовного відомства. У ній вражають дані про досить швидке зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл. Тому потрібно співставляти різні типи джерел, щоб виявити істину. Історіографію проблеми доцільно поділити на 3 етапи – дореволюційний (до 1917 року), радянський і сучасний – для виявлення особливостей дослідження історії церковнопарафіяльних шкіл у певний історичний час.

Виходячи із наслідків розв'язання завдань дисертаційного дослідження головні підсумки і рекомендації можна звести до таких:

- 1) На початку XIX ст. уряд Російської імперії, починаючи вирішувати проблему неписьменності, видає низку законів про створення шкіл для

навчання дітей. Опіку над новими школами царський уряд покладає на православне духовенство. Адже воно на той час було найосвіченішою частиною населення, а також уряд намагався за допомогою духовенства виховувати народ в покірності самодержавству та імперії. Духовенству було доручено опікуватися елементарними школами, які стали офіційно називатися парафіяльними. При імператорі Миколі I школи при монастирях і церквах отримали офіційне визнання у 1836 році, тоді коли православному духовенству було надано право відкривати школи для навчання селянських дітей Закону Божому, читанню, письму і рахуванню. Синод в указі від 29 жовтня 1836 року „Правила для початкового навчання дітей поселян, в тому числі і дітей розкольників” заохочував духовенство відкривати церковнопарафіяльні школи.

То ж до реформ 60-х років XIX ст. початкові школи духовного відомства були майже єдиними навчальними закладами, де могли отримати елементарну освіту діти сільських незаможних верств населення, а священно- та церковнослужителі були майже єдиними розповсюджувачами грамоти. „Положенням про початкові народні училища” 1864 року уряд поклав турботи про організацію народної освіти на різні відомства – міністерство народної освіти, земства, духовенство та приватних осіб. Самодержавний уряд утверджувався у думці, що ніхто, крім духовенства, не в змозі результативно виховувати народ у дусі покірності імператору, Російській імперії та православної церкві. У той же час само духовенство було зацікавлене в організації шкіл для народу, тому що ще здавна священники та церковний клір були просвітителями народу. З 1884 року уряд Російської імперії розробляє й видає низку указів і положень щодо освітньої діяльності духовенства: 1884 року – „Правила про церковнопарафіяльні школи”, 1886-го – „Програми навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл ”, 1891-го – „Правила про школи грамоти”, 1896-го – „Положення про управління школами

церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного віросповідання” і, нарешті, 1902-го – „Положення про церковні школи”. Видання цих документів знаменувало новий етап у розвитку шкіл духовного відомства, церковнопарафіяльні школи отримали державну підтримку і стали важливою ланкою початкових шкіл. За короткий час послідовно реалізовано програму заснування церковнопарафіяльних шкіл, відкрито церковнопарафіяльні ради, які своїм завданням поставили місцеву підтримку шкіл.

- 2) Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України упродовж 1884-1917 років становили одну з важливих ланок системи початкової народної освіти. Мережа їх швидко зростала. Найвищий період розквіту церковнопарафіяльних шкіл припав на 1890-ті і початок 1900-х років. Це пояснювалося збільшенням матеріальних витрат на їхнє утримання з боку держави, адже до цього часу головними джерелами фінансування цих початкових навчальних закладів були місцеві органи влади, представники духовенства, благодійники, меценати, сільські громади, церкви, монастирі і самі селяни, які прагнули навчити дітей елементарній грамоті та нормам поведінки. Серед покровителів церковнопарафіяльних шкіл на Лівобережжі зустрічаються такі відомі прізвища, які відіграли неабияку роль в історії України – Кочубеї, Галагани, Терещенки, Харитоненки, Сумцов, Милорадович, Капністи та інші. Роль приватної ініціативи у розвитку церковнопарафіяльних шкіл замовчувалася радянською історіографією. Аналіз витрат на церковнопарафіяльні школи з боку місцевих сільських громад дає підстави спростувати точку зору, яка також переважала у радянській історіографії, про небажання парафіян навчати своїх дітей у церковнопарафіяльних школах. Неоднозначно склалися стосунки між земствами і церковнопарафіяльними школами. Земства звинувачували духовенство, частково справедливо, у нездатності вести справу народної освіти на раціональних засадах. Однак, матеріальна підтримка

земств Лівобережної України мала для цих шкіл велике значення. Обов'язково слід наголосити на великій ролі завідувача школи священика. Він змушений був самотійно відшукувати кошти на утримання школи, налагодження у ній нормальної роботи. Основним напрямком церковно-благодійної діяльності в сфері підтримки народної освіти була підтримка церковнопарафіяльних шкіл православними монастирями і церквами, особливо у Полтавській і Харківській губернії. Після 1905 року мережа церковнопарафіяльних шкіл почала поступово скорочуватися. Серед губерній Лівобережної України Полтавська займала перше місце за мережею шкіл даного типу. Завдяки впливу місцевого первосвященика і парафіяльних попечительств школи духовного відомства тут набули значного розвитку, займаючи помітне місце серед інших навчальних закладів.

- 3) Соціальне походження учнів церковнопарафіяльних школах було майже однорідним: діти незаможних верств сільського населення – бідняків-селян, ремісників, міщан, духовенства, для яких школи інших типів були не доступні. Школи виховували дітей у рідній місцевості, біля церкви – головного духовного осередку села, що відповідало потребам простого народу. Особливо активізувався процес зростання кількості учнів церковнопарафіяльних шкіл у 90-ті роки XIX ст. і на початку XX ст. У порівнянні з школами інших типів частка учнів, у церковнопарафіяльних, які пройшли повний курс навчання була меншою, і становила приблизно 40%. Динаміка учнівського контингенту обумовлювалася економічними причинами й соціальними умовами життя; нестабільність і нерегулярність відвідання школи учнями гальмувалися умовами сільського життя, потребою робочих рук у господарстві, внаслідок чого навчальний рік скорочувався. Церковнопарафіяльні школи давали можливість отримати після закінчення навчання пільги по відбуванню воєнного обов'язку, що було великою перевагою для селян. Вагоме значення цих шкіл

полягало у тому, що вони охоплювали навчанням і дівчаток, а це було актуальним і важливим на той час, адже у суспільстві домінували погляди про те, що вони повинні допомагати матерям у господарстві, а не навчатися. Серед губерній Лівобережної України найбільший відсоток жіночих церковнопарафіяльних шкіл був у Полтавській губернії. Аналіз джерел свідчить, що саме дівчатка були найменш постійним контингентом у церковнопарафіяльних школах, бо їх батьки рано віддавали у найми.

- 4) У рамках досліджуваного періоду освіта і виховання визначалися як взаємодіючі складові єдиного процесу навчання. Хоча у церковнопарафіяльних школах домінували релігійні дисципліни (Закон Божий, церковнослов'янська мова, церковний спів), однак, зв'язок із реальністю все ж залишався тісним (уроки рукоділля, городництва, садівництва, бджільництва тощо). Читання житій святих було елементом морального виховання, джерелом позитивних прикладів для дитини. Важливою була участь дітей у церковних святах, хресних ходах, церковних співах, допомога священику під час служб, читання на криласі тощо. Це пристосовувало школу до реальних потреб населення. Виховання у церковнопарафіяльних школах ґрунтувалося на християнських загальнолюдських принципах, учнів навчали цінувати порядок, бути справедливими, любити і поважати старших, бути щирими, ввічливими, охайними. У школах користувалися підручниками і навчальними посібниками, які були написані спеціально для учнів та вчителів церковнопарафіяльних шкіл. Навчальна література була написана на належному методичному рівні, але її не вистачало.
- 5) Учительські посади у церковнопарафіяльних школах займали світські особи та представники духовенства, які в основному були законовчителями. На соціальній драбині вони знаходилися на нижчих сходинках. Низький рівень заробітної плати вчителів, або взагалі її

відсутність, незадовільні житлово-побутові умови, мала кількість методичних керівництв були звичайним явищем. Наслідком цього була значна плінність кадрів, постійні скарги та клопотання вчителів, широке залучення молоді та жінок до роботи. Лише на початку ХХ ст., у зв'язку із курсом на запровадження загальної початкової освіти, із збільшенням державних асигнувань на потреби освіти, завдяки активній роботі органів місцевого самоврядування становище вчителя церковнопарафіяльної школи стало змінюватися на краще. Церковне відомство вживало ряд заходів щодо забезпечення школи необхідною кількістю кваліфікованих викладачів. З метою підготовки вчителів для церковнопарафіяльних шкіл було створено церковно-учительські школи. Найбільш ефективною виявилася їх діяльність у Полтавській єпархії, де діяло дві церковно-учительські школи – Олександромиколаївська на Полі Полтавської битви та Лубенська братська учительська школа. Харківська єпархія стала визначним центром церковно-шкільної справи, досвід якої у вдосконаленні методів і прийомів викладання Закону Божого поширювався далеко за межами єпархії. Для підвищення кваліфікації вчителів проводилися літні курси, що мали свою спеціалізацію: співочі, сільськогосподарські, богословські тощо. Особливо на високому рівні проведення таких курсів було у Чернігівській губернії.

- б) Православне духовенство Лівобережної України не залишилося байдужим до проблем розвитку початкової освіти. Найбільш переконливо його зацікавленість виявилася у створенні та підтримці церковнопарафіяльних шкіл – основного типу початкових шкіл духовного відомства. Багато представників духовенства посправжньому сприяли успішній організації навчально-виховного процесу в школах даного типу, розширенню їх мережі, забезпеченню учительськими кадрами. У школах багато чого залежало від священика, його особистих якостей, готовності стійко переносити

матеріальну скруту і злидні. Потрібно зазначити, що проблема мови викладання у церковнопарафіяльних школах Лівобережної України непокоїла і само духовенство. Звичайно, представники церковного кліру не сумнівалися у тому, що пануючою мовою навчання має бути російська. Але, водночас, визнавали, що українським дітям дуже важко на початковому етапі навчання розуміти вчителя, який говорить по-російськи. Тому деякі представники духовенства користувалися українською мовою у повсякденних розмовах із дітьми, користувалися нею у школі. Причому це відбувалося в умовах заборони українського слова. Такі факти свідчать про те, що результати навчання дітей у церковнопарафіяльних школах були не байдужі вчителям із церковнослужителів. Підводячи підсумки ролі православного парафіяльного духовенства у справу організації та функціонування церковнопарафіяльних шкіл необхідно зазначити, що вона мала позитивні і негативні наслідки. Не мало в Україні проживало родин священників, які лояльність до Російської імперії поєднували із шанобливим ставленням до мови, культури, традицій рідного краю. Саме такі представники духовенства ставали на захист українства перед натиском уніфікації церковного життя. Світська передова громадськість критикувала духовенство за участь у справі організації церковнопарафіяльних шкіл, звинувачувала школи в обмеженості, каліченні молодого покоління. Конструктивний аспект критики безперечно був. Частина священників не мала достатнього рівня освіти, підготовки для навчання і виховання дітей у школі. Окрім того, складна економічна й ідеологічна ситуація у суспільстві ускладнювала реалізацію духовенством того потенціалу, що його несла у собі православна традиція. Безперечно, духовенство не вирішило і не могло вирішити проблеми загальної початкової освіти. Це була загальнодержавна проблема. Проте воно зробило свій позитивний внесок у створення та підтримку церковнопарафіяльних шкіл, у яких

отримали змогу навчатися діти найбільш вразливих верств населення. Серед священників нерідко траплялися справжні ентузіасти своєї справи. Вони намагалися оживити школу нововведеннями, корисними для селянських дітей (організовували паломництва, екскурсії тощо).

- 7) Церковнопарафіяльні школи стали невід'ємною складовою системи початкової освіти Російської імперії. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України дали початкову освіту поколінням українських селян, навчили їх нормам християнської моралі, що позитивно впливало на формування їхньої культури і духовності. Проте не можна не враховувати того факту, що церковнопарафіяльні школи, як і навчальні заклади різних типів і відомств, використовувалися урядом Російської імперії для русифікації українського населення та викорінення залишків національної свідомості українців. На заваді відкриттю та розвитку церковнопарафіяльних шкіл була убогість населення, його неписьменність, недостатність коштів, брак учителів, іноді нерозуміння селянами значення навчання своїх дітей у школах. Церковнопарафіяльні школи мали ряд недоліків щодо організації навчально-виховного процесу, що було зумовлено їх незадовільним матеріальним становищем та традиційним консерватизмом церковного мислення. Духовенство сприймало ті процеси, які відбувалися у суспільстві, крізь призму падіння моральності народних мас і тому захищало принцип пріоритету виховання над навчанням. Незважаючи на певний консерватизм і обмеженість навчального курсу у церковнопарафіяльних школах, незаперечним наслідком їх функціонування стало оволодіння грамотою та освоєння основних норм моралі учнями, що їх відвідували. Синод був зацікавлений в організації народної освіти, адже саме через школи православне духовенство вагомо впливало на формування релігійної свідомості віруючих. А також протидіяло католицькому (Подільська, Волинська єпархії), сектантському (Катеринославська, Херсонська і Таврійська

єпархії) впливу. Державна підтримка шкіл даного типу сприяла поновленню в них навчально-методичного забезпечення. Хоча церковнопарафіяльні школи охоплювали порівняно невелику кількість учнів шкільного віку, але саме ця форма організації початкової освіти виявилася найбільш ефективною у віддалених хуторах, селах, населених пунктах України, для яких школи інших типів були майже не доступними. Тому в цьому плані діяльність церковнопарафіяльних шкіл заслуговує на позитивну оцінку.

Узагальнення історичного досвіду співпраці державних і церковних структур у галузі освіти має вагомим практичне значення, оскільки може стати теоретичною підвалиною для подолання негативних явищ у навчально-виховному процесі в сучасній школі, а отже, сприятиме духовному єднанню українського народу, що сприятиме прогресу в політичній, економічній, соціальній та духовній сферах держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України)

Ф.127. Київська духовна консисторія

1. Оп.6. – Спр.919. – Свидетельства разных лиц об окончании духовно-приходских училищ, Киевской семинарии и о сдаче экзаменов на звание учителей церковно-приходских школ (1900 г.). – Арк.173.
2. Оп.776. – Спр.195. О разрешении ученикам церковно-приходских школ надевать стихари во время богослужения в церкви для прислуживания в алтаре (1894 г.). – 4 Арк.
3. Спр.515. О назначении уездных наблюдателей церковно-приходских школ (1899 г.). – 1 Арк.
4. Спр.727. Педагогические курсы для подготовки учителей церковно-приходских школ. Правила для слушателей Киевских педагогических курсов второклассных церковно-приходских школ (1919 г.). – Арк.1-2.
5. Оп.876. – Спр.666. Замечания обер-прокурора Синода по поводу отзыва министра финансов на представление обер-прокурора Синода об ассигновании из суммы губернского земского сбора дополнительного кредита в пособие школам (1893 г.). – 8 Арк.
6. Оп.997. – Спр.159. Предписание Киевского епархиального совета об улучшении у школьников церковно-приходских школ церковного пения (1902 г.). – 2 Арк.
7. Оп.1023. – Спр.149. Предписания Синода аккуратно присылать ведомости о церковно-приходских школах и училищах (1861 г.).-2 Арк.

8. Оп.1050. – Спр.230. О разрешении ученикам церковно-приходских школ употреблять стихарь при богослужении (1892 г.). – 12 Арк.
9. Оп.1053. – Спр.105. О разрешении ученикам церковно-приходских школ носить стихари при богослужении (1904 г.). – 3 Арк.

Ф.182. Канцелярія Київського митрополита

- 10.Оп.1. – Спр.101. Копия распоряжения Синода об учреждении приходских сельских училищ в казенных имениях (1861 г.). – 8 Арк.

Ф. 320. Полтавське губернське жандармське управління

- 11.Оп.1. – Спр.913. Список учеников Полтавской учительской церковной школы Александрo-Николаевской на Шведской Могиле за 1907 год (1907 г.). – 7 Арк.

Ф.442. Циркуляри Київського губернатора

12. Оп.38. – Спр.881. Отчет о состоянии Юго-Западного края в 1861 г. (1861 г.). – Арк.18-66.
- 13.Оп.615. – Спр.268. Дело по вопросу о преобразовании сельских школ в народные училища Министерства народного просвещения или в церковно-приходские школы (1885-1889 гг.). – Арк.7-86.
- 14.Оп.618. – Спр.118. Циркуляр министра внутренних дел от 23 февраля 1911 г. о разрешении переселенцам сдавать в аренду земельные участки, отведенные для церковно-приходских школ, с целью получения средств на нужды школ (1911 г.). – Арк.105.
- 15.Оп.631. – Спр.474. Секретный циркуляр Киевского губернатора от 28 декабря 1900 года (1900 г.). – Арк.44.

Ф.707. Управління Київського навчального округу

- 16.Оп.87. – Спр.6800. Упоминается об открытии в г. Киеве, при Киевском обществе грамотности летних курсов для обучения ручному труду сельских учителей Полтавской губернии (1888 г.). – Арк. 27.
- 17.Оп. 225. – Спр.54. Циркуляр инспекторам народных училищ округа об обязательном каждодневном чтении церковно-славянских молитв перед началом занятий в сельских училищах (1879 г.). – 25 Арк.
18. Спр. 128. О количестве городских приходских училищ и церковно-приходских школ в Миргородском, Зеньковском, Полтавском уезде и учащихся (1882-1883 гг.). – Арк. 3, 13.
- 19.Оп. 296. – Спр.37. Циркуляр Департамента народного просвещения от 14 марта 1890 г. о правилах открытия школ грамоты (1890 г.). – Арк.21-22.
20. Спр.80. О правилах для церковно-приходских школ. Из Циркуляра Департамента народного просвещения от 14 декабря 1888 г. (1888 г.). – Арк.12-13.
- 21.Оп.299. – Спр.269. Сообщение училищного совета при Синоде от 19 июля 1917 г. о переходе церковно-приходских школ в ведомство Министерства народного просвещения (1917 г.). – Арк.262-295.

Ф.711. Київська духовна академія

- 22.Оп.3. – Спр.3311. Предписание Синода о зачете помощникам инспекторов духовной академии стажа их службы в церковно-приходских школах к выслуге на получение увеличенного оклада (1910 г.). – 1 Арк.

Ф.1219. Скоропадські – родинний фонд

23.Оп.2. – Спр.2. Временные руководственные правила для деятельности попечителей церковных школ Глуховского уезда (1896 г.). – 7 Арк.

Ф.1439. Черниговское жандармское управление

24.Оп.1. – Спр.999. Сообщение Черниговского полицмейстера от 18 июня 1908 г. о предстоящем в г. Чернигове съезде учителей церковно-приходских школ (1908 г.). – Арк. 386.

Ф.1475. Ламздорф-Галагани – родинний фонд

25.Оп.1. – Спр.634. Письма Е.В. Галаган от земского начальника Новицкого с просьбой оказать материальную помощь в устройстве общежития для учащихся волостной церковно-приходской школы в с. Гурбинцах (1894 г.). – 1 Арк.

26.Спр.746. Письмо Е.П. Ламздорф-Галаган от управляющего Ичненской экономией П. Животкевича о получении строительного материала для устройства Преображенской церковно-приходской школы (1897 г.). – 1 Арк.

Ф.2027. Духовський Є.М. – лісозаводчик і поміщик Харківської губернії

27.Оп.1. – Спр.3380. Просьба к Духовскому пожертвовать 150 руб. на устройство новых скамей для церковно-приходской школы, а также для приобретения трапеции для уроков гимнастики (1913 г.). – 1 Арк.

Ф.2052. Сумцов М.Ф. – родинний фонд

- 28.Оп.1. – Спр.21. Приглашение Сумцову на торжественное открытие церковно-приходской двухклассной школы на Заиковке (Харьков) (1904 г.). – 1 Арк.
- 29.Спр.354. Письмо И. Гуд...Сумцову с сообщением об открытии в Боромле церковно-приходской школы и просьбой принять звание почетного попечителя школы (1894 г.). – 2 Арк.
- 30.Спр.1109. Письмо Сокольского (Харьков) Сумцову с приглашением прибыть на закладку здания двухклассной женской церковно-приходской школы (1900 г.). – 1-1зв. Арк.
- 31.Спр.1112. Письмо Сокольского Сумцову с сообщением об открытии Александро-Николаевской приходской женской школы в Харькове (1899-1902 гг.). – 2 Арк.

Державний архів Полтавської області (ДАПО)

Ф.512. Полтавська єпархіальна училищна рада

- 32.Оп.1. – Спр.1. Требования на учебные пособия для церковно-приходских школ и школ грамоты из книжного склада училищного совета при Св. Синоде, счета на получение пособия (1899 г.). – Арк.3-69.
- 33.Спр.2. Переписка с училищным советом при Святейшем Синоде об отпуске средств на постройку церковно-приходской школы в селе Сухоносовке Лохвицкого уезда (1901 г.). – 5 Арк.
- 34.Спр.3. Дело по наблюдению за деятельностью Уездного отдела Полтавского епархиального училищного совета (журналы заседаний, списки церковных школ, переписка) (1902 г.). – Арк.2-82.

- 35.Спр.4. Требования уездных отделов Полтавского епархиального училищного совета о выписке учебных пособий, списки книг из которых должны состоять библиотеки при церковно-приходских школах (1902-1903 гг.). – Арк.2-103.
- 36.Спр.5. Приходо-расходная книга (1906 г.). – Арк.3-89.
- 37.Спр.6. Переписка с Кременчугским отделом Полтавского епархиального училищного совета об утверждении учителей церковно-приходских школ, высылке учебных пособий и другим вопросам. Отчеты об израсходовании денег на содержание школ (1909 г.). – Арк.1-92.

Ф.545. Директор народных училищ Полтавської губернії

- 38.Оп. 2. – Спр.10. Переписка с попечителем Киевского учебного округа, инспекторами народных училищ о выдаче пособий учителям народных училищ (1887 г.). – Арк.5-33.
- 39.Оп.3. – Спр.6. Переписка с Кременчугской, Золотоношской, Кобелякской уездными и городскими земскими управами о мобилизации учителей в деникинскую армию, об ассигновании средств на содержание церковно-приходских школ и открытии высших начальных училищ, сметы расходов на содержание школ Кременчугского уезда и списки начальных училищ Переяславского уезда (1919 г.). – Арк.3.

Ф.694. Гадяцька повітова земська управа

- 40.Оп.1. – Спр.132. Предписания Министерства народного просвещения губернской земской управе о Всероссийском и губернском съездах учителей, об образовании при Гадячском земстве отдела народного образования. Переписка с попечителем Киевского учебного округа,

Гадячским исполнительным учительским комитетом об украинизации школ, проведении украинских педагогических курсов и другим административно-хозяйственным вопросам (1915-1918 гг.). – Арк.28, 63, 84.

41.Спр.135. Переписка с волостными народными управами и приговоры сельских обществ о передаче церковно-приходских школ в введение Гадячского земства (1917-1918 гг.). – Арк.1-2, 13, 22, 142.

42.Спр.136. Предписание губернской земской управы и анкеты об украинизации начальных школ Гадячского уезда (1917-1918 гг.). – Арк.8-20.

Ф. 706. Полтавська духовна консисторія

43.Оп. 1. – Спр.7. О рукоположении псаломщика Николаевской церкви м. Белик Кобелякского уезда Александра Коркушки в сан диякона на занимаемое им первое псаломнищеское место (1900-1909 гг.). – Арк. 3-19.

44.Спр.10. О рукоположении учителя образцовой однокласной церковно-приходской школы, что при Полтавской духовной семинарии, студента этой же семинарии Алексея Станиславского во священника Введенской церкви села Жданов Лохвицкого уезда (1900-1903 гг.). – Арк.1.

45.Спр.11. О рукоположении воспитанника семинарии Димитрия Севницкого во священника Михайловской церкви села Безсал Лохвицкого уезда (1900 г.). – 30 Арк.

46.Спр.12. О рукоположении окончившего курс Полтавской духовной семинарии Михаила Коропова в сан священника к Крестовоздвиженской церкви с. Мозолеевки Кременчугского уезда (1900 г.). – Арк.2-20.

- 47.Спр.44. О рукоположении окончившего курс Полтавской духовной семинарии Алексея Мисана в сан священника к Успенской церкви м. Рашевки Гадячского уезда на второе священническое место (1902 г.). – Арк.1-11.
- 48.Спр.63. О рукоположении студента семинарии Иоанна Назаревского в сан священника к Покровской церкви с. Рымаровки Гадячского уезда (1902-1903 гг.). – Арк. 1-20.
49. Оп. 3. – Спр.72. Клировая ведомость церкви м. Воронькова Переяславского уезда. – Арк.2.
- 50.Оп.4. – Спр.14. Копии указов Сената, Синода и консистории за 1800-1825 гг. (1889 г.). – Арк. 94.
- 51.Спр.413. Указы консистории (копии) (1897 г.). – Арк.10-53.
- 52.Спр.424. Указы духовной консистории (копии) (1902 г.). – Арк.1- 474.

Ф.801. Пирятинське духовне правління

- 53.Оп. 1 – Спр.4349. Дело о предоставлении благочинными сведений о состоянии приходских училищ (1841 г.). – Арк.1.
- 54.Оп. 2. – Спр.553. Рапорты благочинных о представлении сведений о состоянии приходских церковных училищ (1842 г.). – Арк.3.

Ф.828. Пирятинська повітова земська управа

- 55.Оп.1. – Спр.154. Циркуляры Полтавской губернской земской управы, Полтавского губернского комиссара об организации волостных земств и установлении их границ; списки учебных мастерских, профессиональных и начальных школ, народных домов просвита, промышленных предприятий по Пирятинскому уезду (1914-1919 гг.). – Арк.58-70 зв.

Ф.958. Миргородське повітове училище

56. Оп.1. – Спр.1. Предписания дирекции училищ Полтавской губернии о преподавании наук на основе священного писания, о пожертвовании в пользу училищ и другим вопросам. Ведомости об учениках, приходах и расходах сумм и другом (1819 г.). – Арк.149, 152.

Ф. Р-8805. Колекція фотодокументів по історії міста Полтави.

57. Оп.1. – Спр.57. Стаття А. Дучинського „Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині (за архівними матеріалами 1901-1905 років), напечатанная в сборнике „За сто літ Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст.“, под редакцией М. Грушевського (Кн. II, Київ, Держвидав, 1928 р.) ” (1928 р.)– Арк.7-11.

Державний архів Харківської області (ДАХО)

Ф.3. Харківська губерньська земська управа

58. Оп.7. – Спр.169. О состоянии училищ в губернии (1802 г.). – Арк.2.

59. Оп.12. – Спр.237. Об учреждении приходских училищ и о преподавании в них церковнослужителями (1806 г.). – Арк.1-2.

60. Оп.38. – Спр.27. О нежелании жителей слободы Липцы содержать приходское училище и обучать детей в этом училище (1818 г.). – Арк.1.

61. Оп.105. – Спр.10. О приходских училищах и школах (1835 г.). – Арк.1-3, 131.

62. Оп.239. – Спр.3. О мерах к содержанию сельских училищ в Харьковской губернии (1869 г.). – Арк.1.

63. Оп.254. – Спр.62. О доставке сведений о расходах земства на народное образование в 1873 году (1873 г.). – Арк.3-28.
64. Оп.283. – Спр.612. По сообщению Харьковского архиепископа по поводу обвинения чинами Змиевской полиции бывшего учителя церковной школы Соборницкого в жестоком обращении с учениками (1904 г.). – Арк.1.
65. Спр.996. По вопросу об открытии в губернии при начальных народных училищах курсов для взрослых и педагогических курсов для учителей церковных школ в г. Харькове (1907 г.). – Арк.18 - 21.

Ф.40. Харківська духовна консисторія

66. Оп.103. – Спр.22. Дело по жалобе крестьянина Савелия Алексеевича Святушенка на священника приходской церкви сл. Нищахи Ахтырского уезда Василия Полтавцева и за неуплату ему за постройку дома под помещение церковно-приходской школы 700 руб. (1901-1902 гг.). – Арк.2-13.
67. Спр.104. По иску кр. Демьяненко к Коломенской церковно-приходской школе на сумму 175 руб. (1905 г.) – Арк.2-5.
68. Спр.325. Ведомость дополнительного процентного сбора с церковных доходов на содержание духовно-учебных заведений и рапорты благочинных о церковных сборах на духовно-учебные потребности (1910 г.). – Арк.54-54 зв.
69. Спр.240. По указу Св.Синода об участии духовного ведомства в борьбе с детской преступностью путем помещения малолетних арестантов в монастырские приюты (1910-1911 гг.). – Арк.1-18.
70. Оп.104. – Спр.296. Свидетельства духовных лиц на звание учителей церковных школ, представленные в Консисторию (1914 г.). – Арк.5-9.

71. Спр.515. По отношению г. обер-прокурора Св.Синода относительно призова на военную службу учителей духовных училищ и учительских школ (1915 г.). – Арк.1.
72. Оп.106. – Спр.32. О разрешении пристроить к сторожке при Богодуховской Соборной церкви здание для церковно-приходской школы (1888 г.). – Арк.1.
73. Спр.44. Ведомость о состоящих при монастырях и приходских церквях училищ для обучения детей за 1905 год (1905 г.). – Арк.7-23.
- 74.Спр.184а. Ведомости о школах, находящихся при монастырях и церквях за 1907 год (1907 г.). – 387 Арк.

Ф.200. Харківське товариство поширення серед народу грамотності

- 75.Оп. 1. – Спр.485. Переписка об организации лиги образования, по созыву областного съезда юга России, Всероссийского учительского союза по профессиональному образованию, о выдаче пособий на организацию и развитие просветительной деятельности народных домов и наказ первого съезда союзов кредитных и ссудо-сберегательных товариществ в городе Харькове (1917 г.). – Арк.24-26.
76. Спр.510. О единой трудовой школе. Декреты, постановления, проекты (1918 г.). – Арк.15, 26 зв.

Ф.266. Канцелярія директора народних училищ Харківської губернії

- 77.Оп. 1. – Спр.290. Об открытии и закрытии сельских приходских училищ, первоначальных школ для обучения детей грамоте (1868 г.). – Арк.1-8.

78. Спр.423. О введении преподавания церковного пения ученикам Старорублевского уездного училища (1868 г.). – 4 Арк.

Ф.306. Богодухівська повітова земська управа Харківської губернії

79. Оп. 1. – Спр.14. Переписка о личном составе учителей земских училищ и церковно-приходских школ (1917 г.). – Арк.1-77.

Ф. 636. Валківська повітова училищна рада Харківської губернії

80. Оп.1. – Спр.45. О церковно-приходских школах и о закрытии и открытии народных школ Валковского уезда Харьковской губернии(1886 г.). – 26 Арк.
81. Спр.52. Об открытии церковно-приходских школ в Валковском уезде (1887 г.). – 10 Арк.

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО)

***Ф.145. Чернігівське губернське по земських і міських справах
присутствіє***

82. Оп.1. – Спр.130. О постройке в Остре церковно-приходской школы при Воскресенской церкви (Из журнала заседания Остерской городской думы от 18 ноября 1902 г.) (1902 г.). – Арк.263-267.
83. Спр.132. О наличии в городе Нежине Соборно-Николаевской церковно-приходской школы (Из переписки и журналов заседаний

- Нежинской городской думы и журналов заседаний Нежинской городской думы за 1902 год) (1902 г.). – Арк.224-229.
84. Спр.438. Об ассигновании средств на содержание Нежинской церковно-приходской школы. (Из журнала заседаний Нежинской городской думы от 29 октября 1908 г.) (1908 г.). – Арк.264.
85. Спр.444. О количестве начальных учебных заведений города Суража с указанием числа учащихся в них (Из доклада Суражского городского старосты от 7 декабря 1908 г.). – Арк.104.
86. Спр.838. Об открытии в Стародубском Александровском женском приходском училище класса рукоделия (Из протоколов заседаний Стародубской городской думы) (1909 г.). – Арк. 4 зв.
87. Оп.2. – Спр.259. По отношению Черниговского епархиального Преосвященного о внесении в школьную сеть 25-ти церковно-приходских школ Новгород-Северского уезда (1909 г.). – Арк.1-6.
88. Спр.260. По письму Преосвященного Антония, епископа Черниговского и Нежинского о возвращении в введение епархиального училищного совета двух зданий церковно-приходских школ в с. Пироговке и дер. Дубликовке, занятых Новгород-Северскою земскою управою под помещение земских школ (1909-1910 гг.). – Арк.1-12.
89. Спр.269. Копия отношения попечителя Киевского учебного округа об открытии в Черниговской губернии четырех учительских семинарий (1909 г.). – 1 Арк.
90. Оп.3. – Спр.275. Дело о разрешении созыва Нежинского очередного уездного земского собрания. Сведения о Васильевской церковно-приходской школе г. Нежина (190-1906 гг.). – Арк.60-61.
91. Спр.974. О включении в школьную сеть невключенных церковно-приходских школ Нежинского уезда (Из доклада Нежинской уездной земской управы) (1913 г.). – Арк.115-116.

Ф.679. Чернігівська духовна консисторія

92. Оп.2. – Спр.4829. Сведения об училищах, находящихся при церквях и монастырях за 1849 г. (1849 г.) – Арк.3-105.
93. Спр.4939. Ведомость о числе монашествующих и послушников по Черниговской епархии; о лицах, присоединившихся к православной Восточной Кафолической церкви; о расколе и разных сектах; о сельских училищах, открытых при приходских церквях; о лицах, отбывающих епитимию в монастыре за 1874 г. (1874 г.). – Арк.8-25.
94. Спр.5146. Сведения о состоянии начальных народных училищ, сельских и церковно-приходских школ за 1869-1870 и 1888 гг. (1869-1888 гг.)– Арк.5-31.
95. Оп.3. – Спр.1. Постановление по делу о растрате церковным старостой Алексеевской церкви м. Мены денег, завещанных купцом Проценко на содержание школы и богадельни (1900 г.). – Арк.1-8.
96. Спр.26. Дело о привлечении к ответственности псаломщика м. Батурина Желтоножского, возмущившегося против несвоевременной выдачи Черниговским епархиальным училищным советом жалованья учителям церковных школ (1906-1907 гг.). – 7 Арк.
97. Оп.4. – Спр.1371. Материалы о церковно-приходских школах: указ консистории об открытии школ для девочек, рапорты священников благочинным об открытии школ, письмо ученицы епархиального женского училища архиепископу о тяжелом режиме в училище и др. (1838-1905 гг.). – Арк.1-3.
98. Спр.1616. Дело о недопуске учителя церковной школы Яценко Григория к экзаменам на звание учителя; о явке на экзамены на звание псаломщиков Сильвестрова Якова, Кулинич-Бордакова и Бантиданова; прошение священника с. Старых Холеевич, Стародубского уезда, Ильяшевича Никифора о выдаче ему

свидетельства о выдержании экзамена на священника (1906-1909 гг.).
– 6 Арк.

Ф.942. Чернігівське губернське статистичне бюро

99. Оп.1. – Спр.61. Статистические данные о числе учащихся в одноклассных начальных церковных школах (по уездам) и начальных училищах (1908-1916 гг.). – 245 Арк.

Ф.1081. Шраг Ілля Людвигович – адвокат і громадський діяч

100. Оп.1. – Спр.1. Протокол заседания комиссии Черниговского губернского земского собрания по народному образованию от 24 февраля 1894 г. Доклад И.Л. Шрага о введении в школах украинского языка (1894 г.). – 8 Арк.

101. Спр.35. Заметки И.Л. Шрага о состоянии науки и народного образования на Украине, введение в школах украинского языка (черновики) (1902 г.). – 50 Арк.

2. Опубліковані джерела

Періодичні видання

102. Васютинский Ф. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Федора Васютинского о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1902-1903 учебный год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1904. – № 3. – С.67-99;

- № 4. – С.127-155; № 5. – С.172-191; № 6. – С.210-226; № 7-8. – С.248-275; № 9. – С.305-328.
103. Ведомость Полтавского епархиального училищного совета о церковных школах Полтавской епархии за 1905 гражданский год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. -№ 26. – С.580-586.
104. Ведомость Полтавского епархиального училищного совета о церковных школах Полтавской епархии за 1908 гражданский год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1909. – № 26. – С.665-673.
105. Ведомость Полтавского епархиального училищного совета о церковных школах Полтавской епархии за 1910 гражданский год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1911. – № 19. – С.1359-1367.
106. Виноградский А. Источник содержания церковных школ // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1910. – № 9. – С.653-655.
107. Включение церковных школ в школьную сеть Волчанского уезда // Харьковские губернские ведомости. – 1911. – № 603. – С.2.
108. Горонович А. Новая церковно-приходская школа в селе Мазинках Переяславского уезда // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1911. – № 3. – С.192-194.
109. Давыденко В. Педагогические курсы для учителей одноклассных церковно-приходских школ в г. Харькове в 1900 г. // Вера и разум. – Т. III: Листок для Харьковской епархии. – 1900. – № 17. – С.468-474; № 18. – С.496-504; № 19. – С.529-533; № 20. – С.551-557; № 21. – С. 583-597.
110. Журналы общепархиального съезда о.о. законоучителей Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1917. – № 16. – С.1261-1268.

111. Записка об открытии при Полтавском епархиальном женском училище женской церковно-приходской школы // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1887. – № 23. – С.883-902.
112. Из жизни церковно-приходских школ г. Конотопа // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1901. – № 11. – С.394-398.
113. Из школьного мира // Церковно-приходская школа. – 1888. – сентябрь. – С.48-64; 1895. – Книга 4. – С.234-250; 1896. – Книга 10. – С.239-253; Книга 11. – С.306-317; 1898. – Книга 6. – С.361-374; 1902. – Книга 12. – С.397-408.
114. Известия и заметки // Вера и разум: Журнал богословско-философский. – Т. III: Листок для Харьковской епархии. – 1890. – № 16. – С.468.
115. Известия и смесь. Сведения о сельских училищах, открытых при приходских церквях, за март 1862 года // Журнал Министерства народного просвещения. – 1862. – август. – С.177-178.
116. Известия и заметки // Вера и разум. – Т. III: Листок для Харьковской епархии. – 1890. – № 16. – С.468.
117. Известия и заметки // Вера и разум. – Т. III: Листок для Харьковской епархии. – 1900. – № 19. – С.534-538.
118. Известия о деятельности и состоянии учебных заведений: начальные народные училища // Журнал Министерства народного просвещения. – 1867. – № 6. – С.375-376.
119. Историко-статистический очерк села Ханделевки Кобеляцкого уезда и находящейся в нем Покровской церкви // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1897. – № 1. – С.12-22.

120. К вопросу о нормальной деятельности уездных наблюдателей церковных школ // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1897. – № 4. – С.160-165; № 5. – С.183-188.
121. К десятилетию церковной школы // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1894. – № 12. – С.492-498.
122. К. Народное образование в Черниговской губернии // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1874. - № 7. – С.152-175.
123. К сведению учителей и учительниц церковно-приходских школ // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1912. – № 29. – С.1856-1858.
124. Клименко В. К предстоящему епархиальному съезду духовенства по вопросу о размере обязательных взносов от церквей на содержание церковно-приходских школ // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1911. – № 17. – С.1227-1237.
125. Коропов Г. Съезд учащих церковно-приходских школ Полтавского уезда // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1917. – № 9. – С.727-729.
126. Корреспонденции церковно-приходской школы // Церковно-приходская школа. – 1887. – Книга 3. – С.60-66.
127. Косминский А. 50-летие Успенской одноклассной церковно-приходской школы в г. Конотопе // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1901. – № 2. – С.46-49.
128. Костецкий В. Троицкая церковно-приходская школа в м. Великих Будищах Зеньковского уезда в память Св. Коронования их Императорских Величеств Государя Николая II и Государыни Александры Федоровны // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1898. – № 26. – С.935-940.

129. Краткие сведения о церковных школах Полтавской епархии к началу 1904 года // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1904. – № 15. – С.575-587.
130. Крикуновский А. Лубенская учительская школа (1894-1909 гг.) // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1909. – № 6. – С.229-239; № 7. – С.278-293; № 8. – С.335-348.
131. Крыжановский Е.М. Основы «Дидактики» в связи с основами церковно-приходской школы // Церковно-приходская школа. – 1889. – Октябрь. – С.132-147.
132. Курсы для учителей церковных школ в г. Лубнах // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1911. – № 21-22. – С.1632-1633.
133. Лавров В. Участие церковных школ Черниговской епархии в настоящей Отечественной войне // Вера и жизнь. – 1916. - № 5-6. – С.90-110.
134. Летние курсы церковного пения в г. Чернигове // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1897. – № 17. – С.620-625; № 18. – С.654-662; № 21. – С.764-771.
135. Местные известия // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1909. – № 7. – С.296-300.
136. Местные известия // Харьковские губернские ведомости. – 1899. – № 266. – С.3.
137. Местные известия // Харьковские губернские ведомости. – 1902. – № 296. – С.2.
138. Михайлов М. Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии № 1-1914 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1914. – № 48. – С.2687-2692.
139. О мерах, принятых уездными земскими собраниями для содействия народного образования // Журнал Министерства народного просвещения. – 1867. – № 2. – С.224-229.

140. О пятилетних прибавках учащим церковно-приходских школ // Вера и жизнь. – 1913. – № 19. – С. 56-57.
141. Об открытии церковно-приходских школ // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1887. – № 3. – С.20-22.
142. Образцовая церковно-приходская школа при Полтавской духовной семинарии (1886-1896 гг.) // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1896. – № 11. – С.328-343.
143. Одиннадцатая годовщина Полтавского епархиального братства во имя Преподобномученика Макария // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1901. - № 17. – С.789-801.
144. Ольский З.П. Краткосрочные педагогические курсы церковного пения на Шведской могиле для учителей церковных школ // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1906. –№ 32. – С.1339-1357.
145. Ольский З.П. Краткосрочные педагогические курсы в г. Полтаве для учительниц церковных школ Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1901. – № 21. – С.964-986.
146. Ольшевский И. Отчет епархиального наблюдателя церковных школ Полтавской епархии за 1901-1902 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1903. – № 5. – С.109-138; № 6. – С.145-175; № 7. – С.188-205; № 8. – С.215-237.
147. Определение Святейшего Синода от 30 октября 1908 года за № 7683, об устройстве в 1909 году Всероссийской церковно-школьной выставки // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1909.–№ 2.– С.53.
148. От Совета Александро-Николаевской церковной учительской школы // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1903. – № 11. – С.271-285.

149. От Харьковского епархиального училищного совета // Вера и разум. – Т. III: Листок для Харьковской епархии. – 1887. – № 19. – С. 434-435.
150. Открытие законоучительских курсов // Харьковские губернские ведомости. – 1911. – № 716. – С. 4.
151. Открытие занятий в IV-м дополнительном учительско-законоучительском-псаломщицком классе в Дергачевской второклассной школе // Вера и разум. – Т. III: Листок для Харьковской епархии. – 1911. – № 22. – С. 560-561.
152. Открытие первой церковно-приходской школы в городе Харькове // Харьковские губернские ведомости. – 1884. – № 258. – С. 1.
153. Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1899-1900 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1901. – № 5. – С. 79-96; № 6. – С. 121-137; № 7. – С. 164-181; № 8. – С. 189-220; № 9. – С. 231-244.
154. Отчет о краткосрочных педагогических курсах и курсах церковного пения для учителей церковно-приходских школ и школ грамоты Лубенского уезда в г. Лубнах при Братской учительской школе с 1-го по 25 августа 1894 года // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1894. – № 21. – С. 895-906.
155. Отчет о состоянии и деятельности Полтавского епархиального Свято-Макарьевского Братства за 1897 год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1898. – № 19. – С. 463-477.
156. Отчет о состоянии Пантелеймоновской женской церковно-приходской школы за 1907 год // Известия Харьковской городской думы. – 1908. – № 5. – С. 73-74.
157. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамотности Харьковской епархии за 1887/8 учебный год // Вера и разум. – Т. III: Листок для Харьковской епархии. – 1889. – № 3. – С. 61-69; № 4. – С. 85-93; № 5. – С. 113-120.

158. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамотности Харьковской епархии за 1888/9 учебный год // Вера и разум. – Т. III: Листок для Харьковской епархии. – 1890. – № 2. – С. 35-38; № 6. – С. 140-146; № 7. – С. 169-172; № 8. – С. 204-208.
159. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895-1896 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1897. – № 3. – С. 36-58; № 4. – С. 71-89; № 5. – С. 98-110; № 6. – С. 129-145; № 7. – С. 165-181.
160. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Харьковской епархии за 1885/6 учебный год // Вера и разум. – Т. III: Листок для Харьковской епархии. – 1887. – № 2. – С. 19-33.
161. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Черниговской епархии за 1886 год // Черниговские епархиальные известия. – Часть официальная. – 1887. – № 8. – С. 341-348.
162. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1905-1906 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1907. – № 22. – С. 477-487; № 24. – С. 546-563.
163. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1908-1909 учебном году // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1910. – № 18. – С. 1144-1159; № 19. – С. 1203-1214; № 24. – С. 1535-1546; № 25. – С. 1620-1623.
164. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1909-1910 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1911. – № 6. – С. 309-325; № 8. – С. 446-462; № 14. – С. 876-881.
165. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1911-12 уч. год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1913. – № 8. – С. 530-548; № 10. – С. 688-702; № 13. – С. 916-934.

166. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1913-1914 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1915. – № 9. – С.763-780.
167. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1914-1915 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1916. – № 7. – С.508-526; №10. – С.758-768.
168. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1915-1916 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1917. – № 10. – С.719-790; № 11. – С.839-864; №12. – С. 917-934; № 14. – С. 1100-1118.
169. Отчет об учебно-воспитательной части педагогических и церковного пения курсов, организованных в городе Лубнах для учителей церковных школ Полтавской епархии с 15 июня по 15 июля 1903 года // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1904. – № 1. – С.7-15.
170. Отчет Пантелеймоновской церковно-приходской школы с ремесленным отделением // Известия Харьковской городской Думы. – 1910. - № 2. – С.51.
171. Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1898 год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1899. – №23. – С.692-714; № 24. – С.725-738.
172. Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1899 год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1900. – № 33. – С.875-894. –№34. – С.910-937.
173. Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1900 год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1901. – № 25. – С.689-719. – №26. – С.729-744.

174. Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1901 год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1902. – № 28. – С.775-786; № 29. – С.801-818.
175. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Федора Васютинского о краткосрочных педагогическо-певческих курсах для учителей и учительниц церковных школ Черниговской епархии, происходивших в г. Чернигове с 1 июля по 4 августа 1900 г. // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1901. – № 11. – С.252-285.
176. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Федора Васютинского, о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1899-1900 учебный год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1901. – № 12. – С.298-337.
177. Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1889-90 учебный год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1891. – № 5. – С.159-206.
178. Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1895/96 учеб. год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1897. – № 9. – С.209-297.
179. Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1896/97 учебный год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1898. – № 9. – С.199-284.
180. Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1900 гражданский год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1901. – № 22. – С.699-726; № 23. – С.742-769; № 24. – С.799-833.

181. Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1901 гражданский год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1902. – № 21. – С.706-718; № 22. – С.740-776; № 23. – С.792-824; № 24. – С.843-872.
182. Паломничество ко св. местам г. Чернигова учеников церковной школы с. Красного Черниговского уезда // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1901. – № 15. – С.538-540.
183. По поводу программы для преподавания Закона Божьего в церковно-приходских школах // Церковно-приходская школа. – 1889. – Август. – С.3-15.
184. Победоносцев К.П. Руководственные указания деятелям церковно-приходских школ // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1898. – № 26. – С. 940-943.
185. Поездка учащихся Городенской церковно-приходской школы в г. Киев // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 28. – С.1229-1232.
186. Покровский В. Развитие церковно-школьного дела в Черниговской губернии // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1910. – № 1. – С.11-15.
187. Постановление губернской земской школьной комиссии о включении 28 школ грамоты, преобразованных в церковно-приходские, в школьную сеть Черниговской губернии, и особое мнение по этому вопросу представителя духовного ведомства, поданное в губернское земское собрание 44 сессии // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1909. – № 3. – С.120-127.
188. Постройка и освещение церковно-приходской школы в с. Ястребщине Глуховского уезда // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1895. – № 24. – С.817-825.

189. Правила и программы преподавания пчеловодства в церковных школах // Вера и жизнь. – 1916. – № 7-8. – С.181-204.
190. Правила о школах грамоты // Русская школа. – 1891. – №7-8. – С.3-6.
191. Правила пользования беспроцентною ссудою на устройство церковных школ в епархии из пожертвованных на этот предмет 2 000 рублей // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1899. – № 6. – С.147-149.
192. Приказ Черниговского губернатора волостным старшинам 3 мая 1888 года за № 1821 // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1888. – № 9. – С.390-391.
193. Развитие церковно-школьного дела а Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1909. – № 23. – С.861-868.
194. Разъяснение по выполнению учебно-воспитательного дела в церковных школах // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1904. – № 5. – С.68-76.
195. Рознатовский К. Земство и церковные школы Глуховского уезда // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1895. – № 22. – С.693-703.
196. Савченко А. Общеобразовательная экскурсия учащихся и учащихся Николаевской церкви церковно-приходской школы местечка Сенчи Лохвицкого уезда Полтавской епархии в город Киев // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1904. – № 26. – С.1000-1004.
197. Сведения о деятельности школы при приюте Дмитриевского попечительства о бедных за 1906 год // Известия Харьковской городской думы. – 1907. – № 4. – С.53.
198. Светлая страничка из жизни церковно-приходских школ // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1893. – № 24. – С.998-1006.

199. Тринадцатая годовщина Полтавского епархиального братства во имя Преподобномученика Макария // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1903. – № 16. – С.732-752.
200. Трипольский П. К вопросу об участии учителей и учительниц церковных школ в эмеритальной кассе духовенства Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1899. – № 5. – С.166-175.
201. Трипольский П. Открытие краткосрочных педагогических курсов в г. Полтаве для учащихся в церковно-приходских школах Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1898. – № 20-21. – С.725-739.
202. Трипольский П. Открытие церковно-учительской школы на поле Полтавской битвы // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1899. – № 31. – С.2063-2075; № 32. – С.2107-2116.
203. Украинизация Черниговской духовной школы // Черниговская земская газета. – 1917. – № 55. – С.3.
204. Улучшение содержания церковных школ Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1913. – № 12. – С.889-898.
205. Участие церковных школ Черниговской епархии в настоящей Отечественной войне // Вера и жизнь. – 1916. – №11-12. – С.98-114.
206. Церковная жизнь в 1910 году // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1911. – № 3. – С.188-192.
207. Церковно-приходские братства Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1898. – № 4. – С.144-154.
208. Церковно-приходские школы в 1885 г. // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1887. – № 24. – С.674-679.
209. Церковно-приходские школы и школы грамоты в Полтавской епархии за последние 11 лет (1884-1895 гг.) // Полтавские

- епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1896. – № 19-20. – С.592-604; № 22-23. – С.665-673.
210. Церковные школы в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 11. – С.10.
211. Чубов М. Из жизни Сампсониевской церковно-приходской школы // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1899. – № 19. – С.769-773.
212. Щедрое пособие церковным школам // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1911. – № 31. – С.2175.
213. Щербина Ф. Паломничество учащихся и учащихся Ромодановской церковно-приходской железнодорожной школы в Лубенский Спасо-Преображенский монастырь // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1913. – № 29. – С.2084-2088.

Публікація документів

214. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1887 год. – СПб., 1889. – 289 + 123 с.; за 1898 год. – СПб., 1901. – 224 + 67 с.; за 1899 год. – СПб., 1902. – 272 + 67 с.; за 1900 год. – СПб., 1903. – 387 + 83 с.; за 1902 год. – СПб., 1905. – 321 + 83 с.; за 1905-1907 годы. – СПб., 1910. – 268 с.
215. Вопрос о церковной школе в Государственной Думе. Сессия II 1908 года. Заседание 3, 12 и 19 ноября. Стенографический отчет с вступительной статьей. – СПб., 1908. – 83 с.
216. Давыденко В. Отчет Харьковского епархиального наблюдателя школ церковно-приходских и грамоты в учебно-воспитательном отношении за 1898-1899 год. – Х., 1900. – 113 с.

217. Двадцатипятилетие Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища). – Полтава, 1894. – 271 с.
218. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 г. – Полтава, 1895. – 188, 81 с.
219. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1896 г. – Полтава, 1896. – 230, 98 с.
220. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1897 г. – Полтава, 1897. – 138, 63, 132, XXXI с.
221. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1898 г. – Полтава, 1900. – 176, 229 с.
222. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1902 года. – Чернигов, 1903. – 155 с.
223. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1914 года. – Глухов, 1915. – 431 с.
224. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXX очередной сессии 1894 года. – Чернигов, 1896. – 501, 1034 с.
225. Журналы Черниговского губернского земства XXXII очередной сессии 1896 года. – Чернигов, 1897. – 711 с.
226. Завьялов А. Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода 1867-1895 гг. – СПб., 1896. – 282 с.
227. Каталог Всероссийской церковно-школьной выставки (11 мая – 20 июня 1909 г.). – СПб., 1909. – 374 с.
228. Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии / Сост. Т.Н. Голиком. – Чернигов, 1913. – 67 с.
229. Леонтович В.Н. К вопросу о составлении учебников для сельских школ Полтавской губернии (Доклад губернского гласного В.Н. Леонтовича). – Полтава, 1901. – 18 с.

230. Народное образование в СРСР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917-1973 гг. / Сост. А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. – М.: Педагогика, 1974. – 559 с.
231. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1908 год. В двух частях – X., 1910. – Часть II. – 530, 200 с.
232. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год. – X., 1912. – 189 с.
233. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1915-16 учебный г. Статистический обзор. В двух частях. – X., 1918. – Ч. II. Сводные таблицы. – 126 с.
234. О народных школах в юго-западных губерниях. – Б.м., 1864. – 171 с.
235. О языке преподавания в начальных школах местностей с малорусским населением (Заявление 37 членов Г.Д.). – Б.м., 1908. – 6 с.
236. Обзор решений земских собраний Полтавской губернии и деятельность земских управ в 1865 году // Щербина Ф.А. История Полтавского земства. – Полтава, 1914. – С.144-228.
237. Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 года. – Петроград, 1914. – Выпуск III, часть 1-я. Харьковский учебный округ. – 28 + 136 с.
238. Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 года. – СПб., 1913. – Выпуск V, часть 1-я. Киевский учебный округ. – 34 + 136 с.
239. Отчет о начальных народных училищах Полтавской губернии за 1873 год. – Полтава, 1874. – 76 с.
240. Отчет о состоянии начальной образцовой женской школы при Черниговском епархиальном женском училище за 1906-1907 учеб. год. – Чернигов, 1908. – 5 с.
241. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской епархии за 1894/95 учебный год. – Полтава, 1896. – 103 с.

242. Отчет о состоянии церковных школ, субсидируемых Глуховским земством в 1903 году. – Чернигов, 1903. – 23 с.
243. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XXXIX. Отделение первое. 1864. . – СПб., 1867. – 973 с.
244. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том IV. 1884. – СПб., 1887. – 626 с.
245. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том VIII. 1888. – СПб., 1890. – 641 с.
246. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том XVI. 1896. Отделение I.– СПб., 1899. – 823 с.
247. Про українізацію церкви. Доклад, прочитаний на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства й парафіян 3-6 травня 1917 року. – Лубни, 1917. – 12 с.
248. Программы учебных предметов для церковно-приходских школ, утвержденные Святейшим Синодом. – СПб., 1886. – 71 с.
249. Программы для церковно-учительских школ. – СПб., 1904. – 146 с.
250. Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб., 1904. – 1095 с.
251. Сборник постановлений и распоряжений о церковно-приходских школах. – Х., 1888. – 121 с.
252. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX-XXXV сессий) 1883-1899 годов / Сост. С.В. Сотников. – Выпуск III. – Чернигов, 1903. – 2283 с.
253. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания по народному образованию за 1886-1894 гг. – Чернигов, 1895. – 243 с.
254. Секретный донос Полтавского губернатора Багговута министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним. – Полтава, 1917. – 11 с.
255. Сельские училища в Харьковской губернии // Харьковский календарь на 1886 г. – Х., 1885. – С.125-129.

256. Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год. – Х., 1904. – 251 с.
257. Состояние учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 год. – К., 1913. – 103 с.
258. Спасский П.Н. Сборник правил о школах церковно-приходских и грамоты. – СПб., 1898. – 213 с.
259. Список населенных мест по сведениям 1864 года. Харьковская губерния. – СПб., 1869. – ХСV, 209 с.
260. Список учебных заведений Харьковской губернии на 20-е декабря 1914 года. – Х., 1916. – 45 с.
261. Статистические сведения о сельских училищах в Европейской России и Привислянских губерниях: Статистический временник Российской империи / Под ред. А.В. Дубровского. – СПб., 1884. – Сер.3. – Вып.1. – С.233-237.
262. Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времен издания Высочайше утвержденных 13 июня 1884 г. Правил о церковно-приходских школах. – СПб., 1909. – 135 с.
263. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. В двух выпусках. – СПб., 1900. – Выпуск второй (данные 1898 года). – I-XLI + 277 с.
264. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи за 1896 год. – СПб., 1898. – 277 с.
265. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. – Полтава, 1901. – 536 + 33 + 186 с.
266. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год – Полтава, 1904. – 136 + 168 + 166 с.
267. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1905 год. – Полтава, 1906. – 127 + 77 + 88 с.
268. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 г. – Полтава, 1915. – 654 с.

269. Статистический справочник по Югу России. – Полтава, 1910. – 75 с.
270. Сумароков П. Собрание правил, законоположений и распоряжений Святейшего Синода о церковно-приходских школах и школах грамоты. – Вятка, 1897. – 272 с.
271. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т.5, кн.1.- XIX ст. / Передм., упор., прим. О. Сліпушко.–512 с.
272. Учебные заведения всех ведомств в Харьковской губернии в 1871 году // Харьковский календарь на 1873 год. – Х., 1872. – С.181-195.
273. Фальборк Г., Чарнолусский В. Начальное народное образование в России. В 4 т. – СПб., 1900. – Т.1. – 407 с.; СПб., 1902. – Т.2. – 418 с.; СПб., 1905. – Т.3. – 457 с.; СПб., 1905. – Т.4. – 400 с.
274. Церковные школы Российской империи к 1907 году (Статистические сведения). – СПб., 1907. – 32 с.
275. Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода 1867-1900 гг. / Собрал А. Завьялов. – СПб., 1901. – 444 с.
276. Число учебных заведений и училищ [Статистические сведения по Харьковской губернии] // Харьковский календарь на 1872 г. – Х., 1871. – С.141-142.

3. Монографії

277. Багaley Б.И. Очерки из русской истории: В 2 т. – Х., 1911. – Т.1. Статьи по истории просвещения. – 624 с.
278. Багaley Б.И., Миллер Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): В 2 т. – Х., 1912. – Т.2 (XIX-й и начало XX-го века). – 973 с.
279. Белявский А. Исторический очерк развития элементарной школы в биографиях замечательнейших педагогов и по уставам правительств. – СПб., 1906. – 102 с.

280. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. – Казань, 1891. – 378 с.
281. Богданов И.М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР. – М.: Статистика, 1964. – 196 с.
282. Бодянский П. Памятная книга Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865. – 470 с.
283. Борисенко В.И. Сельское начальное образование на Левобережной Украине в 60-х – 90-х гг. XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1976. – 215 с.
284. Борисенко В.Й. Борьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
285. Ванчаков А.М. Краткий историко-статистический обзор развития церковной школы с 1884 г. до настоящего времени (1884-1909 гг.). – СПб., 1909. – 32 с.
286. Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви: В 4 т. – К.: АТ „Книга”, 1998. – Т. III. (XVIII – XIX ст). – 390 с.
287. Восторгов И.И. Государственная Дума и церковные школы. – СПб., 1911. – 40 с.
288. Восторгов И. И. Император Александр III. – СПб., 1909. – 48 с.
289. Гавриш Р.Л. Земська школа на Полтавщині. – Полтава: ВЦ „Археологія”, 1998. – 102 с.
290. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку ХХ століття. – Запоріжжя: ЗДУ, 1997. – 49 с.
291. Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01.- Полтава, 1997. – 189 с.
292. Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения. – М.: Наука, 1962. – 192 с.

293. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-ая половин XIX – начало XX в.). – М.: Изд.-во «Наука», 1969. – 184 с.
294. Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы. – М., 1900. – 587 с.
295. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). – К.: Рад. школа, 1966. – 260 с.
296. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. – К.: Освіта, 1992. – 156 с.
297. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991.- 46 с.
298. Давыденко В. Церковно-приходская школа. – Х., 1903. – 478 с.
299. Давыденко В. Церковные школы Российской империи. – Х., 1904. – 32 с.
300. Даденков М.Ф. Історія педагогіки. – К.: Радянська школа, 1947. – 328 с.
301. Данилевский Г.П. Харьковские школы (с 1732 по 1865 г.) // Данилевский Г.П. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Х., 1866. – С. 287-403.
302. Демков М.И. Начальная народная школа, ее история, дидактика, методика. – М., 1911. – 332 с.
303. Димитрий (Вербницкий), архимандрит Начальная школа для православно-русского народа. – К., 1909. – 12 с.
304. Дорошенко Д.І. Нариси історії України в 2-х томах. Том II (від половини XVII століття). – К.: Глобус, 1992. – 349 с.
305. Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 2001. – 280 с.
306. Жук В.Н., Сердюк Г.Д. Перлина Козельщини. Сторінки з історії Козельщинського Різдва Богородиці жіночого монастиря. – Полтава: Поліграфічне підприємство „АСМІ”, 2004. – 180 с.

307. Заволока М.Г. Загальноосвітні школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 105 с.
308. Заволока М.Г. Загальноосвітня школа України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. ... канд. пед. наук: 13730. – К., 1971. – 215 с.
309. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце ХІХ столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). – М.: Мысль, 1970. – 446 с.
310. Записка о церковных школах. Общий обзор школьной деятельности православного духовенства. – Б.м.,б.г. – 49 с.
311. Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие (1884-1909 гг.). – СПб., 1909. – 686, 135 с.
312. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца ХХ в.: Учеб. пособ. / Под ред. А.И. Пискунова. – М.: ТЦ Сфера, 2001. – 512 с.
313. Іларіон Митрополит. Українська культура і наша церква. Ідеологія Української православної Церкви. Життєпис. – Вінніпег: „Волинь”, 1991. – 84 с.
314. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: Головна ред-я УРЕ АН УРСР, 1967. – 1028 с.
315. Історія релігій в Україні: В 10 т. / Ред. кол.: А.Колодний та ін. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – Т. 3: Православ'я в Україні. – 560 с.
316. Каменев С.А. Церковь и просвещение в России. – М.: Атеист, 1929. – 162 с.
317. Кизченко В.И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. – К.: Наукова думка, 1984. – 189 с.
318. Ковалевский Е.П. Народное образование и церковное достояние в III-й Государственной Думе. – СПб., 1912. – 180 с.
319. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаева М.Ф. История педагогики. – М.: Просвещение, 1982. – 447 с.

320. Константинов Н.А., Струминский В.Я. Очерки по истории начального образования в России. – М.: Госуд. учебно-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1953. – 272 с.
321. Корольков К. Личность императора Александра II и воссоздание им церковной школы. – К., 1909. – 31 с.
322. Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна – Х., 2003. – 19 с.
323. Кравченко Т.М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. держ. пед. ун-т. – Х., 1999. – 239 с.
324. Кудрявцев П. К вопросу о характере народной школы (По поводу некоторых суждений нашей периодической печати о церковно-приходских школах). – К., 1898. – 44 с.
325. Кузьмин Н.Н. Учительские семинарии России и их место в подготовке учителей начальной школы (Лекции по истории педагогики). – Курган: Курганская гор. типогр., 1970. – 102 с.
326. Курданов А. Голос пам'яті (Історія с. Пакуль та його околиць). – Чернігів: АТ „Миронівська друкарня”, 1998. – 327 с.
327. Куриленко М.І. Прилуцьке Благочиння: історія, трагедія, відродження. – Чернігів: РВК „Деснянська правда”, 2001. – 432 с.
328. Латышина Д.И. История педагогики. Воспитание и образование в России (X – начало XX века): Учеб. пособие. – М.: Изд. Дом «Форум», 1998. – 584 с.
329. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української школи і педагогіки: Навч. посіб. – К.: Т-во „Знання”, 2003. – 450 с.
330. Малышевский И.И. О церковно-приходских попечительствах. – К., 1878. – 60 с.
331. Маріо М.Д. Виховання молоді засобами православної духовної музики у закладах освіти України (кінець XIX – початок XX

- століття): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харк. держ. ун-т ім. Г.С. Сковороди.–Х., 2000. – 19 с.
332. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Черниговская губерния / Сост. М. Домонтович. – СПб., 1865. – 686, 19 с.
333. Медынский Е.Н. История русской педагогики. – М.: Учпедгиз., 1938. – 498 с.
334. Милуков П. Очерки по истории русской культуры: В 2 ч. – СПб., 1905. – Ч.2. Церковь и школа (вера, творчество, образование). – 401 с.
335. Миропольский С. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. – СПб., 1910. – 224 с.
336. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект: Дис. ... д-ра іст. наук: 09.00.11. – К., 1999. – 486 с.
337. Нариси історії українського шкільництва 1905-1933: Навч. посібник / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.
338. Народное образование и педагогическая мысль России кануна и начала империализма: (Малоисследованные проблемы). – М.: Просвещение, 1987. – 294 с.
339. Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та смути 1917-1922 рр. Щоденник. / Укладачі В.В. Коротенко, Т.П. Пустовіт, З.П.Яненко. – Полтава: ДАПО, 1995. – 280 с.
340. о. Владимир (Швец), Куделко С.М., Павлова О.Г. Архипастыри Харьковской епархии (1799-1999). – Х.: Бизнес Информ, 1999. – 124 с.
341. Опыты православной педагогики: Сб. / Сост. А. Стрижев, С. Фомин. – М.: Литерат. учеба, 1993. – 240 с.
342. Ососков А.В. Начальное народное образование в дореволюционной России (1861-1917). – М.: Просвещение, 1982. – 208 с.

343. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / Отв. ред. А.И. Пискунов. – М.: Педагогика, 1976. – 660 с.
344. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Под ред. Э.Д. Днепров, С.Ф. Егорова, Ф.Г. Паначина, Б.К. Тебиева. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.
345. Павловский И. Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения. – К., 1904. – 40 с.
346. Паначин Ф.Г. Учительство и революционное движение в России (XIX – начало XX в.). – М.: Педагогика, 1986. – 216 с.
347. Персиц М.М. Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР (1917-1919 гг.). – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 197 с.
348. Петренко І.М. Церковнослов'янська мова як один із навчальних предметів у початкових школах духовного відомства у кінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі Полтавської єпархії) / Комплексне дослідження духовної культури слов'ян. Колективна монографія. / Упорядник В.О. Захаржевська. Під ред. І.М. Юдкіна.– К.: НАНУ, Український комітет славистів, 2004. – С. 27-33.
349. Петрищев А. Церковь и школа. – СПб., 1906. – 96 с.
350. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2: Від середини XVII до 1923 р. – 606 с.
351. Попович М.В. Нарис історії культури України: Навчальний посібник. – К.: АртЕк, 1999. – 728 с.
352. Прокопенком И.Ф., Кочат Д.А. История становления и развития народного образования на территории Харьковщины в дооктябрьский период (XIX – нач. XX в.): Учеб. пособие по спецкурсу. – Х.: ХГПИ, 1990. – 90 с.
353. Пустовіт Т.П. Якою була освіта дожовтневих часів на Полтавщині ? // Жук В.Н., Пустовіт Т.П., Фісун М.А., Ханко В.М. Наш рідний край (З

- історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період). – Полтава: Вид-во „Полтава”, 1991. – Вип. 12. – С.3-23.
354. Рачинский С. Заметки о сельских школах. – СПб., 1883. – 48 с.
355. Рашин А.Г. Грамотность и народное образование в России в XIX и начале XX в. // Исторические записки. – М.: АН СССР-Наука, 1951. – Т.37.-С.28-80.
356. Релігійна освіта в Україні (перша половина XX ст.). Збірка наукових праць. – Полтава: ПДП, 1997. – 88 с.
357. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902. – 785 с.
358. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси / Редколегія: М.Д. Ярмаченко, Н.П. Калениченко, С.У. Гончаренко та ін. – К.: Рад. школа, 1991. – 381 с.
359. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині / Під ред. І.Ф. Прокопенка. – Х., 1992. – 334 с.
360. Ропп А.Н. Что сделала Третья Государственная Дума для народного образования? – СПб., 1912. – 254 с.
361. Ротач П.П. Колоски з літературної ниви. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – 560 с.
362. Русов А. Описание Черниговской губернии: В 2 т. – Чернигов, 1899. – Т.2. – 377 + 327 с.
363. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Самойленко Г.С. Нариси культури Ніжина: У 3 ч. – Ніжин: НДП, 1996. – Ч.3. Освіта та наука. – 226 с.
364. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
365. Смирнов П. Народное образование и церковно-приходская школа. – СПб., 1899. – 216 с.

366. Смирнов П. Церковно-приходская школа. Упадок ее на западе Европы и значение для России. – СПб., 1887. – 48 с.
367. Состояние начального народного образования в Полтавской губернии в 1893 году и наиболее настоятельные нужды школьного дела / Сост. Ю.В. Яцевич. – Б.м., г. – 467 с.
368. Стельмах С.П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-90-х гг. XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1991. – 231 с.
369. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002. – 225 с.
370. Твардовская В.А. Идеология пореформенного самодержавия (М.Н. Катков и его издания). – М.: Наука, 1978. – 279 с.
371. Теоретико-методичні основи християнської педагогіки. Історико-педагогічний аспект: Монографія / Автори: Т.Д. Тхоржевська, І.Я. Мицишин, Ю.А. Щербяк: В 2 ч. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 480 с.
372. Українська культура: історія і сучасність: Навч. посіб / За ред. С.О. Черепанової. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
373. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
374. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посіб. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
375. Фомин П. Начальное народное образование в Харьковской губернии. – Х., 1899. – 344 + 120 с.
376. Харьковские школы в старину и теперь. – Б.м.,б.г. – 44 с.
377. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Петроград, 1916. – 251 с.

378. Чарнолуцкий В. Итоги общественной мысли в области образования. – СПб., 1906. – 452 с.
379. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – 1006 с.
380. Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX в. – М., 1912. – 224 с.
381. Чиркова О.А. Православна церква в Україні в кінці XVIII-XIX ст. (за матеріалами „Киевских епархиальных ведомостей”, „Полтавских епархиальных ведомостей”, „Черниговских епархиальных известий”): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т. ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 18 с.
382. Шаховской М.Л. Начальная народная школа в Харьковской губернии. – Х., 1892. – 103 с.
383. Шип Н.А. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). – К.: НАН України. Ін-т історії України, 1995. – 66 с.
384. Школа и педагогическая мысль России периода двух буржуазно-демократических революций: Сб. науч. тр. / Под ред. Э.Д. Днепров. – М.: Изд. АПН СССР, 1984. – 246 с.
385. Яцевич Ю.В. Начальное народное образование в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – 123 с.

4. Статті

386. Бака М.В. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти Полтавської губернії // Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава: ПДПІ, 1992. – С. 156-157.

387. Богуславский И. Краткий исторический очерк школы церковно-приходской и народные к ней симпатии // Черниговские губернские ведомости. – 1889. – № 20. – С.3.
388. Борисенко В.Й. Про стан освіти селян на Лівобережній Україні в пореформений період // Український історичний журнал. – 1975. – № 8. – С.102-106.
389. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920) // Мандрівець – 1995. – № 2. – С.8-40.
390. Вессель Н. Начальное народное образование и народные училища в Западной Европе и в России // Русская школа. – 1890. – № 2. – С.20-41; 1891. – № 5-6. – С.36-55; № 9. – С. 19-35.
391. Гладкий С.О., Маріо М.Д. Церковна освіта на рубежі XIX-XX століть: культурологічний аспект // Слов'янська культура: здобутки і втрати: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (14-16 травня 1996р.): В 2 т. – Полтава: ПДП, 1996. – Т.ІІ. – С. 376-379.
392. Гнип М. Школа В.В. Лесевича / За сто літ. Книга VI. – Х.: Держ. в-во Укр., 1930. – С.124-133.
393. Грищенко М.М. Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих України // Український історичний журнал. – 1968. – № 7. – С.51-57.
394. Драч О.О. Діяльність українських земств з організації шкільної справи у другій половині XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – Зб. наук. пр. / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – Випуск 6. – С.34-36.
395. Драч О.О. Запровадження загальної початкової освіти в українських губерніях Російської імперії (1861-1917 рр.) // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. – Серія „Історія та географія”. – Х.: „ОВС”, 2001. – Випуск 7. – С.17-23.

396. Драч О.О. Мовне питання в початковій школі в Україні (1861-1917 рр.) // Вісник Черкаського університету. – Серія „Історичні науки”. – Черкаси: ЧНУ, 2003. – Випуск 50. – С.67-72.
397. Драч О.О. Навчальний процес у початкових школах України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Черкаського університету. – Серія „Історичні науки”. – Черкаси: ЧНУ, 2000. – Випуск 21. – С.60-67.
398. Драч О.О. Соціальний портрет вчителя початкової школи в українських губерніях Російської імперії (1861-1917 рр.) // Вісник Черкаського університету. – Серія „Історичні науки”. – Черкаси: ЧНУ, 2001. – Випуск 27. – С.45-49.
399. Драч О.О. Школи духовного відомства в Україні (у другій половині XIX – на початку XX ст.) // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. – Серія „Історія та географія”. – Х.: „ОВС”, 2000. – Випуск 6. – С.54-69.
400. Калениченко Н.П., Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 72-81.
401. К изданию Евангелия на украинском языке // Киевская старина. – 1906. – № 3-4. – С.90-91.
402. Костомаров Н. О преподавании на южнорусском языке // Основа. – 1862. – № 5. – С.1-6.
403. Котелянець Н. Деякі аспекти підготовки вчителя початкових класів в учительських семінаріях // Шлях освіти. – 1999. – № 2. – С.54-55.
404. Кравченко О.В. Церковна благодійність в галузі народної освіти на Сумщині (II пол. XIX- поч. XX ст.) // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико – краєзнавчої конференції (14-15 грудня 2001 р.): В 2 ч. – Суми: ДПУ ім. А.С. Макаренка, 2001. – Ч.I. – С. 28-31.

405. Кравченко Т.М. Діяльність однокласних початкових шкіл духовного відомства на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. – Серія „Історія та географія”. – Х.: „ОВС”, 2000. – Випуск 5. – С.5-11.
406. Кравченко Т.М. Жіноцтво в системі педагогічних кадрів початкової школи Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. – Серія „Історія та географія”. – Х.: „ОВС”, 2000. – Випуск 6. – С.207-213.
407. Кравченко Т.М. Основні етапи і результати реформування народної школи на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX ст. // Багаліївські читання в НУА: Прогр. та матеріали IV Багаліїв. читань, Харків, 5 листоп. 2001 р. – Х.: Нар. укр.акад., 2001. – Ч. IV. – С.65-70.
408. Михайлюк О.Г. Сільські народні вчителі у революційній боротьбі українського селянства в 1905-1907 рр. // Радянська школа. – 1987. – № 4. – С.88-91.
409. Пашенко В.О., Гладкий С. Церква і освіта (про освітню діяльність православного духовенства в Україні на початку XX ст.) // Трибуна. – 1997. – № 9-10. – С.28-30.
410. Петренко І.М. Жіночі школи у системі початкової церковної освіти Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX століття // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції „Наука і освіта’2004”.– Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – Том 5. Історія України. – С. 45-46.
411. Петренко І.М. Навчально-виховний процес у сільських церковнопарафіяльних школах Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин: - Зб. наук. пр. / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 37-39.

412. Петренко І.М. Підготовка вчительських кадрів для церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 39-44.
413. Петренко І.М. Релігійна початкова освіта на початку ХХ ст. у контексті духовно-культурної консолідації українців // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – Вип. 203-204. Філософія. – С. 187-191.
414. Петренко І.М. Роль духовенства у поширенні початкової освіти на Лівобережній Україні (1884-1917 рр.) // Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції „Динаміка наукових досліджень’2003”.– Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – Том 3. Історія. – С. 22-23.
415. Петренко І.М. Становлення та розвиток церковнопарафіяльних шкіл на Полтавщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) // Історична пам’ять. – 2004. - № 1. – С.107-117.
416. Полетаев Н. Существующие и проектируемые местные способы обеспечения церковно-приходских школ и школ грамоты // Церковно-приходская школа. – 1892. – Книга 1. – С.3-16.
417. Предстоящее издание малорусского евангелия // Киевская старина. – 1905. - № 7-8. – С.70-71.
418. Пустовіт Т.П. Церковнопарафіяльні школи на Полтавщині // Тези доповідей і повідомлень другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава: ПДП, 1991. – С.111-113.
419. Сидоркіна О. З історії жіночої школи при Козельщинському монастирі // Історія релігій в Україні. Праці Х -ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року): В 2 кн. – Львів: Логос, 2001. – Книга І. – С. 379-381.
420. Славута Г. Релігійна освіта дітей: історичний аналіз // Філософські обрії. – 1999. – № 1-2. – С.268-280.

421. Степаненко Г. Н. Політика уряду і Св. Синоду та офіційні документи щодо участі українського православного духовенства у справі народної освіти (XIX- поч. XX ст..) // Історія релігій в Україні. Праці X -ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року): В 2 кн. – Львів: Логос, 2001. – Книга I. – С. 396-406.
422. Тимчик О. Проблема релігійного виховання на початку XX століття // Початкова школа. – 2000. – № 8. – С.55-56.
423. Хижняков В. Народное образование в Черниговской губернии // Русская мысль. – 1897. – Книга VI. –С.22-43; VII. – С.1-24.
424. Шандра В.С. Из истории развития образования во второй половине XIX в. (анализ фонда Киевского учебного округа) // Советские архивы. – 1982. – № 4. – С.52-54.
425. Школа без пения – это маложизненное учреждение, это – школа немая // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1914. – № 48. – С.2676-2678.
426. Яковенко Т.М. Харків як методичний центр церковно-шкільної освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. // Віра і розум. – 2003. – № 4. – С.187-189.